

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

İslam Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans

BİRİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE MUSUL SANCAĞI (1876-1908)

Farhad Mahdi YOUSİF

13916007

Danışman
Prof. Dr. Abdurrahman ACAR

Diyarbakır 2017

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
İslam Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans

BİRİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE MUSUL SANCAĞI (1876-1908)

Farhad Mahdi YOUSİF

13916007

Danışman
Prof. Dr. Abdurrahman ACAR

Diyarbakır 2017

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum **Birinci Meşrutiyet Döneminde Musul Sancağı** adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- ☐ Tezimin/Projemin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim/Projemin sadece Dicle Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin 2 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/projemin tamamı her yerden erişime açılabilir.

09/03/2017

Farhad

Mahdi Yousif

KABUL VE ONAY

Farhad Mahdi Yousif tarafından hazırlanan **Birinci Meşrutiyet Döneminde Musul Sancağı** adındaki çalışma, 09/03/2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından İslam Sanatları ve Tarihi Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalında **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Abdurrahman ACAR

Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ

Yrd. Doç. Dr. Oktay BOZAN

ÖN SÖZ

Osmanlı idaresinde Bağdat Vilayeti'ne bağlı bir sancak iken 1878 yılında müstakil bir vilayete dönüşen ve Musul, Kerkük ve Süleymaniye sancaklarından oluşan Musul Vilayeti, Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetleri arasında siyasi ve iktisadi açılardan önemli bir yere sahipti.

Siyasi ve iktisadi öneminin yanı sıra, etnik ve dini açılardan da renkli bir yapıya sahip olmasından ötürü Musul Vilayeti üzerine çok sayıda bilimsel çalışma yapılmıştır. Bununla birlikte, sadece Musul Sancağı'nı konu alan müstakil bir çalışmanın yapılmadığını gördük. Bu nedenle tez konusu olarak Musul Sancağı'nı incelemeyi uygun gördük ve çalışma alanımızı 1876-1908 yıllarını kapsayan I. Meşrutiyet dönemiyle sınırlandırdık. Çalışmamızı esas olarak Musul Vilayet Salnameleri'ne dayandırdık. Birkaç gün önce vefat haberini aldığımız Kamuran Abdussamed Ahmed Doskî'nin *Behdînân fî evâhiri'l-'ahdi'l-'Usmânî 1876-1914* (*Osmanlı'nın Son Döneminde Behdinan Bölgesi*) adlı eserinden ve çok sayıda Iraklı araştırmacının çalışmalarından azami ölçüde istifade ettik.

Araştırmamız esnasında birçok zorlukla karşılaştık. En başta güvenlik koşulları nedeniyle Musul'a gitme imkânı bulamadık. Bir diğer zorluk da Erbil'deki kütüphanelerde orijinal/Osmanlıca kaynakların bulunmayışı oldu. Bununla birlikte birçok uzmanın yardımları sayesinde buradaki kütüphanelerde bulunmayan bazı kaynakları yazışmalar neticesinde elde ettik.

Musul Vilayeti'nin merkezi (Paşa Sancağı) olan Musul'un Birinci Meşrutiyet dönemindeki (1876-1908) idari, sosyal, kültürel ve iktisadi durumunu ele aldığımız bu tez, giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; Musul Sancağı'nın

idari taksimatı ele alınmış, bu bağlamda Musul Vilayet Salnameleri ışığında Musul Sancağı'nın yedi kazası, Musul, İmadiye, Duhok, Zaho, Akra, Sincar ve Zibar tanıtılmıştır. İkinci Bölüm'de Musul Sancağı'nın idari teşkilatı, bunun yanı sıra kamu hizmeti veren çeşitli kurumlar, belediye, nüfus ve sağlık daireleri, güvenlik birimleri ve yargı kurumu incelenmiştir. Üçüncü Bölümde; Musul Sancağı'ndaki eğitim faaliyetleri ele alınmış, maarif meclisi, geleneksel ve modern eğitim ve basım-yayın hizmetleri incelenmiştir. Dördüncü ve son bölümde ise; Musul Sancağı'nın I. Meşrutiyet dönemindeki mali ve iktisadi durumu ele alınmıştır. Bu bağlamda vergiler, tarım, ticaret ve sanayi ele alınmıştır.

Tez konusunun belirlenmesi ve yazımı aşamalarında bana değerli zamanlarını ayıran ve beni yönlendiren danışmanım Prof. Dr. Abdurrahman Acar'a teşekkürü bir borç bilirim.

Farhad Mahdi Yousif

Diyarbakır 2017

ÖZET

Önceleri Bağdat Vilayeti'ne bağlı bir sancak olan Musul, 1878 yılında müstakil bir vilayet olmuştur. Musul Vilayeti, Musul, Kerkük ve Süleymaniye ile birlikte üç sancağını oluşturmaktadır. Musul Vilayeti, Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetleri arasında dini, siyasi ve iktisadi açılardan önemli bir yere sahiptir. Zira Musul, pek çok etnik azınlık ve dini cemaati barındırmaktadır.

Musul Sancağı, Osmanlı idari taksimatında Musul, İmadiye, Zaho, Duhok, Akra, Sincar ve Zibar adlarında yedi kazaya ayrılmıştır.

Bu çalışmada aynı zamanda vilayetin merkezi (Paşa Sancağı) olan Musul'un Birinci Meşrutiyet dönemindeki (1876-1908) idari, sosyal, kültürel ve iktisadi durumu ele alınmıştır.

Bu çalışma, giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Musul Sancağı'nın yedi kazası tanıtılmış. İkinci bölümde Sancak'taki resmî kurumlar, merkez idaresi ve kamu hizmeti veren kurumlar ele alınmıştır. Üçüncü bölümde Sancak'taki eğitim ve kültür hayatı, dördüncü ve son bölümde ise ekonomik durum ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler

Osmanlı, Irak, Kürtler, Musul, Sancak, İmadiye, Sincar.

ABSTRACT

Mosul Sanjaq was a part of Baghdad wilayet till 1879 and then has become an independent Wilayet. Mosul wilayet contained Mosul, Kirkuk and Suleimani Sanjak. In that time, Mosul province was one of the most significant religious, political and economical place at Ottoman Empire. Meanwhile, there were different ethnic and religious groups.

According to Ottoman Empire's rule Mosul wilayet has included seven towns, Mosul province, Amadiya, Zaxo, Dohuk, Akre, Sinjar and Zebar.

This thesis is researching regarding administrative, social and economical situations in Mosul wilayet during (1876-1908).

This research contains preface and four parts. First part is identifying Mosul issues. The second part is emphasizing to governing Mosul Sanjak and in the third part of research is about cultural and educational issues in Mosul Sanjak. So in the last, there is an analysis to economical issues in Mosul Sanjak.

Keywords

Ottoman, Iraq, Kurds, Mosul, Sanjaq, İmadiya, Sinjar.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR.....	VIII
GİRİŞ.....	1
A- ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI	1
B- ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	1
C- MUSUL TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ (1516-1876).....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

MUSUL SANCAĞI'NDA İDARİ TAKSİMAT

1.1. MUSUL KAZASI (SANCAK MERKEZİ).....	13
1.2. İMÂDİYE KAZASI.....	16
1.3. ZAHO KAZASI	19
1.4. DUHOK KAZASI.....	23
1.5. AKRA KAZASI	25
1.6. SİNCAR KAZASI.....	29
1.7. ZİBAR KAZASI	32

İKİNCİ BÖLÜM
MUSUL SANCAĞI'NDA RESMİ KURUMLAR VE KAMU
HİZMETLERİ

2.1. SANCAK MERKEZ İDARESİ.....	35
2.1.1. Vali (Mutasarrıf)	35
2.1.2. Vali Muavini	37
2.1.3. Defterdar	38
2.1.4. Mektupçu (Tahrirat Müdürü).....	39
2.2. KAZA, NAHİYE VE KÖYLERİN İDARESİ.....	39
2.2.1. Kazaların İdaresi	39
2.2.2. Nahiyelerin İdaresi.....	40
2.2.3. Köylerin İdaresi	41
2.3. KAMU HİZMETLERİ İDARESİ.....	42
2.3.1. Sağlık Müdürlüğü	42
2.3.2. Posta ve Telgraf İdaresi	45
2.3.3. Nüfus İdaresi.....	48
2.3.4. Belediye Hizmetleri	49
2.3.5. Ulaşım Hizmetleri.....	51
2.4. GÜVENLİK BİRİMLERİ	52
2.4.1. Zaptiye Kuvvetleri	52
2.4.2. Polis Teşkilatı.....	54
2.5. MAHKEMELER VE YARGI MÜESSESELERİ	55
2.5.1. Şer'iyye Mahkemeleri	55
2.5.2. Genel Mahkemeler.....	57

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUSUL SANCAĞI'NDA EĞİTİM VE KÜLTÜREL HAYAT

3.1. OSMANLI DEVLETİ'NDE EĞİTİM DURUMU	60
3.2. MAARİF MECLİSİ (EĞİTİM KOMİSYONU)	61
3.3. GELENEKSEL EĞİTİM.....	62
3.3.1. Küttablar	63
3.3.2. Medreseler.....	65
3.4. MODERN EĞİTİM.....	66
3.4.1. İlkokullar	67
3.4.2. Rüştîye Okulları	69
3.4.3. İdadi Okulları	71
3.4.4. Daru'l-Muallimin	72
3.4.5. Gayr-ı Müslimlerin Okulları	73
3.5. MATBAA	76
3.6. BASIN	77

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUSUL SANCAĞI'NDA EKONOMİK DURUM

4.1. GENEL MALİ DURUM, ARAZİ VE VERGİ SİSTEMİ.....	79
4.2. TİCARET	85
4.3. TARIM	87
4.4. PADİŞAHIN ÖZEL MÜLKLERİ (EMLAK-I SULTANİYYE)...	91
4.5. İMALAT.....	93
SONUÇ.....	97
KAYNAKÇA	99
EKLER.....	111

KISALTMALAR

b.	Oğlu
Bkz	Bakınız
Byy	Basım yeri yok
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Edt.	Editör
h.	Hicri
Hz.	Hazreti
İA	Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
Km	Kilometre
Krş	Karşılaştırınız
m.	Miladi
M.Ö.	Milattan Önce
r.	Rumi
S.	Sayı
s.	Sayfa
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	Tahkik Eden
Trs	Tarihsiz.
TTK	Türk Tarih Kurumu
vb.	Ve benzeri

GİRİŞ

A- ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI

Birinci Meşrutiyet döneminde (1876-1908) Musul Sancağı'nın idari, eğitim ve iktisadi durumuna ilişkin yapılan çalışmalar incelenmesi gereken önemli konular arasında yer almaktadır. Birinci Meşrutiyet dönemi XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın başlarını kapsayan pek çok gelişmelere sahne olması bakımından Osmanlı Devleti tarihinde önemli bir dönem olarak kabul edilmektedir. Buna ilaveten bu konuyu seçmemizin önemli bir sebebi de Musul Vilayeti'nin diğer vilayetlerden farklı bir konumda bulunmasıdır. Zira Musul Vilayeti'nin merkezi olan Musul Sancağı pek çok etnik azınlık ve dini cemaati barındırmaktadır. Bu yüzden idari ve eğitim müesseselerinin mevcut yapılarını, bunun yanı sıra dini ve etnik açıdan birbirlerinden farklı olmalarına rağmen aralarındaki ekonomik faaliyetlerin nasıl olduğunu inceleyerek ortaya koymayı arzu ettim. Bu döneme dair yapılan araştırma ve incelemelerin birçoğunun sadece Musul'un siyasi tarihiyle sınırlı kaldığı ve idari, eğitim ve iktisadi yönlerinin ihmal edildiği görülmektedir.

B- ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Bu çalışmada değişik türden birçok kaynaktan istifade edilmiştir. Bu kaynakların başında *Musul Vilayeti Salnameleri* gelmektedir. Bize ulaşmış olan ve 1890-1912 yıllarını kapsayan 5 adet salname, Musul Sancağı'nın özellikle idaresi açısından çok önemli bilgiler içermektedir. Bundan dolayı tezimizin birinci bölümünü oluşturan Musul'un idari taksimatı ve ikinci bölümünü oluşturan Musul'un idari yapısı, ağırlıklı olarak salnameler esas alınarak hazırlanmıştır.

Salnameler ayrıca sancağın eğitim ve ekonomisinin ele alındığı kısımlarda da sıkça başvurulan bir kaynak olmuştur.

Musul Vilayeti Salnameleri’nden başka Arapça ve Türkçe çok sayıda modern araştırmadan da yararlandık. Irak’ta olduğu kadar Türkiye’de de Osmanlı döneminde Musul Vilayeti’ni çeşitli yönleriyle ele alan çok sayıda bilimsel çalışma yapılmıştır. Ancak I. Meşrutiyet döneminde Musul Vilayeti’ni konu alan bağımsız bilimsel araştırmalar yok denecek kadar azdır.

Musul’a dair Irak’ta yayınlanmış olan ve yararlandığımız başlıca bilimsel çalışmalar şunlardır: *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kerkük ve Musul Kitabı* (1521-1919), Nevfel Nimetullah Nevfel’in tercüme ettiği *ed-Düstur*, Halil Murad ve Abdülfettah el-Botânî’nin birlikte kaleme aldıkları *Bâdinân fî salnâmât vilayeti'l-Mevsıl* (Musul Vilayet Salnamelerinde Badinan Bölgesi) Fadıl Beyat’ın kaleme aldığı *el-Müessesatu't-ta'limiyye fi'l-Maşriki'l-Arabî el-'Usmânî, Dirasse târîhiyye ihsâiyye fî dav'i'l-vesâiki'l-Usmâniyye* (Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı Doğu Arap Vilayetlerinde Eğitim Kurumları), Kamuran Abdüssamed Ahmed Doskî tarafından telif edilen *Behdînân fî evahiri'l-'ahdi'l-'Usmânî* (1876-1914) (Osmanlı İdaresinin Sonlarında Behdinan (1876-1914)", Zünnûn et-Tâî'nin yazdığı *el-İtticâhâtul-islâhiyye fi'l-Mevsıl fî evahiri'l-'ahdi'l-'Usmânî ve hattâ te'sîsi'l-hukmi'l-vatanî* (Osmanlıların son Döneminde Musul’da Reform Hareketleri) ve Abdürrezzak el-Hilâlî’nin yazdığı *Târîhu't-ta'lim fi'l-Irâk fi'l-'ahdi'l-'Usmânî*(1638-1917) (Osmanlı Döneminde Irak’ta Eğitim).

Yukarıdaki kitapların dışında çok sayıda Türkçe, Arapça, Kürtçe ve İngilizce yayınlanmış kitap, makale, tez ve ansiklopedi maddesinden de yararlanılmıştır.

Araştırmamızda son olarak çeşitli tarihlerde Musul’da çıkmış Arapça ve Osmanlıca gazete ve dergilerden de yararlandık. Özellikle *Musul* ve *ez-Zevra* gazeteleri bize kıymetli bilgiler vermektedir.

C- MUSUL TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ (1516-1876)

Günümüzde Irak Cumhuriyeti'nin kuzeyinde yer alan ve nüfus bakımından ülkenin ikinci büyük şehri olan Musul, Cezire (Yukarı Mezopotamya) bölgesinin kuzey doğusunda olup, Dicle'nin iki kısmında yer almaktadır.

Şehrin asıl adı Mavsil olmakla birlikte bugün Musul şeklinde kullanılmaktadır¹. Ninova ve Musul iki kaledir. Doğudaki kalenin adı Ninova, Batıdaki kale de el-Mavsil olarak adlandırılmıştır².

Musul şehri, coğrafi bakımdan Dicle Nehri'nin sağ tarafında olup Cezire bölgesinin kuzeydoğusuna düşmektedir. Diğer bir ifadeyle Dicle Nehri'nin batı sahilinde yer alan Musul, eski Ninova kalelerinin karşısında bulunup Bağdat'tan 332 km. Kuzeybatıda bulunmaktadır³. Musul şehri, kireç ve taştan yapılmış yüksek surlarla çevrilidir. Bu surların yapılışı çok eski tarihlere kadar uzanmaktadır. Surlar yaklaşık olarak 10 km. uzunluğunda olup yüksekliği on metredir. Musul surları Atabekler döneminde güçlü olup doğu başkentlerinde bulunan surlara oranla daha kuvvetli ve sağlam kabul edilmektedir. Ne var ki bu surlar Moğolların istilasıyla yıkıma maruz kaldı. Ancak Musul Osmanlıların hakimiyeti altına girdikten sonra surlar restore edilerek güçlendirildi⁴.

Şehrin geniş ve uzun caddeleri bulunmaktadır⁵. İmar faaliyetleri açısından Musul'da bina yapımında eskiden beri taş ve kireç kullanılırdı⁶. Şehrin birçok kapısı bulunmaktadır. Her kapıya genel olarak gidiş güzergahına göre isimler verilmiştir. Osmanlı döneminin sonlarına doğru altısı dışında kapıları kapatılmıştır. Açık olan kapılar ise et-Tûb, Bekş, el-Cedid, el-Bîd, Sincar ve İmadi kapılarıdır⁷.

¹ Şemsettin Sami, "Musul Vilayeti", Kamusu'l-**Alam**, C. VI, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996., s. 4480.

² Ebu Zekeriya Yezid b. Muhammed El-Ezdi, **Tarihu'l-Mavsil**, Ahmed Abdullah Mahmud (Thk.), Daru'l-Kütübi'l-İlmiye, C. I, Beyrut 2006, s. 245.

³ Davud Murad Hatârî, **el-Ezîdiyye ve'l-Mavsıl fî evveli Mevsûatin 'Usmâniyye**, Duhok, 2016, s. 17.

⁴ Şeza Faysal Reşo el-'Ubeydî, **el-İdare'l-'Usmâniyye fî'l-Mesıl fî 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Külliyyetü't-terbiye, Cami'atu'l-Mevsil, 2000, s. 20.

⁵ İbn Cübeyr, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ahmed el-Kenani el-Endelüsî, **İsaletü i'tibari'n-nasik fî zikri'l-âsârî'l-kerime ve'l-menasik (Rihletü İbn Cübeyr)**, Beyrut, 1981, s. 188.

⁶ Şemsüddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Beşarî el-Makdisî, **Ahsenu't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm**, 2. baskı, Michael Jan de Goeje, Berlin (Thk.), 1906, s. 142.

⁷ el-'Ubeydî, **el-İdare'l-'Usmâniyye fî'l-Mesıl fî 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919**, s. 20-21.

Musul'un tam olarak ne zaman ve kimin tarafından tesis edildiği bilinmemektedir. Ancak Musul şehrinin milattan bir asır önce kurulduğu söylenebilir. Zira bu konuda Ksenophon'un kaleme aldığı "Anabasis" isimli meşhur seyahatnamesinde Musul şehrinden MÖ 401 yılında "Mesîla" adıyla işaret etmektedir. Ayrıca bu ismin Asuri kökenli bir kelime olan ve alçak ve düşük arazi yer anlamına gelen "Meşbâlu" dan geldiği de ifade edilmektedir⁸. Bu ismin verilmesinin sebebi Musul'un öteden beri şehirlerin ve ticaret yollarının kavşak noktası olmasından dolayı idi⁹. Diğer bir görüşe göre de Musul'un ismi çok eski değildir. Zira milattan önceki kaynaklarda bu isim zikredilmemektedir. Musul'un lakabı ise 'el-Hadba'dır. Musul, Dicle Nehri'nin şehrin arazilerine doğru 'hadba' (sırtı kambur olan kişi) şeklinde akışı dolayısıyla bu lakapla anılmıştır. Roma döneminde bu isimde herhangi bir değişiklik olmamış, İslam ordularının fethine kadar da bu isimle zikredilmiştir¹⁰.

Musul, yaygın görüşe göre Ömer b. Hattab'ın (ra) halifeliği zamanında 'Utbe b. Ferkad es-Sülemî tarafından 20/641 yılında fethedilmiştir¹¹. Ezdi'ye göre ise Musul, Tekrit'le birlikte yine Hz. Ömer zamanında h. 16/ 637 yılında fethedilmiştir¹².

Emevî halifesi II. Mervan (744-749), Musul şehrini genişletmiş, idaresini teşkilatlandırmış, yeni sokaklar açarak, surlar inşâ edip, Dicle nehri üzerinde bir kayık köprü yaptırmıştır. Musul'un El-Cezire eyaletine merkez olması da Emevî halifesi II. Mervan zamanında gerçekleşmiştir¹³.

Musul şehri Abbasiler döneminde önce Hamdanilerin (Benu Hamdan) hakimiyetine geçti. Ardından 993 yılında Ukaylilerin sonra da Sirvanlıların (Benu Sirvan) egemenliği altına girdi. Musul şehrinin Hamdaniler ve Ukayliler

⁸ Taha Bakır ve Fuad Sefer, **el-Mürşid ila mevtini'l-Âsâr ve'l-hadâre, er-rihletu's-salise**, Bağdat, 1966, s. 17.

⁹ Taha el-Haşimî, **Cuğrâfiyyetu'l-Irak**, Bağdat, 1936, s. 129.

¹⁰ Faysal ed-Debbağ, **Viayetu'l-Mevsil el-'Usmâniyye, Mebahis fi târihi'l-Irak ve'l-Kürdi'l-muasır min kitab "Kürdistan fi'l-matbûat el-'Usmâniyye"**, Şaban Mizurî (Çev.), Bağdat, 2009, s. 26.

¹¹ İmam Ebu'l-Hasan el-Belâzûrî, **Fütûhu'l-buldân**, Beyrut, 1983, s. 323.

¹² el-Ezdi, **Tarihu'l-Mavsil**, I, 245.

¹³ Besim Darkot, "Musul", **İA**, C. VIII s. 739; Remzi Kılıç, "Kerkük ve Musul'un Tarihi Coğrafyası", **TÜBAR (Türklük Bilimi Araştırmaları)** -XXVIII-/2010-Güz, s. 248.

zamanındaki valileri ilme ve alimlere büyük bir önem atfetmişlerdir. Selçuklu Sultanı Celaleddin Melikşah (1073-1093) da şehri geliştirmiş ve ona büyük önem vermiştir. Musul 1144 yılında Atabekler (Zengiler') in başkenti oldu¹⁴. Büyük Selçuklu Devleti'nden sonra, Osmanlı Devleti hâkimiyetine geçinceye kadar Eyyubiler, İlhanlılar, Erbil Atabeyliği, Karakoyunlular hüküm sürmüştür.¹⁵ XV. yüzyılda Türkmenlerin egemenliği altına giren şehir, XVI. yüzyıla gelince önce Safevi hükümdarı Şah İsmail'in sonra da 1516 yılında Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altına girmiştir¹⁶.

XVI. yüzyılın başlarında Musul, Akkoyunlu¹⁷ Türk devleti hakimiyeti altında küçük bir belde durumundaydı. Akkoyunluların egemenliğinde olan topraklar İran'ın büyük çoğunluğu, Irak ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde kalan bazı yerler özellikle Diyarbakir ve çevresiydi. Akkoyunlular Devleti, XV. yüzyılın sonlarına doğru hanedan üyeleri arasında süregelen iktidar mücadelesinin bir sonucu olarak gücünü kaybederek parçalanma evresinde bulunmaktaydı. Bunun haricinde Akkoyunlular Devleti'nin geleceğini birkaç yıl içerisinde belirleyecek olan daha tehlikeli bir durum söz konusuydu. Bu da 1501 yılında İran'da Safeviler Devleti'nin¹⁸ kurulmasıydı. Safeviler Devleti'nin kurucusu Şah İsmail (1501-1524), Akkoyunlular Devleti'nin

¹⁴ Bkz: Muhsin Muhammed Hüseyin, **Erbil fi'l-ahdi'l-etabekî**, Erbil, 2014, s. 8,28.; Kılıç, **“Kerkük ve Musul'un Tarihi Coğrafyası”**, s. 246.; “Atabek” terimi Türkçe bir kelime olup iki sözcükten meydana gelmektedir. (Ata) baba anlamına, (Bek) ise emir, efendi, soylu, seyyid anlamına gelmektedir. Bunun dışında “atabek” kelimesinin “emirü'l-ümera” anlamına geldiği söylenmektedir. Musul Atabekliğini İmaduddin Zengi (1127-1146) kurmuştur.

¹⁵ Kılıç, **“Kerkük ve Musul'un Tarihi Coğrafyası”**, s. 246.

¹⁶ ed-Debbağ, **Viayetu'l-Mevsil el-'Usmâniyye, Mebahis fî târîhi'l-Irak ve'l-Kürdi'l-muasır min kitab "Kürdistan fi'l-matbûat el-'Usmâniyye"**, s. 26.

¹⁷ Akkoyunlular (1340-1514): 15. Yüzyılda Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak'ta hüküm süren Türkmen hanedanıdır. Türkistan'dan Azerbaycan'a oradan da Diyarbakir'e göç etmişlerdir. Amid ile Musul arasında kalan bölgeleri ele geçirmek suretiyle devletlerini kurmuşlardır. Akkoyunlular Devleti Bahaüddin Kara Osman b. Kutlu tarafından kurulmuştur. Bahaüddin Kara Osman b. Kutlu ilk defa para basıp Karakoyunlu Kara Yusuf'la savaşmış ve onu hezimete uğratmıştır. Böylece Diyarbakir'den Sincar, Erbil ve Musul'a kadar olan bölgeyi hakimiyeti altına almış oldu. Timurlenk sahneye çıktığında Kara Osman onun tarafında yer almış ve onunla beraber Suriye ve Anadolu'da savaşlara iştirak etmiştir. Bunun üzerine Timurlenk Diyarbakir'i ona vererek mükafatlandırmıştır. Bkz: Said ed-Deveci, **Târîhu'l-Mevsil**, Daru'l-kutub, Musul, 2001, C. II, s. 32.; Faruk Sümer, **“Akkoyunlular”**, **TDV İslam Ansiklopedisi**, TDV Yay., Ankara 1989, C. 2, s. 270-274.

¹⁸ Bu hanedanın aslı Azerbaycan'a dayanmakta olup Şeyh İshak Safiyyüddin'e (734/1334) nisbet edilmektedir. Şeyh Safiyyüddin sufi bir tarikat şeyhi olup İran'ın kuzeyinde bulunan Erdebil'e intikal etmiştir. Safeviler devleti Şah İsmail tarafından (1501-1524) 1501 yılında kuruldu ve 1722 yılına kadar devam etti. Daha fazla bilgi için bkz: Hamdullah el-Müstevfi el-Kazvîni, **Nüzhetü'l-kulûb**, K. Strange (Thk.), Tahran, Trs., s. 81.

egemenliği altında bulunan bütün yerleri kendi devletine ilhak etti¹⁹. Şah İsmail daha sonra askerlerini Loristan, Giylan ve akabinde İran/Huzistan'a göndererek tahminen 1502 yılında buraları egemenliği altına aldı²⁰. Bunun yanı sıra 1505 ile 1507 yılları arasında aralarında Diyarbakir'in de bulunduğu Güneydoğu Anadolu bölgesindeki birçok yeri ele geçirdi. Diyarbakir'in alınmasıyla mücavir Kürt bölgelerinin de ele geçirilmesi sağlanmışır. Diyarbakir'in alınmasından sonra birçok Kürt emir, Şah İsmail'in tarafına geçmiştir²¹. Ardından Şah İsmail 1508 yılında Bağdat üzerine yürüdü ve burayı ele geçirerek Sünni olan halka eziyetle bulundu. Daha sonra Şah İsmail 1510 yılında Musul'a da bir ordu gönderdi ve burayı da ele geçirdi²².

Öte yandan Yavuz Sultan Selim, babası Sultan II. Bayezid'in 1512 yılında vefatının ardından Osmanlı Devleti'nin tahtını devralarak Safevî hükümdarı Şah İsmail ile savaşımaya başladı. Her iki taraf arasında Van gölünün kuzeydoğusuna düşen Çaldıran vadisinde 13 Ağustos 1514 yılında çetin bir savaş meydana geldi. Osmanlıların galibiyetiyle sonuçlanan bu savaşta Şah İsmail'in ordusu büyük bir hezimetle uğradı ve Yavuz, 5 Eylül 1514'te Safevi başkenti Tebriz'e girdi. Ancak burada fazla kalmadan Amasya'ya döndü. Yavuz Sultan Selim, kumandanlarından Bıyıklı Mehmet Paşa'yı Diyarbakir üzerine gönderdi. Diyarbakir valisini öldürdükten sonra harekâtına devam etti ve Mardin, Musul, Anah, Hadîse, Hiyt, Sincar, Hısn Keyfa (Hasankeyf), Ceziretu İbn Ömer (Cizre) ve daha birçok Kürt kalesini ele geçirdi²³.

Musul Vilayeti Osmanlı Devleti'nin 1517 yılında egemenliği altına girmesinden sonra kurulmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda 1918 Ekim ayına kadar da Osmanlı kuvvetlerinin bu bölgeden çekilmesiyle vilayet statüsü son bulmuştur. 1890 yılı Musul Salnamesi'ne göre Musul Vilayeti'nin kuzeyinde Van ve Diyarbakir vilayetleri, doğusunda İran, batısında Deyrezor Sancağı ve güneyinde ise Bağdat Vilayeti bulunmaktaydı.²⁴ Buna göre Musul Vilayeti, Irak'ta Bağdat Vilayeti ve

¹⁹ Halil Ali Murad, "el-Mevsil beyne's-saytara el-'Usmâniyye ve kıyâmi'l-hukmi'l-Celîlî 1516-1726", **Mevsûatu'l-Mevsil el-hadâriyye**, Cami'atu'l-Mevsil, 1992, C. VI, s. 13.

²⁰ el-Cemil, Siyâr Kevkeb Ali, **Bekâyâ Cüzûri't-tekvîni'l-Arabî el-hadîs**, Amman, 1997, s. 65.

²¹ Murad, "el-Mevsil beyne's-saytara el-'Usmâniyye", s. 13.

²² ed-Devecî, **Târîhu'l-Mevsil**, s. 41.

²³ Butrus el-Bustânî, **Dâiretu'l-maarif**, Mısır, 1898, C. X, s. 9.

²⁴ Şemsettin Sami, **Kamusu'l-Alam**, c. VI, s. 4484.

Hemrîn sıradağlarıyla sınırdır. Bu sıradağların nüfus ve doğa bakımından iki farklı bölgeyi birbirinden ayırdığı görülmektedir²⁵.

Çaldıran savaşı, Kürt şehirlerinin büyük bir bölümünün Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmesiyle sonuçlandı. Böylece Osmanlı Devleti'nin Anadolu üzerinden Kafkaslar, Suriye ve İran'a giden stratejik önemi haiz geçiş koridorları kontrol altına alınmış ve doğudan gelebilecek tehlikelere karşı doğal bir sur oluşmuş oldu²⁶. Şah İsmail Diyarbekir'i geri almak üzere bir ordu gönderdi. Ancak Osmanlılar onları hezimete uğratarak Hısn Keyfa, Sincar, Birecik ve Musul'u zaptetmeyi başardı²⁷. Osmanlıların Musul'u 1516 yılında, Bağdat'ı 1534 yılında, Basra'yı 1546 yılında hakimiyeti altına alması bir yandan süregelen Osmanlı-Safevî öte yandan Arap köfezinde cereyan eden Osmanlı-Portekiz çekişmelerinin dolaylı sonucu olarak gerçekleşmiştir. Çaldıran savaşı Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleriyle Kuzey Irak'ta bütün dengeleri altüst edip değiştiren bir kırılma noktası meydana getirdi. Osmanlıların elde ettiği bu zafer Safevîlerin bölgedeki konumlarının sarsılmasına neden oldu. Özellikle de bu bölgede oturan halk hem Safevîlerden hem de izledikleri siyasetten pek hoşnut değildi. Böylece kendilerini güvende hissetmeye başladılar. Bu durum Yavuz Sultan Selim'e buraları gerek diplomatik yollarla gerekse askeri güç kullanarak hakimiyeti altına alması için uygun bir zemin hazırlamış oldu²⁸.

Osmanlı Devleti'nin hakimiyet alanı Musul'a uzandığı sıralarda Musul'un yönetici aileleri Arap ve Kürt'lerden oluşmaktaydı. Osmanlılar Botan Kürt emirliğinin lideri Bedr Bey'i Musul şehrinin idaresine tayin etti. Bedr Bey Kürtlerin bölgedeki ilk hâkimi olup 1518 yılına kadar bu görevde kaldı. Daha sonra yerine yine Kürtlerden Hacı Bey tayin edildi. 1534 yılında Osmanlı sultanı Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) Ezidi Kürt beylerinden Hüseyin Bey Dasnî'yi şehrin hâkimi olarak tayin etti. Musul 1530-1540 yılında vilayet olunca Cizre yöresinde bulunan Gûrkîl hâkimi Ahmed Bey b. Emir Şemseddin, Musul'un ilk hakimlerinden biri oldu. Ahmed Bey ile aynı dönemde yaşamış olan Emir Şerefhan Bitlîsî, Ahmed Bey'in

²⁵ Abdülfettah Ali Botânî, **Dirasat ve mebbas fî târîhi'l-Kürd ve'l-'Irâki'l-mu'asır**, Dar Sipiriz, Erbil, 2007, s. 16.

²⁶ Sa'dî Osman Hervetî, **Kürdistan ve'l-imberatûriyye'l-'Usmâniyye 1514-1851**, Erbil, 2008, s. 43.

²⁷ Emir Şekib Arslan, **Târîhu'd-devleti'l-'Usmâniyye**, Hasan es-Semâhî es-Süveydânî (Thk.), Dımaşk, 2001, s. 135.

²⁸ Murad, **"el-Mevsil beyne's-saytara el-'Usmâniyye"**, s. 14.

vefat edene kadar Musul'u uzun bir süre bağımsız bir şekilde yönettiğini ondan sonra da yerine kardeşinin oğlunun geçtiğini kaydetmektedir²⁹.

Bu dönemde Bağdat'ın yönetimi Yusuf Paşa'nın elindeydi. Bu sırada Yusuf Paşa ile üst düzey askeri yöneticilerden Bekir Subaşı adındaki komutan arasında bir anlaşmazlık baş gösterdi. Bunun üzerine Bekir Subaşı on iki bin adamıyla Yusuf Paşa'ya saldırarak onu öldürdü ve Bağdat'ı ele geçirdi. Musul vilayeti bu dönemde anlaşmazlıkların baş gösterdiği çalkantılı bir dönemden geçiyordu³⁰. Bekir Subaşı, mevcut kargaşa ortamını fırsat bilerek isyan etti ve halka zulmetmeye başladı. Bu da Safevî hükümdarı Şah Abbas'a bölgenin iç işlerine müdahalede bulunma fırsatı verdi. Bekir Subaşı'nın Bağdat kalesini muhafaza etmek üzere görevlendirdiği Muhammed adında bir oğlu vardı. Şah Abbas ona takdirlerini ve babasının yerine Bağdat valisi olmasını arzu ettiğini bildiren bir mektup gönderdi. 1622 yılında Şah Abbas'ın bu vaatlerine kanan Bekir Subaşı'nın oğlu hemen ertesi gece Safevîlere kalenin kapılarını açarak onların Bağdat'a girmelerini sağladı. Safevîler tarafından yakalanan Bekir Subaşı, Şah'ın huzuruna getirilerek öldürüldü. Bunun ardından Şah Abbas, önce Kerkük sonra da Musul'u ele geçirdi. Bunun üzerine 1638 yılında Sultan IV. Murad (1623-1640) elli bin piyadeden oluşan bir ordu hazırlayarak İstanbul'dan Bağdat ve Musul'a doğru hareket etti ve buraları yeniden fethederek Şah Abbas'ın elinden aldı³¹.

Sultan IV. Murad'ın fethinin ardından 1683 yılında Ali Paşa er-Rebî'î Musul'a vali olarak tayin edildi. Ali Paşa kendisine Musul'un güneyinde bulunan küçük bir tepe üzerine güzel bir saray yaptırdı. Ali Paşa adil ve kararlı bir kişi olup vilayetin durumunu ıslah etti. Şehrin muzdarip olduğu sıkıntıları ortadan kaldırmaya koyuldu. Gerek şehir içinde ve gerekse dışında sayıları oldukça fazla olan gasp, yankesicilik ve hırsızlık yapanları etkisiz hale getirdi. Ali Paşa'nın Âl Rebî'î olarak tanınan sülalesi günümüzde hâlâ Bağdat'ta yaşamakta olup hayırla yad edilmektedirler³².

²⁹ el-Bûtânî, **Dirasat ve mebhas**, s. 14.

³⁰ el-Eb Süheyl Kâşâ, **el-Mevsıl fi'l-'ahdi'l-celîlî 1726-1834**, Beyrut, 2010, s. 44-45.

³¹ Kâşâ, **el-Mevsıl fi'l-'ahdi'l-celîlî 1726-1834**, s. 45-47.

³² Kâşâ, **el-Mevsıl fi'l-'ahdi'l-celîlî 1726-1834**, s. 47.

Musul, Celililer ailesinden valilerin hüküm sürdüğü dönemde (1726-1834) bağımsız bir vilayet oldu³³. Bu yıllar, Musul'un siyasi tarihi bakımından verimli bir dönem olarak kabul edilmektedir. Zira Osmanlılara bağlı olarak yönetimi elinde bulunduran Celililer sülalesi Musul'u âdem-i merkeziyet sistemiyle yani yarı özerk bir biçimde bir asırdan fazla bir süreyle idare etmiştir. Musul'un bu aileyle birlikte birçok açıdan gelişip temeyyüz ettiği kabul edilmektedir³⁴. Musul 1743 yılında Kerkük ve Erbil'i işgal eden İran hükümdarı Nadir Şah tarafından muhasara altına alınmıştır. Nadir Şah, kan dökülmeden şehrin teslim edilmesini istemiştir. Bunun üzerine Musul'da yapılan toplantıda ölüm pahasına da olsa şehrin teslim edilmemesi kararı alınmıştır. Nadir Şah, muhasara altına aldığı kaleyi yoğun top atışına tutmuş, on iki hücum düzenlediği kaleyi alamayınca muhasara başarısız olmuştur³⁵. Bunun sonucunda kendi içinde siyasi olarak bölünmeler yaşayan hâkim Celililer sülalesi konumunu sağlamlaştırmış, toplumsal ve iktisadi yapı gelişmiş ve kamu hizmetleri daha geniş bir alana yayılmaya başlamıştır³⁶.

Sultan II. Mahmud (1808-1839) Osmanlı tahtına oturduğunda³⁷ devlet, başkent İstanbul haricindeki yerlerde zaaf içerisinde bulunuyordu. Zira çetelerin eyaletlerde kurduğu hükümetler merkezi hükümetin işlerine müdahale girişimlerini felç etmişti. Benzer durumun Kuzey Afrika, Mısır, Irak ve Hicaz bölgesinde yaşandığı görülmektedir. Sultan II. Mahmud, siyasi hayatının başlangıcında ciddi ve

³³ Celilî Ailesi: Bu ailenin büyük atası olan Malik el-Haskefî et-Teğlibî tahminen 1600 yıllarında ticaret maksadıyla Diyarbekir'den Musul'a gelmiş ve burada vefat etmiştir. Aile bunun oğullarından biri olan Abdülcemil'e nispet edilmiştir. Malik el-Haskefî muhtemelen Nastûrî mezhebine mensup Hristiyan bir şahıstı. Şem'un Safa (Saint Peter) Kilisesine defnedilmiş olup vefat tarihi yaklaşık olarak 1640 yılıdır. Henüz gençlik yıllarındayken İslamı kabul eden Abdülcemil 1681 yılında vefat etti. Abdülcemil'in yedi oğlu vardı. Bunlardan Abdurrahman Ağa ile Zübeyir Ağa'nın ise çocukları olmamıştır. Diğer beş oğlunun isimleri ise şunlardır: İsmail Paşa, Hacı İbrahim Ağa, Hacı Salih Ağa, Hacı Halil Ağa ve Hacı Yunus Ağa'dır. Osmanlı devletiyle Şah Eşref'in başında olduğu İran arasında yapılan savaşta İsmail Paşa Celilî Osmanlı ordusuna birçok yardımlarda bulundu. Celililerin Osmanlı ordusunun ihtiyaç duyduğu gerekli teçhizat, gıda ve sair şeyler hususunda yapmış olduğu bu yardımlar ve daha birçok özellik ve yetenekleri nedeniyle Musul vilayetinin idaresi Osmanlılar tarafından kendilerine tevdi edilmiştir. Böylece Celililer, yaklaşık bir asır boyunca Musul'u yönetmişlerdir. Bkz: Kâşâ, **el-Mevsıl fi'l-'ahdi'l-celîlî 1726-1834**, s. 50-51.

³⁴ Siyâr Kevkeb Ali el-Cemil, **el-Mevsıl hilale'l-hukmi'l-Celîlî**, Mevsû'atu'l-Mevsıl el-hadâriyye, Camiatu'l-Mevsıl, 1992, C. IV, s. 31.

³⁵ Siyâr Kevkeb Ali el-Cemil, **Hisâru'l-Mevsıl "es-Sıra'u'l-iklîmî ve indihâru Nadir Şah" safhatun lâmi'atun fî tekvîni'l-Irak el-hadîs**, Musul, 1990, s. 145.; Gündüz, Ahmet, "Musul", **TDV İslam Ansiklopedisi**, TDV Yay., Ankara 2006, C. 31, s. 363.

³⁶ el-Cemil, **el-Mevsıl hilale'l-hukmi'l-Celîlî**, C. IV, s. 39.

³⁷ es-Sallabî, **ed-Devletu'l-Usmâniyye "Avamîlu'n-nuhûd ve esbabu's-sukût"**, Daru'l-avde, İskenderiye, 2008, s. 299.

tehlikeli siyasi krizlerle karşı karşıya kaldı. Bu krizler onu merkezi hükümeti güçlendirmeye ve dahili ve harici düşmanlara karşı mücadele edebilmek üzere birtakım reform ve değişiklikleri devreye sokmaya sevk etti³⁸. Bu reform çabaları neticesinde 1834-1842 yılları arasında Musul valiliğine Bayraktar Ali tayin edildi. Bayraktar Ali, Musul'da güvenliği sağlayarak mevcut problemleri çözdü ve Irak'ın kuzeyindeki bölgelerde Osmanlı egemenliğini sağlamayı başardı³⁹. Böylece Celîlî hanedanının Musul'daki egemenliği 1834 yılında sona ermiş oldu. Osmanlı arşiv vesikalarına göre Osmanlı Devleti 1843 yılında bir ferman yayınlayarak Ceziretu İbn Ömer'i, Diyarbakir Vilayeti'nden ayırarak Musul Vilayeti'ne bağladı. Bunun sebebi Ceziretu Bûtân hâkimi Bedirhan Bey ile Osmanlı Devleti arasında süregelen mücadeleydi⁴⁰.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti yoğun bir biçimde ıslahat hareketlerine sahne oldu. Sultan Abdülmecid (1839-1861), resmi olarak ilk defa batıdan birtakım şeyler alan hükümdar oldu. Bu ıslahatlar iki aşamada tamamlandı. Bunun ilk merhalesi olarak 1839 yılında "Tanzimat Fermanı" çıkarıldı. Tanzimat dönemi 1839 yılından 1876 yılına dek Sultan I. Abdülmecid ile Sultan Abdülaziz 'e kadar devam etti. Bu dönemin Tanzimat adıyla anılmasının sebebi idari, mali, hukuki ve eğitime dair her alanda yeni bir tarzda devlet işlerinin düzenlenmesi yapılmış olmasından dolayı idi. İkinci merhale ise Sultan II. Abdülhamid (1876-1908) döneminde başlayan ve "Meşrutiyet" olarak adlandırılan merhaledir. Bu dönemin bu isimle anılmasının sebebi ise mevcut mutlakiyete dayalı yönetim şeklinin ortadan kaldırılmasıydı. Meşrutiyetin gayesi Sultanın görev ve selahiyetlerini kabul edilen Anayasa (Kanun-i Esasi) ile sınırlamaktı⁴¹. Musul, Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) döneminin ilk üç yılında Bağdat Vilayeti'ne bağlı bir sancak (liva) durumundaydı. Daha sonra 1879 yılında tekrar bağımsız bir vilayet yapıldı⁴². Böylece Musul Vilayeti, Musul Sancağı'na ilaveten Süleymaniye ile Kerkük

³⁸ Muhammed Süheyl Tukûş, *Târîhu'l-'Usmâniyyîn min kıyâmi'd-devle ilâ inkılab alâ el-hilâfe*, Beyrut, 2008., s. 327-328.

³⁹ Abdülaziz Süleyman Nevâr, *Târîhu'l-Irak el-hadîs min nihayeti hükmi Davud Başa ila nihayeti hükmi Midhat Başa*, Kahire, 1968, s. 85.

⁴⁰ Sinan Hakan, *Kurd u Berğudanekanî 1817-1867*, Bekir Şivanî (Çev.), Erbil, 2012, s. 144.

⁴¹ Tukûş, *Târîhu'l-'Usmâniyyîn min kıyâmi'd-devle ilâ inkılab alâ el-hilâfe*, s. 199-200.

⁴² Stephen Hemsley Longrigg, *Erbaatu kurûn Târîhi'l-Irak el-hadîs*, Cafer Heyyât (Çev.), 5. baskı, Byy., Trs., s. 376.

sancaklarını da kapsamış oldu. 1877/78 tarihinde yapılan sayımda Musul Vilayeti'nin nüfusu 145.291 kişi ve 48.946 hane olarak tespit edilmiştir⁴³.

⁴³ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, Timaş Yay., İstanbul 2010, s.256.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUSUL SANCAĞI'NDA İDARİ TAKSİMAT

Bilindiği üzere Osmanlı idaresinde taşra teşkilatı esas olarak eyalet/vilayetlerden oluşmaktaydı. Vilayetler sancaklara, sancaklar kazalara ve kazalar da nahiyelere ayrılmaktadır.

Sancak, Osmanlı taşra yönetiminin temel idari ve askerî birimlerinden biri olup XVI. yüzyılın sonlarından itibaren siyasi, sosyal ve iktisadi sebeplerle bir değişim sürecine girdi. Bu değişim sonucunda merkezî idare, giderek taşra üzerindeki denetimini arttırdı ve eyaletlere daha fazla önem verdi. Bu bağlamda taşrada iltizam sistemi ortaya çıktı.

Osmanlı Devleti, 1839-1876 yılları arasında devletin gerilemesi ve çöküşünü hazırlayan faktörleri durdurmayı hedefleyen birçok ferman ve kanunname çıkardı. Bunun yanı sıra çözüm yolu olarak çağın gereklerine yeterince cevap vermeyen eski kanunların yeniden gözden geçirilmek suretiyle yeni kurumların ihdas edilerek idari işlerin tanzimi için 1864'te "Vilayetler Kanunu" adıyla bilinen bir yasa çıkarıldı⁴⁴. II. Mahmud döneminde sancaklar daha basit birer idarî bölge hâline getirildi. Vilayetler Kanunu'nda muhafaza edilen sancak ve livalar 1921'de lağvedildi.

⁴⁴ Ali el-Verdî, *Lemehât İctima'ıyye min Târîhi'l-Irak el-hadîs*, Bağdat, 1972, C. III, s. 241.

Vilayetler Kanunu, Irak'ta Mithat Paşa'nın (1869-1872) Bağdat'a vali olarak tayin edilmesinden sonra uygulamaya konulabildi. Irak üç vilayete ayrıldı. Bunlar Bağdat, Musul ve Basra vilayetleriydi⁴⁵.

Musul, 1851'de Şehrezor Vilayeti'yle beraber sancak statüsünde Bağdat Vilayeti'ne bağlanmış, 1878 tarihinde Şehrezor Vilayeti'ni de içine alan bir vilayete dönüştürülmüştür⁴⁶.

XIX. Yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı idaresinde Musul Vilayeti; üç (3) sancak, on yedi (17) kaza, yirmi sekiz (28) nahiye ve iki bin üç yüz on dört (2314) köyden meydana gelmekteydi.⁴⁷

Musul vilayetinin üç sancağı şunlardır: Musul Merkez Sancağı, Kerkük ve Süleymaniye (Şehrezor) ⁴⁸.

Musul Merkez Sancağı (Paşa Sancağı) yedi kaza, 15 nahiye ve 1267 köyden meydana gelmektedir. Bu kazalar şunlardır: Musul merkez, İmadiye, Duhok, Zaho, Akra, Sincar ve Zibar⁴⁹. Şimdi Musul Vilayet Salnamelerindeki bilgileri esas alarak bu kazaları tanıtalım:

1.1. MUSUL KAZASI (SANCAK MERKEZİ)

Musul şehri, Musul Vilayeti'nin merkezi olduğu gibi aynı zamanda sancak ve kaza merkezidir⁵⁰. Osmanlı arşivlerindeki devlet salnamelerine göre Musul Merkez Kazası, Şeyhan ve Aşair-i Seb'a olmak üzere iki nahiye ve 506 köye sahiptir⁵¹.

⁴⁵ Şakir Ali Ali, "et-Teşkilatü'l-idariyye el-'Usmâniyye", **Mevsûatu'l-Mevsıl el-hadâriyye**, Cami'atu'l-Mevsıl, 1992, C. VI, s. 168.

⁴⁶ Ahmet Gündüz, "Salnamelere Göre Musul Vilayeti (1890-1912)", **İkinci Ortadoğu Semineri Düünden Bugüne Irak**, Elâzığ 27-29 Mayıs 2004, s. 319.

⁴⁷ Kılıç, "Kerkük ve Musul'un Tarihi Coğrafyası", s. 250.

⁴⁸ Kılıç, "Kerkük ve Musul'un Tarihi Coğrafyası", s. 250; Bûtânî, **Dirasat ve mebhas**, s. 16.

⁴⁹ "20. Yüzyılda Osmanlı Vilayetleri," **Tarih ve Medeniyet**, s. 21-22.; Salname vilayetu'l-Mevsıl, 1330 / 1912, s. 226.

⁵⁰ el-'Ubeydi, **el-İdaretü'l-'Usmâniyye fi'l-Mevsıl fi 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919**, s. 19.

⁵¹ **Musul-Kerkükle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1993, s. 28; Hatârî, **el-Ezîdiyye ve'l-Mavsil fi evveli Mevsûatin 'Usmâniyye**, s. 25.

Ancak 1912 tarihli Musul Vilayet Salnamesi'ne göre Musul Kazası, 4 nahiye ve 602 köyden müteşekkildir.⁵²

Musul'un içinde 7714 hane, 23 han, 2677 dükkân ve mağaza, 36 hamam, 129 câmi ve mescid, 12 medrese, 6 eczahane, 1 mekteb-i rüşdiye, birer tane Keldânî, Süryânî ve Musevî okulu ve sıbyan mektebi, 4 tekke ve zaviye, 17 kilise ve manastır, 3 kışla, 9 karakolhane, 1 patrikhane, 1 hastahane, 135 değirmen, 2 matbaa ve 3 emlak-ı seniyye bulunmaktadır.⁵³

1881/82-1893 tarihli Osmanlı Nüfus sayımına göre Musul Kazası'nda 27.881 Müslüman, 1 Rum, 45 Ermeni, 2.809 Katolik, 692 Yahudi ve 74 Protestan olmak üzere toplam 31.502 erkek yaşamaktaydı. Bu sayıma kadınlar ve bazı aşiretler dahil edilmemiştir⁵⁴. Musul kentinde Türkler, sayısal olarak Kürtler ve Araplar'dan sonra gelmelerine rağmen diğer Müslümanlara göre daha gelişmiş ve örgütlü durumdaydılar⁵⁵.

Musul'un vilayet olduğu 1879 yılından Sultan II. Abdülhamid döneminin sonuna kadar görev yapan 24 Musul valisinin isimleri şunlardır⁵⁶:

	VALİNİN ADI	GÖREV SÜRESİ
1	Feyzi Paşa	1878 – 1878
2	Abdünnafi Efendi	1878 – 1879
3	Münir Paşa (Vezir vekili)	1879 – 1881
4	Tahsin Paşa	1881 – 1885
5	Faik Paşa	1885 – 1886

⁵² Salname vilayetu'l-Mevsil, 1330 / 1912, s. 188.

⁵³ Musul-Kerkükle İlgili Arşiv Belgeleri, s. 28.

⁵⁴ Karpas, **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, s. 302-315.

⁵⁵ İhsan Ş. Kaymaz, **Musul Sorunu Emperyalizm ve Kürtler**, Kaynak Yay., İstanbul 2014, s. 39.

⁵⁶ Casim Muhammed Hasan el-'Udûl, "el-Mevsil fi'l-'ahdi'l-Hamîdî", **Mevsûatu'l-Mevsil el-hadâriyye**, Cami'atu'l-Mevsil, 1992, C. IV, s. 109.

6	Reşid Paşa	1886 – 1887
7	Tahir Paşa	1887 – 1890
8	Abdülkadir Kemali Paşa	1890 – 1891
9	Osman Paşa	1891 – 1892
10	Aziz Paşa	1892 – 1894
11	Salih Paşa	1894 – 1895
12	Ferik Abdullah Paşa	1895 – 1895
13	Zühdi Paşa	1895 – 1896
14	Abdülvehhab Paşa	1896 – 1897
15	Müşir Arif Paşa	1897 – 1897
16	Hazim Beg	1897 – 1899
17	Nazım Beg	1899 – 1900
18	Hacı Reşid Paşa	1900 – 1901
9	Nuri Paşa	1901 – 1904
20	Mustafa Yemini Bek	1904 – 1906
21	Ferik Zeki Paşa	1906 – 1906
22	Reşid Paşa	1906 – 1907
23	Ferik evvel Muhammed Fadıl Paşa	1907 – 1908
24	Tahir Paşa	1908-II.Abdülhamid döneminin sonuna kadar

1.2. İMÂDİYE KAZASI

Musul Sancağı'nın birinci derece öneme haiz kazalardan birisidir. Doğudan Musul'a 160 km. mesafededir⁵⁷. Adını Asurlu yazıtlarında yer alan "İmadi, Amati" isminden almaktadır. Muhtemelen ilk defa Asur kralı III. Şalmanezzer'in ardından tahta geçen oğlu kral V. Şems Edari'ye (M.Ö. 810-823) ilişkin haberler ve sicillerde adı geçmiştir⁵⁸. Bunun yanı sıra bazı kimseler İmadiye Kazası'nın hicri VI. yüzyılda Musul hâkimi Atabek İmadüddin Zengi tarafından kurulduğunu iddia etmiştir. Büyük bir olasılıkla kazanın kuruluşu değil imarı kastedilmektedir. Zira kazanın tarihçesi bundan çok daha eskilere dayanmaktadır. Böylece kazanın adı bu kumandanın isminden gelmektedir⁵⁹. Hakkâri Sancağı'nın güneyinde yer alan İmadiye, kuzeydoğudan Oremar, kuzeyden Çal, kuzeybatıdan Beytüşşebap, doğudan Şemdinan ve güneyden Duhok Kazası ile çevrilidir⁶⁰. İmadiye, Behdînan Emirliği'ne⁶¹ yıkıldığı tarih olan 1842 yılına kadar uzun süre başkentlik yapmıştır.

⁵⁷ Sadi Osman Hüseyin, **Kürdistan el-cenûbiyye ve Eyaletâ Bağdat ve'l-Mevsil**, (Doktora Tezi, Camiatu Salahuddin, Erbil, 2001) s. 30.

⁵⁸ Enver el-Mâyî, **el-Ekrad fî Behdinan, "Bahsun târîhî ictimaî an menşei'l-Ekrad ve akaidihim ve âdâtihim ve tabai'ihim ve adabihim"**, 3. baskı, Duhok, 2011, s. 66.

⁵⁹ Cemal Baban, **Uşulu esmai'l-mudun ve'l-mevaki' el-İrakiyye**, Bağdat, 1976, C. I, s. 263.

⁶⁰ Kamuran Abdüssamed Ahmed Doskî, **Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)**, Erbil, 2007, s. 196.

⁶¹ Behdînan ya da Badînan Emirliği: İlk dönemlerinde Emirliğin sınırlarını belirlemek oldukça zordur. Zira emirlik İmadiye (Amidi) şehri ve civarıyla sınırlı kalmış ya da siyasi şartlara göre biraz daha fazla bir alana yayılmıştı. Ancak bununla birlikte XVI. yüzyılın başlarından itibaren emirliği belirli bir coğrafi alanla sınırlamak mümkündür. Emirliğin sınırları güneyde Eski Musul'dan doğuya Cebel-i Maklub üzerinden Gumel Nehri yakasına kadar uzanmaktadır. Bu sınırlar Musul vilayetini emirlikten ayırmaktaydı. Güneydoğuda ise Yukarı Zap Nehri Behdînan emirliğini Soran Emirliği'nden ayırmaktaydı. Bu vehmi hat kuzeyde Hakkâri Emirliği'ne bağlanmaktaydı. Tiyari Dağları olarak bilinen Oramar Sıradağları her iki emirliğin ayrım sınırını oluşturur. Kuzeybatısı ile batısında ise Botan emirliğiyle buluşmaktadır. Fişhabur noktası, Heyzel Nehri, Şırnak dağları ve ardında Dicle Nehri aralarındaki doğal sınırı teşkil etmektedir.

Behdînan emirliği hanedanının atasının ismiyle adlandırılmıştır. Bir görüşe göre emirliğin kurucusu Bahaüddin'dir. Emirliğin adının Dicle Nehri ile Küçük Zap Nehri arasında bulunan bölgenin eski adı olan "Edyabin" kelimesinden geldiği söylenmektedir. Bu emirlik oldukça eski Kürt emirliklerinden biridir. Tarihçiler arasında emirliğin tesis edildiği tarih hakkında tam bir görüş birliği yoktur. Çoğunluğun bu konuda beyan ettiği görüş doğrultusunda emirliğin XIII. yüzyıl civarında kurulmuş olduğunu söylemek mümkündür. Bu emirlikte aralarında Yahudiler, Ermeniler, Asurlular ve Ezidiler'in bulunduğu birçok dinsel ve etnik topluluk yaşamıştır. XIX. yüzyılın başlarında Emirlikte liderlik hususunda çekişmeler yaşanmıştır. Musul ile Bağdat Vilayetleri de bu iç çekişmeyi körüklemekten geri durmamışlardır. Behdînan Emirliği 1808 yılında iç çekişmeler neticesinde Musul Vilayetinin egemenliği altına girdi. Ancak Zübeyr Paşa adındaki emir, emirliği Musul Vilayetinin hakimiyetinden kurtarmayı başardı. Bu, Bağdat'ın emriyle emirliğin tahtına oturan en son kişi olmuştur. Emirlik, İsmail Paşa döneminde yıkıldığı 1842 tarihine kadar birçok problemle karşı karşıya kaldı. Bkz: Abdullah el-'Alyâvî, **Kürdistan fî ahdi'd-devleti'l-Usmanîyye min sene 1851-1914**, Süleymaniye, 2005, s. 39-40; Âmidî, Kave Ferik Ehked Şavli, **İmâretu Bâdînân (1700-1842)**, Erbil, 2000, s. 24-29; Doskî, **Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)**, s. 20.

Behdînan, tarihi eskilere dayanan Kürt emirliklerinden biriydi. Ayrıca bu emirlik Behdînan bölgesinde siyasi, kültürel, sosyal ve ekonomik bakımdan gelişmesinde büyük bir rol oynamıştır⁶².

İmadiye'de müstahkem bir kale mevcuttur. Musul ve Zîbar istikametine açıldıkları için Babu Musul ve Babu Zîbar adlarında iki kapısı bulunmaktadır. İmadiye kalesi Osmanlı Devleti'ne bağlı bölgeler içinde en sağlam kalelerden bir tanesidir. Bu kale yüksek kayalıklar üzerine inşa edilmiş olup bir saatten az bir sürede tırmanılması mümkün olmayıp yerden yüksekliği 300 ile 400 ayak civarında olan ve kırk bin metrekare genişliğinde bir alana sahiptir⁶³. Tarihçilerin verdikleri bilgilere göre İmadiye kalesinin tarihi, M.Ö. 109 yılına, yani Asurlular Devleti dönemine kadar uzanmaktadır. Asurlulardan sonra durum değişerek devlet ya da Müslüman devletçiklerin hakimiyeti alanına girdi ve neticede Musul Sancağı'nın ilçe merkezi oldu⁶⁴.

İmadiye'nin kırsal bölgelerde ve tarımsal alanlarda yetiştirilen ürünlerin toplandığı büyük bir çarşısı vardır. Bu çarşının büyük bir önemi bulunmaktadır. Zira ulaşım bağlamında Ravendiz ile Ceziretu Bûtân arasındaki kıvrımlı yolların kavşak noktasında bulunmasından ötürü stratejik bir önemi haizdi⁶⁵.

İmadiye'de Müslüman çoğunluğun yanı sıra Hristiyanlar ve Yahudiler bulunmaktaydı⁶⁶. Müslüman çoğunluk da Kürtlerden müteşekkildi. Kürtlerin en meşhur aşiretlerini ise Mizurî, Reygan ve Nîrve aşiretleri oluşturmaktadır⁶⁷.

İmadiye Kazası'na bağlı nahiyeler şunlardır: Birvari-i Bala, Birvari-i Zir, Reygan Nahiyesi, Nîrve ve Davudiye⁶⁸. 1894 Tarihli Musul Vilayeti Salnamesi'ne göre İmadiye Kazası'nın nüfusu şöyledir: 12.822 Müslüman, 1007 Katolik, 28 Protestan ve 221 Yahudi⁶⁹. 1907 Tarihli Musul Vilayeti Salnamesi'ne göre de nüfus

⁶² Karadağî, Muhammed Ali, Bayehdanî Miranî Amidî Be'r-Rûşenbirî le deveri Badînanda, Hevler, 2000, s. 6.

⁶³ el-'Ubeydî, el-İdare'l-'Usmâniyye fi'l-Mesıl fî 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919, s. 23.

⁶⁴ el-Mâyî, el-Ekrad fî Behdînan, s. 65.

⁶⁵ Hüseyin, Kürdistan el-cenûbiyye, s. 30.

⁶⁶ Salname vilayetu'l-Mevsil, 1310 / 1892, s. 75.

⁶⁷ Abbas el-'Azzâvî, Aşairu'l-Irak el-Kürdiyye, Bağdat, 1947, C. II, s. 190.

⁶⁸ Doskî, Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmânî (1876-1914), s. 197.

⁶⁹ Salname vilayetu'l-Mevsil, 1312/ 1894, s. 276.

dağılımı şöyledir: 3863 Müslüman, 656 Keldani ve 87 Yahudi⁷⁰. Claudius James Rich'in Süleymaniye halkından edindiği bilgilere göre XIX. yüzyılın başlarında İmadiye'de 1000 Müslüman Kürt hane, 200 Yahudi hane ve 50'den fazla Hıristiyan hane bulunmaktaydı⁷¹. Şu an itibariyle İmadiye şehri Irak Kürt bölgesine bağlı Duhok Vilayeti'ne bağlı bir ilçedir.

İncelediğimiz dönem içerisinde İmadiye'de görev yapmış kaymakamların isimleriyle görev yaptıkları tarihler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir⁷²:

	KAYMAKAMIN ADI	GÖREV SÜRESİ
1	Ömer Efendi	1877 - 1881
2	Mustafa Efendi	1881 – 1892
3	Osman Nuri Efendi	1892 – 1894
4	Mustafa Salim Efendi	1894 – 1898
5	Muhammed Ali Efendi	1898 - 1899
6	Abdullah Paşa	1899 – 1901
7	Abduh Paşa	1901 – 1903
8	Ahmed Tevfik Efendi	1903 – 1905
9	Şükri Efendi	1905 – 1907
10	Abdülkerim Efendi	1907 - 1908
11	Ahmed Tevfik Efendi	1908 – 1912

⁷⁰ Salname vilayetu'l-Mevsil, 1325 / 1907, s. 196.

⁷¹ Hüseyin, Kürdistan el-cenûbiyye, s. 31.

⁷² Doskî, Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914), s. 201-202.

1.3. ZAHÖ KAZASI

Musul Sancağı'na bağılı bir diğör önemli kaza da Zaho'dur. Zaho, coğrafi bakımdan kuzeyde Van ve Bitlis vilayetleri, batıda Diyarbakır Vilayeti, güneyde ise Duhok Kazası'yla sınırlıdır. Zaho Kazası, Musul Vilayeti'nin kuzeybatısında bulunup Musul'a 100 km, Duhok'a ise 58 km uzaklıktadır⁷³.

Zaho isminin menşei konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bir görüşe göre M.Ö. yapılan Ksenophon savaşının kumandanlarından biri olan Zaharyus'un yerleştiğı beldenin adının zamanla Zaho ismine dönüştüğü ifade edilmektedir. Başka bir görüşe göre de Zaho kelimesi Aramice bir sözcük olup güç, kuvvet ve zafer anlamına gelen "Zahusa" kelimesinden gelmektedir. Yine "Zah" kelimesinin Kürtçe'de güç ve kararlılık anlamına geldiğı de bazı araştırmacılar tarafından dile getirilmektedir. Zaho isimi muhtemelen geçmişte burada yapılan kanlı savaşlar sonucu "kanlı nehir" anlamına gelen "zi hun" kelimesinden gelmiştir⁷⁴. Arami yazarlar Zaho'yu "Beyt nuhedar", Araplar ise "Ban hedra" diye adlandırmışlardır. İslami kaynaklarda ise Zaho'nun ismi "el-Hüseyniyye" diye geçmektedir⁷⁵. Bugün Zaho'da bu isimde bir mahalle bulunmaktadır.

Zaho Kazası, Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine girmeden önce Badînan Kürt Emirliği'nin sınırları içinde bulunuyordu⁷⁶. Bu da tahminen 1470 yılı civarında, Karakoyunlu emirlerinin İmadiye ve ona bağılı yerleri egemenlikleri altına almadaki başarısızlıkları üzerine oldu. İmadiye emiri Hasan Bey, Safevî hükümdarı Şah İsmail'den aldığı yardım üzerine emirliğinin sınırlarını Duhok ve Zaho'yu da kapsayacak şekilde genişletmeyi başardı⁷⁷.

Zaho Kazası, yaklaşık olarak 1515 tarihinde Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine girdikten sonra yeni bir hüviyet kazandı ve Osmanlıların 1518

⁷³ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 197; Kerim Zend, *Coğrafiyeye Kürdistan*, Süleymaniye, 2001, s. 276.

⁷⁴ Said el-Hac Sıddık Zaholî, *Zaho el-mâdî ve'l-hadır*, Duhok, 2009, s. 16; Mahfuz el-'Abbâsî, *İmaretu Behdinan el-Abbasiyye*, Musul, 1969, s. 21; el-'Ubeydî, *el-İdare'l-'Usmâniyye fî'l-Mesul fî 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919*, s. 24.

⁷⁵ Sıddık ed-Demlûcî, *İmaretu Behdinan ev İmaretu Behdinan el-İmadiyye*, II. baskı, Erbil, 1999, s. 129-130.

⁷⁶ *Dairetu'l-maarif el-Kürdiyye*, Hamîd Ribawar (Çev.), Erbil, 1999, s. 73.

⁷⁷ Zaholî, *Zaho el-mâdî ve'l-hadır*, s. 41.

senesinde vilayet statüsü verdiği Diyarbekir eyaletine bağlı bir sancak haline geldi. Ancak XVI. yüzyıl Osmanlı arşiv vesikaları Zaho beldesinin Musul Vilayeti'ne bağlı bir sancak olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca 946/1539-1540 tarihli ve 195 nolu Musul Vilayeti Tapu Defterinde Zaho liva merkezi ya da Musul Vilayeti'ne bağlı Osmanlı sancağı olarak zikredilmektedir. Zaho, bu konumunu XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar muhafaza etti. Daha sonra bir kez daha Badînan emirliğine bağlanan Zaho'nun bu durumu emirliğin yıkıldığı 1842 yılına kadar devam etti. Ardından Osmanlı Devleti bölgeyi doğrudan yönetmeye başladı⁷⁸.

İngiliz seyyah John Usher 1864 yılında ziyaret ettiği Zaho hakkında şunları yazmaktadır: "Kafilemiz Habur Nehri üzerinden geçtikten sonra Zaho'ya ulaştık. Kafilemiz birden kendisini şehrin içinde buluvermişti. Nehir oldukça girintili çıkıntılı ve dardı. Ancak derin ve hızlı bir şekilde akıyordu. Nehrin suyu ise oldukça berrak olup içinde bir sürü iri balıklar vardı." Fakat bu İngiliz seyyah, şehir halkının bir gün bile olsa bu balıklara dokunmadığını ve bunları yemediğini öğrenince şaşırıp kalmıştı. İngiliz Seyyah Zaho'da bulunan hükümet konağı (Daru'l-imare/Kışla), çarşılarının darlığı, çarşıda satılan birçok malın yabancı menşeli ürünlerden oluştuğu, şehir halkının Kürtlerle Keldanilerden meydana geldiği ve son olarak ticaret erbabının büyük çoğunluğunun Yahudilerden müteşekkil olduğu gibi bilgiler vermektedir⁷⁹.

1890 tarihli Musul Vilayeti Salnamesi'nde yer alan bilgilere göre; Zaho kasabasında yaklaşık olarak 500 hane, 70 dükkânı havi bir çarşı, 3 han, bir hamam, kahvehane, cami, mescit, kilise ve bir Yahudi mabedi (havra) bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Zaho ve ona bağlı köylerde 3 kilise daha mevcuttur. Bunlardan birisi Şeraniş köyünde, bir diğeri Bîdar köyünde üçüncüsü ise Bersevî köyünde bulunmaktadır.

Yukarıdaki bilgilerin birçoğunun 1892 tarihli salnamede tekrarlandığı müşahade edilmektedir. 1892 tarihli salnamede yer alan bilgilere göre Zaho'da 621 hane, 155 dükkân, 5 han, posta görevlilerinin konaklamaları maksadıyla bir

⁷⁸ Halil Ahmed Murad ve Abdülfettah Ali Botânî, **Badînan fî Salnamati Vilayeti'l-Mevsil**, Erbil, 2013, s. 45-46.

⁷⁹ Zaholî, **Zaho el-mâdî ve'l-hadır**, s. 10-11.

menzilhane (misafirhane), 4 değirmen, bir cami, mescit, kilise Yahudi mabedi, medrese, bir ilkokul, bir kaymakamlık binası (Hükümet konağı), bir telgraf dairesi ve tepe üzerinde kurulu eski bir kalede⁸⁰ yedek askeri kuvvetler (redif) bulunmaktaydı. Bu kalenin büyük bir kısmının harabeye dönmesine ramak kalmıştı.

Burada yer alan bilgilerin 1907 tarihli salnamedeki bilgilerle farklılık arz ettiğini belirtmekte fayda vardır. İlk salnamede yer alan bilgilere göre 1830 hane, ikinci salnameye göre 1900 hane, 145 dükkân, akabinde 150 dükkân ve 16 cami ve mescit bulunmaktadır. Kilise ve sinagogların sayısında burada herhangi bir değişiklik görülmemektedir⁸¹.

1881/82-1883 tarihlerinde yapılan Osmanlı nüfus sayımına göre Zaho'da 1655 Müslüman, 228 Katolik ve 543 Yahudi olmak üzere toplam 2.426 erkek yaşamaktadır. Bu sayıma kadınlar ve bazı aşiretler dahil edilmemiştir⁸².

1894 tarihli Musul Vilayeti Salnamesi'nde, Zaho'da Abbasiler döneminden kalan Delal Köprüsü adında meşhur eski bir taş köprünün varlığından bahsedilmektedir. Bu köprü 60 metre uzunluğunda ve 25 metre eninde olup şehrin doğu yakasında bulunmaktadır. Ayrıca Salname'de Kevaşe ve Zaferan köylerinde İslam öncesine dayanan ancak kimin tarafından yapıldığı belli olmayan eski kale kalıntılarının varlığına değinilmektedir⁸³.

Zaho, özellikle XX. yüzyılın başlarında 1902 yılında birtakım zorlu süreçlerden geçmiştir. Nitekim bu bağlamda kırmızı renkte yağın kar misali doğal ve tabii afetlerden bahsetmek mümkündür. Halk bundan son derece korkuya kapılmış ve bunun bölgede büyük bir savaş çıkacağına işaret ettiğini söylemişlerdir. Bunun yanı

⁸⁰ Zaho kalesi, Daru'l-imare ya da kışla olarak isimlendirilmektedir. Kale, şehrin batı yakasında bulunmaktadır. Kalede burçlar ve kemerler mevcuttur. Bazı araştırmacılar kalede bulunan eserlerin XIII. veya XIV. yüzyıla kadar uzandığını belirtmektedirler. Burçların tarihi ise **el-Mürşid ila mevatini'l-Âsar** adlı eserde belirtildiğine göre daha eski zamanlara kadar dayanmaktadır. Zaho şehrinin etrafında henüz gerekli inceleme ve araştırmalar yapılmamış olup kalıntıları mevcut birçok eski kale bulunmaktadır. Bu kaleler arasında Zaferan şehri ve kalesi, Kevaşi Erdemişt kalesi, Huriz kalesi, Dudank kalesi, Şabaniyye (Şahban) kalesi, Selman-ı Sindi kalesi ve daha pek çok kale sayılabilir. Bu kaleler hakkında günümüze kadar gelen güvenilir bilgiler bulunmamaktadır. Bu kalelerden sadece zikredilen Zaferan kalesi hakkından el-Mürşid kitabında bazı bilgiler mevcuttur. Bkz: Zaholî, **Zaho el-mâdî ve'l-hadîr**, s. 31-32.

⁸¹ Murad ve Botânî, **Badînan fî Salnamat**, s. 51-52.

⁸² Karpas, **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, s.302-315.

⁸³ **Salname vilayetu'l-Mevsil**, 1308 / 1890, s. 110.

sıra 1903 tarihinde Habur Nehri donmuş, 1907 yılında ise yedi gün üst üste şiddetli bir kar yağışı olmuştur. Bu yüzden bu yıl “büyük kar senesi” olarak adlandırılmıştır⁸⁴.

1893 tarihli salnamede yer alan bilgilere göre Zaho'nun Sulivani adında bir nahiyesi ve birkaç köyü vardı⁸⁵. Diğer salnamelerde ise bu nahiye'nin adı Sindî Gûlî olarak geçmektedir⁸⁶. Başka salnamelerde bu nahiye'nin adından hiç bahsedilmeksizin Zaho'ya bağlı bir nahiye ile 109 köyün varlığından söz edilmektedir⁸⁷. 1907 ve 1912 tarihi salnamelerde ise Zaho Kazası'na bağlı Sulivani ve Sindî Gûlî adında iki nahiye'den bahsedilmektedir⁸⁸. Şu an itibariyle Zaho kazası, Irak Kürt Bölgesi'ne bağlı Duhok Vilayeti'ne bağlı bir ilçedir.

Birinci Meşrutiyet döneminde Zaho Kazası'nda görev yapmış kaymakamların isimleriyle görev yaptıkları tarihler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir⁸⁹:

	KAYMAKAMIN ADI	GÖREV SÜRESİ
1	Süleyman Efendi	1877 - 1880
2	Tahir Bey	1880 – 1888
3	İbrahim Efendi	1888 – 1889
4	Said Bey	1890 – 1893
5	İsahak Hakkı Efendi	1893 - 1894
6	Salih Hulusi Bey	1894 - 1898
7	Kamil Efendi	1898 – 1899

⁸⁴ Said Hacı Sıddık Zahoyî, **Zaho 1900-1961 "Kelepur ve efsane ve pezanîn"**, Duhok, 2013, s. 22-23.

⁸⁵ **Salname-i devlet-i aliyye-i Osmaniyye 1311 / 1893**, s. 531.

⁸⁶ **Salname vilayetu'l-Mevsil**, 1312 / 1894, s. 152.

⁸⁷ **Salname-i devlet-i aliyye-i Osmaniyye 1317 / 1899**, s. 410; 1326-1908, s. 726.

⁸⁸ **Salname vilayetu'l-Mevsil**, 1325 / 1907, s. 198; 1330 / 1912, s.217.

⁸⁹ Doskî, **Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)**, s. 203.

8	Şerif Bey	1901 – 1902
9	Hurşid Bey	1902 – 1904
10	Ahmed Tevfik	1904 - 1905
11	Hurşid Bey	1905 – 1905
12	Nihat Bey	1905 - 1907
13	Ahmed Tevfik (vekaleten)	1907 - 1908
14	Safvet Efendi	1908 – 1912

1.4. DUHOK KAZASI

Musul Sancağı'na bağlı bir diğer kaza da Duhok'tur⁹⁰. Duhok, coğrafi bakımdan Musul'un kuzeyinde olup Musul'a yaklaşık olarak 70 km. mesafededir⁹¹. Duhok, doğuda Akra Kazası, batıda Zaho Kazası, kuzeyde İmadiye Kazası, güneyde ise Şeyhan Nahiyesi ile sınırlıdır⁹². Duhok Kazası, 916 yılından önce Yukarı ve Aşağı Dasna Emirliği'ne başkentlik yapmıştır. Bu emirliğin hükümranlılığı 1236 yılına kadar sürmüştür. Daha sona bu emirliğin enkazı üzerinde Şeyhan Emirliği kurulmuştur. Bu emirlikle son demlerini yaşamakta olan Badinan Emirliği'yle birleşmişti. Bundan böyle Duhok Kazası 1843 yılında yıkılana kadar Badinan Emirliği'ne bağlı eyaletlerden biri haline geldi⁹³. Duhok Kazası civarında Şenduhe Dağı'nın eteğinde bulunan Geverke Köyü yakınlarındaki Helamit Mağarasında Asurlular dönemine ait eski eserler bulunmaktadır. Burada Duhok'un eski bir yerleşim birimi olduğunu ve stratejik önemi haiz bir yer olduğunu gösteren birtakım resimler ile heykeller mevcuttur⁹⁴. Yine tarihi eserlerin bulunduğu Malta

⁹⁰ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 199.

⁹¹ Hüseyin, *Kürdistan el-cenûbiyye*, s. 29.

⁹² Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 199.

⁹³ el-Mâyî, *el-Ekrad fî Behdînan*, s. 70.

⁹⁴ el-Hasenî, *el-İrak kadimen ve hadisen*, III. baskı, Sayda, 1956, s. 257-258.

Köyü, Duhok'a bağlı önemli tarihi köylerden bir tanesidir⁹⁵. Duhok adı Kürtçe'de "Küçük Köy" anlamına gelmektedir⁹⁶. Şehrin etrafında bahçeler ve tarlalar bulunmaktadır⁹⁷. Duhok Kazası'nda arpa, pirinç, mısır, nohut, mercimek, pamuk gibi tahıl mahsulleri ile incir, nar, kayısı ve ceviz gibi meyveler yetiştirilmektedir. Bunun yanı sıra sanayide kullanılmak üzere bir tür ipekten yapılmış ipleriyle meşhurdur⁹⁸. İyi taraflarıyla birlikte Duhok beldesi iklim bakımından oldukça sıcak bir kazadır. Bununu üzerine halk gerekli tüm tedbirleri aldılar ve satırlara yerleştirilmek üzere ağaç dallarından kulübeler yaptılar⁹⁹.

Duhok'ta halkın büyük çoğunluğunu Kürtler, geri kalan kısmını ise Keldani ve Yahudiler oluşturmaktadır. Keldani ve Yahudiler daha çok ticaret ve esnaflıkla meşgul olurken diğerleri tarım alanında çalışmaktadırlar. Ertuş ve Doskî aşiretleri konar göçer (Koçer) aşiretlerdendir¹⁰⁰. Halk yazları Hakkâri taraflarında geçirir, kışın ise geri dönerlerdi¹⁰¹. Mizurîler beldede oturan en eski Kürt aşireti kabul edilmektedir. Bu aşiret daha çok tarım ve bağcılıkla meşgul olmuştur¹⁰².

1892 tarihli Musul Vilayeti Salnamesi'nde yer alan bilgilere göre Duhok Kazası'nın nüfusu 6628 kişi olup dağılımı şöyledir: 4570 Müslüman, 1558 Hristiyan, 425 Yahudi ve 25 Yezidi. Duhok çarşısında 144 dükkân, 3 han, 2 kahvehane bulunmaktadır. 1894 tarihli salnamede yer alan bilgilere göre ise erkek nüfusu 4921 Müslüman, 1747 Katolik ve 494 Yahudi'den meydana gelmektedir. Ayrıca 7 han, 45 cami ve mescit, 20 kilise ve manastır ile 61 değirmen bulunmaktadır. 1907 tarihli salnameye göre ise kazanın erkek nüfusu 8000'dir¹⁰³.

⁹⁵ el-Mâyî, *el-Ekrad fî Behdînan*, s. 72.

⁹⁶ Baban, *Usulu esmai'l-mudun ve'l-mevaki' el-İrakiyye*, s. 183.

⁹⁷ *Salname vilayetu'l-Mevsil*, 1330/1912, s. 200.

⁹⁸ el-'Ubeydî, *el-İdare'l-'Usmâniyye fi'l-Mesil fî 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919*, s. 28-29.

⁹⁹ *Mecelletu beyne'n-nehreyn*, "Duhok 1985", S. 4, 05.11.1973, s. 65.

¹⁰⁰ Koçer (Göçerler): Koçer olarak adlandırılan göçebe Kürtler bir bakıma Arap bedevilerine benzemektedirler. Aralarındaki fark sadece birinin dağlarda diğerinin ise çöllerde yaşıyor olmasıdır. Göçebeler yıl boyunca çadırlarda ikamet ederler. Göçebeler hayvanlarını otlatmak üzere kışın ovalara, yazın ise yaylalara çıkarlar. Yarı göçebeler ise az da olsa ziraatle uğraşırlar. Ancak diğerlerinde olduğu gibi büyük hayvan sürülerine sahip değildirler. Yazın çadırlarda, kışın ise köylerde yaşarlar. Bunların üçüncü grubunu teşkil eden çiftçiler de yıl boyunca köylerinde otururarak hayvanlarını mücavir alanlarda otlatır ve tarımla uğraşırlardı. Bkz, Thomas Paul, *Târîhu'l-Ekrad*, Muhammed Teyşîr Mîr Hân (Çev.), Dimaşk, 2001, s. 33; Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-'Usmanî (1876-1914)*, s. 272.

¹⁰¹ el-'Ubeydî, *el-İdare'l-'Usmâniyye fi'l-Mesil fî 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919*, s. 28.

¹⁰² el-'Azzâvî, *Aşairu'l-İrakiyye el-Kürdiyye*, s. 197-199.

¹⁰³ Murad ve Botânî, *Badînan fî Salnamat*, s. 21-22.

Yine buradaki bilgilere göre kazaya bağı Duhok ve Mizurî adında iki nahiye bulunmaktadır¹⁰⁴. Şu an itibariyle Duhok beldesi Irak Kürt Bölgesi'ne bağı Duhok Vilayeti'nin merkezidir.

Birinci Meşrutiyet döneminde Duhok Kazası'nda görev yapmış kaymakamların isimleriyle görev yaptıkları tarihler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir¹⁰⁵:

	KAYMAKAMIN ADI	GÖREV SÜRESİ
1	Muhammed Halim Efendi	1880 - 1880
2	Mustafa Efendi	1880 – 1890
3	Mustafa Salim Efendi	1890 – 1892
4	Şakir Efendi	1892 – 1894
5	Muhammed Efendi Al el-Feti	1894 - 1898
6	Asef Efendi	1898 - 1899
7	Muhammed Efendi (vekaleten)	1899 – 1901
8	Muhammed İzzet Efendi	1901 – 1903
9	İbrahim Efendi	1903 – 1904
10	İbrahim Necati Efendi	1904 - 1908

1.5. AKRA KAZASI

Akra Kazası, coğrafi bakımdan Musul Vilayeti'nin kuzeydoğusunda bulunan İmadiye, Ravenduz ve Duhok kazalarıyla sınırlıdır¹⁰⁶. Geçmişî M.Ö. 600 yılına kadar

¹⁰⁴ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 199.

¹⁰⁵ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 203.

uzanan şehir, adını “ateş” anlamına gelen Kürtçe "Akra" ya da “Agra” kelimesinden almaktadır. Akra yakınlarında ve çevresinde birçok tarihi eser mevcut olup beldenin kadim tarihine ışık tutmaktadır. Örneğin Kindek Köyü ve daha başka köyler buna örnek olarak gösterilebilir¹⁰⁷.

Birçok Arap İslam kaynağında Akra şehrinin adı zikredilmekte ve buradan "Akra el-Humeydiyye" olarak bahsedilmektedir. Nitekim Yakut el-Hamevî (Ö: 626/1229) "Mu'cemu'l-buldan" adlı eserinde şöyle demektedir: "Musul dağlarında müstahkem bir kaledir. Musul'un doğusunda olup halkı Kürtlerden meydana gelmektedir ve Akra el-Humeydiyye olarak bilinmektedir. Buradan birçok ilim ve irfan erbabı yetişmiştir."¹⁰⁸ Bununla birlikte şehir hakkındaki tarihi bilgiler dağınık olup oldukça azdır. Buna ilaveten bu şehrin geçirdiği tarihi evreler hakkında çok az bilgi sahibiyiz.

Akra'nın Osmanlıların hakimiyetindeki dönem, özellikle 1842 yılında Bahdînan Emirliği'nin yıkılmasından sonraki tarihi maalesef bu şekildedir. Osmanlı Devleti'nin Akra'yı doğrudan idaresi, Birinci Dünya Savaşı'nın (1914-1918) sonlarına kadar devam etti¹⁰⁹.

Akra Kazası, kadim kültürü ve tarihi mekanlarıyla beraber verimli bahçeleri ve tabiatı bakımından da zengindir. Burada yazlar oldukça sıcak geçtiğinden kaza ahalisi yazın vadilere gider. Kışın ise hava oldukça soğuk ve bol miktarda yağış düşer¹¹⁰. Akra Kazası'nda evlerin pek çoğu dağ yamacında yapılmıştır. Mardin evlerine benzeyen bu evler birbirlerini takip eden merdiven basamaklar şeklinde yapılmış gibi bir görüntüye sahiptir. Akra'da yarım saatlik yürüyüşle çıkılabilen bir kale de vardır. Bu kalenin eski zamanlarda eşkıyalarca kullanıldığı söylenmektedir.

Akra'da, Musul Vilayet Salnamesi'nde belirtildiğine göre yapım tarihi ikinci Raşid Halife Ömer b. Hattab (ra) zamanına kadar dayanan bir ulu cami vardır. Ayrıca Akra civarında halkın Şeyh Abdülkadir Geylanî'nin oğlu Şeyh Abdülaziz'e nisbet ettikleri bir mezar bulunmaktadır. Akra kasabasına on beş dakikalık bir mesafede

¹⁰⁶ Doskî, **Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)**, s. 198.

¹⁰⁷ el-Mâyî, **el-Ekrad fî Behdînan**, s. 77-79.

¹⁰⁸ Yakut el-Hamevî, **Mu'cemu'l-buldan-IV**, Beyrut, 1975, s. 136.

¹⁰⁹ Murad ve Botânî, **Badînan fî Salnamat**, s. 57.

¹¹⁰ el-Hasenî, **el-İrak kadîmen**, s. 264.

bulunan bu mezarın idaresi Bağdat'taki nakibu'l-eşraf tarafından sağlanmaktaydı¹¹¹. Akra'da 2 tekke, 1 hamam, 7 mescit, 2 kilise ve 1000 hane mevcuttu¹¹². 1894 tarihli salnamede yer alan bilgilere göre Akra'da 1 tekke, 1 hamam, 7 mescit ve 2 kilise mevcuttu¹¹³.

Akra'ya bağlı nahiyeler ve köyler yakın olması hasebiyle nehirlerden istifade etmekteydiler. Özellikle de Zibar Nahiyesi ile Bire Kura Köyü, Zap Nehri'nden çokça istifade etmekteydiler.

Akra'da nüfusun büyük çoğunluğunu Şafii mezhebine mensup Kürtler meydana getirmekteydi. Bunun yanı sıra az sayıda Keldani, Süryani ve Yahudi bulunmaktaydı. Herkî ve Surci aşiretleri¹¹⁴ bölgenin en güçlü Kürt aşiretleri arasında yer almaktadır. 1881/82-1883 tarihinde yapılan Osmanlı nüfus sayımına göre Akra'da 6183 Müslüman, 170 Katolik ve 283 Yahudi olmak üzere toplam 6.636 erkek yaşamaktaydı. Bu sayıma kadınlar ve bazı aşiretler dahil edilmemiştir¹¹⁵.

Akra Kazası buğday, arpa, mısır, nohut, pamuk, tütün, soğan, ceviz ve badem gibi mahsullerin üretimiyle meşhur olmuştur. Mazı ve meşe gibi bazı mahsuller ticaret kapsamına girmemekteydi¹¹⁶.

Akra Kazası'na bağlı nahiye ve köylerin statüsünde, Zibar'ın kaza yapılması ve idari yenilikler neticesinde bazen değişiklikler olmuştur. 1890 tarihinde Akra ve Aşair-i Seb'a nahiye iken 1898 yılında Akra ve Surci nahiye oldular. 1912 yılında ise Akra, Surci ve Zibar nahiyeleri ona bağlandı¹¹⁷. Bu nahiyelere bağlı yaklaşık 200

¹¹¹ Murad ve Botânî, *Badînan fî Salnamat*, s. 62-63.

¹¹² *Salname vilayetu'l-Mevsil*, 1310 / 1892, s. 169.

¹¹³ *Salname vilayetu'l-Mevsil*, 1312 / 1894, s. 279.

¹¹⁴ Surci Aşireti: Bu aşiret üç bin haneden meydana gelmektedir. Bunlardan bin tanesi göçebelerden diğerleri ise yerleşik olarak Akra bölgesi ile Büyük Zap Nehri'nin iki yakasında yaşayanlardan oluşmaktadır. Bunlar daha çok tarımla iştigal etmekteydiler. Ayrıca bunların başka bir bölümü de Ravendüz ile Şaklava bölgelerinde oturmaktaydı. Surci aşiretini "Yusuf Kaski, Harir, Kilo, Mame Sami ve Mame Sale kollarından oluşmaktadır. Aşiret, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Şeyh Muhammed Sürûcî'nin oğlunun öldürülmesinden sonra Barzanilerle mücadele içerisine girmiştir. Bkz: Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-'Usmanî (1876-1914)*, s. 290.

¹¹⁵ Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s.302-315.

¹¹⁶ el-'Ubeydî, *el-İdare'l-'Usmâniyye fi'l-Mesil fî 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919*, s. 27-26.

¹¹⁷ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-'Usmanî (1876-1914)*, s. 198.

köy bulunmaktadır¹¹⁸. Şu an itibariyle Akra beldesi Irak Kürt Bölgesi'ne bağlı Duhok Vilayeti'ne bağlı bir ilçedir.

Birinci Meşrutiyet döneminde Akra Kazası'nda görev yapmış kaymakamların isimleriyle görev yaptıkları tarihler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir¹¹⁹:

	KAYMAKAMIN ADI	GÖREV SÜRESİ
1	Ali Yaver Efendi	1877 - 1880
2	Abdülvaris	1880 – 1888
3	Derviş Efendi	1888 – 1890
4	Tahir Bey	1890 – 1892
5	Yakub Efendi	1892- 1894
6	Kadri Efendi	1894 - 1899
7	Salih Paşa	1899 – 1891
8	Abdürrezak Efendi	1902 – 1904
9	Tevfik Bey	1904 – 1905
10	Asef Efendi (vekaleten)	1905 - 1905
11	Rıfat Efendi	1905 – 1907
12	Salih Bey (vekaleten)	1907 - 1908
13	Muhammed Sultan Efendi	1908 - 1912

¹¹⁸ Salname vilayetu'l-Mevsil, 1308 / 1890, s. 118.

¹¹⁹ Doskî, Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914), s. 205.

1.6. SİNCAR KAZASI

Sincar isminin menşei konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kimine göre Babilliler ve Asurlular dönemlerinde Sinkar veya Singar olarak anılan bu kent Asurluların en önemli şehirlerinden birisi olan Sincar'ın adı çivi yazılı tabletlerde Sinkur olarak zikredilmiştir¹²⁰. Kimine göre de kentin adı Bulendî b. Malik b. Za'r b. İbrahim'in çocuklarından birisinin isminden gelmektedir. Rivayete göre söz konusu aile bu topraklara gelerek yerleşmiş ve bu yüzden Sincar onlara nisbet edilmiştir. Bunun haricinde kentin adına ilişkin daha başka görüşler de bulunmaktadır¹²¹. Sincar halkı ise şehirlerini güzel manasına gelen "Şengal" ve "Şeng u kaşeng"den geldiğini söylemektedirler. "Al" ya da "el" yön ve taraf veya bayrak-sancak anlamlarına gelmektedir. Buna göre de "Şengal" "güzel yön", "güzel taraf" ya da "güzel sancak" anlamlarına gelmektedir¹²².

Sincar, Irak'ın kuzeybatısında Musul'a batı tarafından yaklaşık 120 km. mesafede bulunmaktadır. Sincar şehri, Musul için müstahkem bir kalenin anahtarı konumunda olup Sincar Kazası'nın merkezidir¹²³. Sincar, batıda Irak ve Suriye ile güneybatıda Ba'ac Kazası, güneydoğuda Hadar Kazası ve kuzeydoğuda Telafer Kazası'yla sınırlıdır¹²⁴.

Sincar şehri, tarih boyunca birçok imparatorluk ve devletin egemenliği altına girmiştir. Nitekim Sincar 1507 yılında Safeviler Devleti'nin kurucusu Şah İsmail (1501-1524) zamanında Safevilerin hakimiyeti altına girmiştir¹²⁵. Şah İsmail, Cezire bölgesini idari açıdan Musul'a bağlı tek bir idari çatı altında yönetmek istemiştir.

¹²⁰ Sıddık ed-Dehlûcî, **el-Yezidiyye**, Musul, 1949, s. 272; Musa Mustafa el-Hesinyânî, **Sincar dirasetun fî tarihiha es-siyasi ve'l-hadari min 1127-1261**, Erbil, 2005, s. 28-29.

¹²¹ İzzeddin Muhammed Ali b. İbrahim İbn Şeddad, **el-A'lak el-Hatira fî zikr umarâ'üş-Şam ve'l-Cezira**, Şam, 1978, C. III, s. 154.

¹²² Baban, **Usulu esmai'l-mudun ve'l-mevaki'il-Irakîyye**, s. 163.

¹²³ Abdürrakib Yusuf, **Hududu Kürdistan el-cenubiyyen ve cuğrafiyyen hilale hamseti alaf âmin ve ma terettebe ala ilhakiha bi'l-Mevsil**, Süleymaniye, 2005, s. 76; Ahmed Ali Hasan el-E'recî, "Mevki'u Sincar", **Mecelletu'l-hidaye**, S. 5, Sincar, 2005, s. 19.

¹²⁴ Hüsrev Goran, **el-Kürdü fî muhafazati'l-Mevsil**, Hazim Hacanî (Çev.), Duhok, 2006, s. 14.

¹²⁵ Murad, **el-Mevsil beyne's-saytara el-'Usmâniyye**, s. 13-14.

Böylece Musul 1516 yılının sonunda Osmanlı Devleti'nin egemenliği altına girinceye dek Safevi emirlerinden Ahmed Afşar Bey tarafından yönetildi¹²⁶.

Sincar, güzel bir iklim ve her türlü meyve, tahıl mahsulleri veren verimli ovalara sahip önemli bir beldedir¹²⁷. Bunun yanı sıra Sincar, geçmişten beri ticaret kervanlarının geçtiği yolların kavşak noktasında bulunmaktadır. Sincar Kazası'nın bu durumu Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında bulunduğu yıllarda da devam etti¹²⁸. Sincar Kazası, Bağdat ve Basra'ya ihraç edilen kaliteli beyaz balı ve kuru üzümüyle meşhur olmuştur¹²⁹. Sincar nüfusunun kahir ekseriyeti Kürtler ve "Şemmer el-Cerba", Tay aşiretleri gibi farklı bölgelerden gelerek buraya yerleşen Arap aşiretlerinden oluşmaktadır. 1881/82-1883 tarihinde yapılan Osmanlı nüfus sayımına göre Sincar'da 3.442 Müslüman erkek yaşamaktaydı. Bu sayıma kadınlar ve bazı aşiretler dahil edilmemiştir¹³⁰. Dini açıdan Ezidiliğin¹³¹ Sincar'da ön planda olduğu görülmektedir. Ardından da İslam dini sonra da Hristiyanlık gelmektedir¹³².

¹²⁶ Şakir Ali Ali, *Vilayetu'l-Mevsil fi'l-karni's-sadis aşer, dirasetun fi evda'iha es-siyasiyye ve'l-idariyye ve'l-iktisadiyye*, (Doktora Tezi, Kulliyetu'l-Adab, Camiatu'l-Mevsil, 1992), s. 37-38.

¹²⁷ Hüseyin, *Kürdistan el-cenûbiyye*, s. 31.

¹²⁸ Hasan Veys Yakub el-Mevlâ, *Sincar fi'l-ahdi'l-Usmâni, dirasetun siyasiyye idariyye iktisadiyye 1834-1938*, (Yüksek Lisans Tezi, Kulliyetu'l-Adab, Camiatu'l-Mevsil, 2000), s. 107-108.

¹²⁹ Evliya Çelebi (Muhammed Zilli b. Derviş), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İstanbul, h. 1314, C. IV, s. 69-70.

¹³⁰ Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s.302-315.

¹³¹ Ezidilik: Ezidiliğin köken itibarıyla İslam'a dayandığına dair birtakım nazariyeler bulunmaktadır. Bu durumu Roger Lescot 1938 yılında yayınlanan "*et-Tahkik an'l-Ezidiyye fi Suriye ve Cebel Lübnan*" adlı eserinde bunu ifade etmektedir. Bu görüşe göre; Ezidiliğin kurucusu 1073 ile 1078 yılları arasında Suriye'de doğduğu tahmin edilen Şeyh 'Adî b. Musafir'dir. Altmış yaşlarındayken vefat etmiştir. Hayatının ilk evresinde Bağdat'ta Abdülkadir Geylani ile tanışmıştır. Şeyh 'Adî, Bağdat'tan ayrıldıktan sonra Hakkâri bölgesinde Hristiyanlığa ait eski bir manastırın bulunduğu Laleş'e yerleşti. Şeyh 'Adî'nin aza kanaat getirmesi, oruç tutması ve olağanüstü halleri şöhretinin yayılmasına neden oldu. Böylece etkisi bütün bölgeye yaydı. Şeyh 'Adî'nin vefatının ardından mürtleri ile öğrencileri arasından birbirleriyle rekabet eden iki cemaat ortaya çıktı. Bunlardan biri geleneksel İslam'a oldukça bağlıydı. Diğer ise gerçek ve sahih iman dairesinin dışına çıkan azınlık bir grubu oluşturmaktaydı. Yaklaşık olarak tam bir asır süren dahili mücadeleler neticesinde ikinci grup galip gelerek Kürt bölgesinde, birinci grup da Mısır ve Suriye'de hâkim oldu. Ezidilik bir din olarak XIII. yüzyılda ortaya çıktı. Şeytan'ı kutsamaya dayalı inançları daha sonraları eklendi. Ezidiliğin ortaya çıkışına dair başka bir görüş de şudur; Ezidilik Emevi devletinin çöktüğü h. 132 yılında ortaya çıkmıştır. Başlangıçta Emevi hanedanının eski parlak günlerine götürmeyi amaçlayan siyasi bir hareket olarak beliren Ezidilik, gerek şartların değişmesi gerekse cehalet sebebiyle yolundan saparak Yezid b. Muaviye'yi ve Azazil (Melek-i Tavus) olarak adlandırdıkları İblis'i (Şeytan) takdis etmeye kadar varan sapkın bir harekete dönüşmüştür. Diğer bir görüşe göre de kökenlerinin Asurlular'a dayandığı ifade edilmiştir. Ancak bu konuda serdedilen delilleri çok güçlü değildir. Bkz: Bâsili Nikitîn, *el-Kürd, Dirase sosyolocıyye, tarihiyye, Nûrî et-Tâlibânî* (Çev.), 6. baskı, Erbil, 2012, s. 354-355; Manî' b. Hammad el-Cühenî (Edt.), *el-Mevsû'atu'l-müeyssere fi'l-edyan ve'l-mezahib el-muasıra*, 5. baskı,

İncelediğimiz dönemde Sincar Kazası'nda 500 hane, 4 han, 1 çarşı, 1 hamam, 1 misafirhane, 1 kışla, 2 cami, 1 medrese mevcuttur. Kazaya bağlı Telafer Nahiyesi bulunmaktadır. Telafer, Aramice bir sözcük olup biri "tel" (tepe) diğeri de "ğabre" (toprak) olan ve "toprak tepe" anlamına gelen iki kelimedenden meydana gelmektedir. Telafer, küçük bir belde olup kayalık ve kireçli bir arazi yapısına sahiptir. Nüfusunun kahir ekseriyeti Türkmenlerden oluşmaktadır. Bunun yanı sıra Gergeriler gibi bazı Kürt aşiretleri de burada yaşamaktadır. Belde halkı geçimini tarımla sağlamaktadır¹³³.

Şu an itibariyle Sincar Kazası, Irak Cumhuriyeti'nin Ninova Vilayeti'ne bağlı bir ilçesidir.

Birinci Meşrutiyet döneminde Sincar Kazası'nda görev yapmış kaymakamların isimleriyle görev yaptıkları tarihler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir¹³⁴:

	KAYMAKAMIN ADI	GÖREV SÜRESİ
1	Hüseyin Bey	1878 - 1880
2	Seman Efendi	1880 – 1888
3	Mustafa Efendi	1888 – 1890
4	Mustafa Efendi	1890 – 1892
5	Salim Efendi	1892 - 1893
6	Mustafa Salim Efendi	1893 - 1894
7	İbrahim Sıdkı Efendi	1894 – 1899

Riyad, 2003, C. I, s. 371; Sami Said el-Ahmed, **el-Ezidiyye: Ahvaluhum ve mu'tekedatuhum**, Bağdat, 1971, C. I, s. 51.

¹³² Goran, **el-Kürdü fî muhafazati'l-Mevsıl**, s. 142; el-'Ubeydî, **el-İdare'l-'Usmâniyye fî'l-Mesıl fî 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919**, s. 30; **Salname vilayetu'l-Mevsıl**, 1330 / 1912, s. 222-223.

¹³³ el-'Ubeydî, **el-İdare'l-'Usmâniyye fî'l-Mesıl fî 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919**, s. 30.

¹³⁴ el-Mevlâ, **Sincar fî'l-ahdi'l-'Usmani**, s. 131.

8	İbrahim Efendi	1899 – 1906
9	Nuri Bey	1906 – 1907
10	Asaf Efendi	1907 - 1908
11	Zeki Hatib Efendi	1908 – 1912

1.7. ZİBAR KAZASI

Zibar, 1878 yılının sonlarına doğru Zibar ve Şirvan nahiyelerinin birleştirilmesi neticesinde kaza oldu. 1907 yılına kadar kazada yargı makamı bulunmaktaydı. Ancak bir süre sonra yapılan değişiklikle Akra Kazası'na bağlı bir nahiye yapıldı. Ayrıca Şirvan ve Mizurî-i Bala da Revandiz Kazası'na bağlandı¹³⁵. Zibar, doğuda Revandiz, batıda İmadiye, güneyde Akra ve kuzeyde Hakkâri ile sınırdır¹³⁶.

Zibar, adını kendisini kuzeyden ve güneyden çevreleyen Zap Nehri'nden almaktadır. Nehrin Kürtçe karşılığı "zey"dir. Büyük ve Küçük Zap Nehri yerine "Zey Behdînan" ve "Zey Kuy" isimleri kullanılmaktadır¹³⁷. Ayrıca Zibar, Behdînan bölgesinde bulunan en önemli aşiretlerden birisinin adıdır¹³⁸. Zibar aşireti Akra'yı Büyük Zap Nehri'nden ayıran dağlarda ikamet etmektedir¹³⁹.

Göçebe halkın bir kısmı Zibar kasabasında yaşarken geriye kalan yerleşik nüfus civardaki köylerde yaşamaktaydı. Salnamelerde sadece Bire Kübre Köyünün

¹³⁵ Doskî, **Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)**, s. 199.

¹³⁶ **Salname vilayetu'l-Mevsil**, 1308 / 1890, s. 122; 1310 / 1892, s. 177.

¹³⁷ ed-Demlûcî, **İmaretu Behdînan**, s. 117.

¹³⁸ Zibar aşireti, Behdînan aşiretinden daha eskidir. Bulunduğu yer ise Akra ile Büyük Zap arasındadır. Sykes, bu aşiretin bin aileden meydana geldiğini ona bağlı yaklaşık olarak otuz köy olduğunu ifade etmektedir. Bunlar haris kimseler olup iyi derecede bağımlılıkla uğraşan çiftçilerden oluşmaktadır. Bunlar aynı zamanda iyi bina ustaları olup yabancılara karşı oldukça misafirperver kimselerdir. Ancak kendi aralarında inanılmaz derecede bir çekişme vardır. Özellikle Barzan reisleriyle aralarında öteden beri süregelen bir husumet bulunmaktadır. Bunlara bağlı bazı kaleler bulunmaktadır. Bu kaleler "Şuş, İmranî, Kılade' " dir. Zibari'ler, Behdînan emirliğinin boyunduruğu altında yaşarlarken doğrulukları ve itaat etmeleriyle tanınırlardı. Bunlara bağlı en önemli aşiretler ise "Şirvan" ve "Mizuri"dir. En önemli köyleri de "Şîvî, Mizur, Kuzi, Kane Bûk ve Bidarin'dir." Bkz: Doskî, **Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)**, s. 290.

¹³⁹ Elmess Bill, **Fusûl min Tarihi'l-Irak el-karib**, Cafer Hayyat (Çev.), Beyrut, 1971, s. 222.

adı geçmektedir. Bu köy, 70-80 haneden oluşmaktadır. Bu köyde yazın soğuk pınarlar akmaktadır. Ayrıca havası diğer köylere oranla daha mutedildir. Diğer köylerde yapılaşmadan söz etmek pek mümkün değildir¹⁴⁰.

1295/1878 Tarihli Osmanlı arşiv belgelerinde Zibar kazası için şöyle denmektedir: "Zibar halkı, cehalet içerisinde olup yöneticilerinin tasallutu ve tahakkümü altında dağınık olarak yaşamaktadırlar. Zibar halkının ahvalini düzeltmek için yapılaşma, güvenliğin sağlanması ve refahın temin edilmesi için söz konusu nahiyenin kaymakamlığa (kaza merkezine) dönüştürülmesi icap etmektedir."¹⁴¹

1312/1894 tarihli Musul Vilayeti Salnamesi'nde yer alan bilgilere göre Zibar Kazası'nda 3253 Müslüman, 113 Katolik ve 76 Yahudi (Musevi) yaşamaktadır¹⁴². Kazaya bağlı nahiyeler; Zibar, Şirvan ve Mizurî-yi Bala'dır¹⁴³. Günümüzde Zibar adında ne bir kaza ne de bir nahiye mevcuttur. Sadece Akra Kazası'na bağlı birkaç köyden oluşan Dinariyye Nahiyesi sınırları içinde kalan ve daha çok Zibarilerin yaşadığı Zibar mıntıkası bulunmaktadır.

Birinci Meşrutiyet döneminde Zibar Kazası'nda görev yapmış kaymakamların isimleriyle görev yaptıkları tarihler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir¹⁴⁴:

	KAYMAKAMIN ADI	GÖREV SÜRESİ
1	Mustafa Efendi	1890 - 1892
2	Hacı Said Efendi	1892 – 1894
3	Mustafa Tevfik Efendi	1894 – 1895
4	Abdurrahman Bey	1895 – 1898

¹⁴⁰ Murad ve Botânî, **Badînan fî Salnamat**, s. 72.

¹⁴¹ Halil Ali Murad, **Muhtarat min kitabi'l-Mevsıl ve Kerkük fi'l-vesaiki'l-Usmaniyye**, Erbil, 2013, s. 72.

¹⁴² **Salname vilayetu'l-Mevsıl**, 1312 / 1894, s. 281.

¹⁴³ Doskî, **Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)**, s. 200.

¹⁴⁴ Doskî, **Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)**, s. 208.

5	Abdullah Bey	1898 - 1899
6	Muhammed Hulusi Efendi	1899 - 1901
7	Muhammed Ali Bey	1901 – 1902

İKİNCİ BÖLÜM

MUSUL SANCAĞI'NDA RESMÎ KURUMLAR VE KAMU HİZMETLERİ

2.1. SANCAK MERKEZ İDARESİ

Vilayete bağlı her sancağın idare meclisine mutasarrıf başkanlık yapmaktadır¹⁴⁵. İdare meclisinin tabii üyeleri naip, müftü, muhasebeci ve tahrirat müdüründen müteşekkil olup bunun yanı sıra seçilmiş üyeleri de bulunmaktadır¹⁴⁶. Sancak (Liva) meclisinin vilayet meclisinden bir farkı bulunmayıp sadece sancakla ilgili işlere bakar¹⁴⁷. Sancak İdare Meclisinin görevleri arasında gelirlerin incelenmesi, sancağın harcamaları, hükümete ait menkul ve gayrimenkul malların denetimi ve genel sağlık hizmetlerinin sunulması bulunmaktadır¹⁴⁸. Musul vilayet merkezi ile sancak merkezinin idare meclisi aynıdır(tekir).

2.1.1. Vali (Mutasarrıf)

Valilik, geleneksel Osmanlı idari teşkilatına göre vilayetlerin en yüksek mevkii olup beylerbeyi unvanından da istifade etmektedir. Bunun yanı sıra vali, sancak emirlerinin başı olması hasebiyle "miri miran" (emirü'l-ümera) olarak da

¹⁴⁵ Mutasarrıf: Vilayete bağlı bütün sancaklarda bulunan idari organın başında bulunan en büyük yetkiliye verilen isimdir. Sultanın fermanıyla tayin edilir. Bu tayinler 1864 tarihli Vilayetler Kanununun 29. maddesi uyarınca yapılmaktaydı. Bkz: **ed-Düstur, Mecmuatu't-tanzimati'l-Usmaniyye**, Nevfel Nimetullah Nevfel (Çev.), Beyrut, 1884, C. I, s.197-421.

¹⁴⁶ el-'Ubeydî, **el-İdare'l-'Usmâniyye fi'l-Mesıl fi 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919**, s. 42.

¹⁴⁷ Şükri Muhammed Nedim, **el-İrak fi ahdi's-saytarati'l-Usmaniyye**, 1908-1918, Amman, 2008, s. 47.

¹⁴⁸ **ed-Düstur**, s. 414-415.

anılmaktadır¹⁴⁹. Bu makam, aynı zamanda idari ve siyasi bir mevkidir. Vali yabancı ülke konsolosları, vatandaşları ve heyetleriyle olan temaslarında Osmanlı Devleti hükümetini temsil ediyordu¹⁵⁰. Valilerin tayin ve azilleri Sultan tarafından yerine getirilmekteydi. Vali, mutlak yetki sahibi olduğundan sultanın naibi mesabesindeydi¹⁵¹. Tayin edilen yeni vali görev yerine gelip göreve başladığına ve vazifesini layıkıyla yerine getireceğine dair Bab-ı Ali'ye bir telgraf çekmek zorundaydı¹⁵².

Valilerin görev ve yetkileri 1864 tarihinde Vilayetler Kanunu ve 1871 yılında çıkarılan genel Vilayetler İdaresi Kanunu ile belirlenmiştir. Bu kanunlarda 1913 yılında tadilatlarla gidildi ve yeni düzenlemeler getirildi. Valiler, mevcut kanun ve maddelerle hareket etmek ve devletin merkezinden gelen talimatları yerine getirmekle mükellefti. Zira vali sultanın mümessili olup yerel kuruluşların liderleri ve yabancı ülke konsoloslarıyla temaslarda bulunma hakkına sahipti. Ayrıca vali, belediyeler aracılığıyla aşiretler arasındaki mevcut anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak, defterdar aracılığıyla arazilerden elde edilen gelir kaynaklarını kontrol etme hakkına sahip olup aynı zamanda Vilayet İdare Meclisine başkanlık yapardı¹⁵³. Bunun yanı sıra vilayet ahalisinin Osmanlı Devleti'ne sadakatının devam etmesini sağlamak, vilayette olası başkaldırıları bastırmak ve işlerin gidişatına ilişkin sultana rapor sunmak da valinin görevleri arasında bulunmaktaydı. Buna ilaveten vali, padişahın emirlerini yerine getirmek ve askeri operasyonlara katılmakla mükellefti¹⁵⁴.

Osmanlı Devleti, farklı zamanlarda devleti temsilen gönderdiği heyetler aracılığıyla vilayetlerin durumunu denetlemekteydi¹⁵⁵. Devlet, çoğu zaman valiyi şehir halkı dışından seçmekteydi. Ancak, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren valiler o vilayetin halkından tayin edilmeye başlandı. Osmanlı hükümet yetkilileri

¹⁴⁹ Ali, *et-Teşkilatu'l-idariyye el-'Usmâniyye*, s. 165.

¹⁵⁰ John Gordon Lorimer, *Delilu'l-halîc, el-kısmu'l-coğrafi*, II. baskı, Divan Emir Katar (Çev.), Davha, Trs., C. III, s. 1043.

¹⁵¹ Waseel, Pierre De, *el-Hayatu fi'l-Irak beyne a'vam 1814-1914*, Ekrem Fadıl (Çev.), Beyrut, 2006, s. 77.

¹⁵² Casim Muhammed Hasan, *el-Irak fi'l-'ahdi'l-Hamîdî*, (Yüksek Lisans Tezi, Külliyyetü'l-Adab, Cami'atu'l-Bağdad, 1975), s. 202.

¹⁵³ el-'Ubeydî, *el-İdare'l-'Usmâniyye fi'l-Mesıl fi 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919*, s. 34.

¹⁵⁴ Ali, *et-Teşkilatu'l-idariyye el-'Usmâniyye*, s. 65.

¹⁵⁵ Lorimer, *Delilu'l-halîc, el-kısmu'l-coğrafi*, s. 70.

valilerin sık sık değişmesinden dolayı 1908 yılında sonra ordu komutanlarını sivil halka yönetici olarak tayin etmeye başladı¹⁵⁶. Özellikle XVIII. yüzyılda yenilenebilir opsiyonuyla bir süreyle tayin edilirlerdi¹⁵⁷. 1908 ile 1918 yılları arasında atanan valilerin süresinin bir seneden az olması vilayetlerde istikrarsızlığa ve güvensizliğe yol açmıştır. Bu sık değişiklikler, valinin kısa süreli görevi onun halkla iyi ilişkiler geliştirmesine mâni olmuştur. Buraya atanan valileri konumlarını güçlendirerek merkezden ayrılma fikrine itebileceği endişesiyle görevlerinin kısa tutulduğunu söylemek mümkündür. Diğer önemli bir nokta da bu dönemde görevlerini icra eden valilerin ya da askerlerin pek çoğu vazifelerini vekaleten yürütmekteydiler. Bu da vilayetlerde idarenin zayıflamasına yol açmıştır¹⁵⁸.

2.1.2. Vali Muavini

Vali muavininin görev ve yetkileri Kanun-i Esasi'nin 17. maddesinde belirtilmiştir. Buna göre vilayet daireleriyle başka yerlerden gelen yazı ve evrak valinin izniyle mütalaa ettikten sonra bunların hülasasını vilayetin yazı işleri dairesi aracılığıyla valiye arz etmek, bazen de ilave görevleri yerine getirmekle mükelleftir¹⁵⁹. Vali muavini, kethüda (kâhya) olarak adlandırılmaktadır. Konumu, bugünkü yazı işleri müdürüne benzemektedir. Vali muavininin aynı zamanda askeri ve siyasi işlerde de valiye yardım etme zorunluluğu vardır¹⁶⁰. Bu makam 1872 yılında ilga edilmiş ve 1880 tarihinde yeniden ihdas edilmiştir. Vilayetin idari işlerinde fazla bir rolü bulunmamaktadır. Bu makam, Osmanlı Devleti'nde imtiyaz hakkına sahip devletlerin ısrarları sonucu Osmanlı içindeki Hristiyan vatandaşların dolaylı bir şekilde yönetime katılmaları ve onlara bir çıkış yolu bulmak maksadıyla ihdas edilmiştir¹⁶¹. Bu makama Hristiyan birinin getirilmesi zorunluydu. Ancak devlet, bu makama vilayette birbirleriyle rekabet halindeki cemaat üyelerinden birini

¹⁵⁶ el-'Ubeydî, *el-İdare'l-'Usmâniyye fi'l-Mesıl fi 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919*, s. 33-36.

¹⁵⁷ Hamilton Gibb ve Harold Bowen, *el-Muctema'u'l-İslamî ve'l-garb*, Ahmed Abdülkerim Mustafa (Çev.), Kahire, 1971, C. II, s. 7.

¹⁵⁸ el-'Ubeydî, *el-İdare'l-'Usmâniyye fi'l-Mesıl fi 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919*, s. 35.

¹⁵⁹ *ed-Düstur*, 17. madde, s. 401.

¹⁶⁰ Ali, *et-Teskilatu'l-idariyye el-'Usmâniyye*, s. 166.

¹⁶¹ el-'Ubeydî, *el-İdare'l-'Usmâniyye fi'l-Mesıl fi 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919*, s. 35.

getirmekteydi. Bu makamın ne kadar zayıf bir mevki olduğu böylece görülmektedir¹⁶².

2.1.3. Defterdar

Defterdar, mali işler reisi ya da vilayetteki mali işlerin başında bulunan en yetkili memurdur. Rumeli defterdarı, devletin mali işlerinden sorumlu olup "Baş defterdar" olarak adlandırılmaktadır. XVIII. yüzyıldan itibaren sadece baş defterdar, maliye dairesinden çıkan fermanları imzalamak ve yıllık bütçeyi hazırlayarak sultana arz etmekle mükellefi¹⁶³. Ayrıca baş defterdarın görevleri arasında vilayetin mali işleri, buna ilişkin görev yapan bütün memurların denetimi, mali usulsüzlüklere dair valilerin denetimi, mali işlerin ıslahı ve son olarak muhasebecilerin tayin ve azilleri hususunda valiyle istişare yapmak bulunmaktadır¹⁶⁴. Görevinden azledilen vali ya da herhangi bir görevli vilayetten ayrılmadan önce defterdar nezdinde berâet-i zimmet (zimmetinde bir şey olmamak) ile mükelleftir¹⁶⁵. 1864 Tarihli Vilayetler Kanunu'na göre defterdar, vilayetteki mali işlerden sorumlu en düzey mercidir¹⁶⁶. Sancak muhasebecisi defterdarın talimatlarına göre hareket eder¹⁶⁷. 1871 tarihli vilayetler idaresi kanununa göre ise valiye defterdar ve maliye memurlarını denetim yetkisi verilmiştir¹⁶⁸. Kendisine bütün mali sorumluluklar yüklenen Osmanlı Bankası'nın kurulmasından sonra defterdarlığın yetkileri kısıtlandı. Neticede defterdarın görevi sadece mevduat sahiplerine ödenecek tutarları bulmakla sınırlı kaldı. Bunun yanı sıra defterdarın görev ve yetkileri valinin yetkilerinden tamamen ayrılmış olup vali ve kadıların tayinine benzer bir şekilde sultan fermanıyla doğrudan Bab-ı Ali tarafından tayin edilmeye başladılar¹⁶⁹.

¹⁶² Said ed-Devecî, **Bahsun fî turasi'l-Mevsıl, dirasetun fi'l-mesadiri't-tarihiyye li turas ve hitatu medineti'l-Mevsıl**, Musul, 1981, s. 122.

¹⁶³ Doskî, **Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)**, s. 204.

¹⁶⁴ el-'Ubeydî, **el-İdare'l-'Usmâniyye fi'l-Mesıl fi 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919**, s. 38.

¹⁶⁵ Ali, Ali Şakir, **Tarihu'l-Irak fi'l-ahdi'l-Usmani 1658-1750**, Musul, 1985, s. 26.

¹⁶⁶ **ed-Düstur**, 8. madde, s. 382-383.

¹⁶⁷ Cemil Musa en-Neccar, **el-İdaretü'l-'Usmaniyye fi vilayeti Bağdad min 'ahdi'l-vali Midhat Paşa ila nihayeti'l-hükmi'l-'Usmani 1869-1917**, 2. Baskı, Bağdat, 2001, s. 174

¹⁶⁸ **ed-Düstur**, 8 ve 9. maddeler, s. 399.

¹⁶⁹ el-'Ubeydî, **el-İdare'l-'Usmâniyye fi'l-Mesıl fi 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919**, s. 38-39.

2.1.4. Mektupçu (Tahrirat Müdürü)

Vilayetlerde görev alan seçkin memurlar "devlet erkânı" olarak adlandırılırdı. Bunlardan biri de mektupçudur. Bu makamda bulunan kişi üstlendiği görevin önemine binaen idare meclisinin daimî bir üyesidir¹⁷⁰. Bu görevli, resmi mektupları yazardı¹⁷¹. Bu kişi aynı zamanda vilayetin yazı işleri müdürüdür¹⁷². Mektupçu; vilayet matbaası, müsveddelerin tanzimi ve incelenmesinin yanı sıra resmî belgeleri muhafaza etmekle yükümlüdür¹⁷³. Mektupçunun bir görevi de tanımında devletin verdiği talimatların vilayetin resmî gazetesinde yayınlanmasını temin etmektir¹⁷⁴.

2.2. KAZA, NAHIYE VE KÖYLERİN İDARESİ

2.2.1. Kazaların İdaresi

Kaymakam, kazanın en büyük mülki idare amiridir. Sancak mutasarrıfı ise doğrudan müdürüdür. Kaymakam, merkezi hükümet (İstanbul) tarafından tayin edilmekteydi. Kaymakam kazanın güvenliği, maliyesi ve kazadaki resmi dairelere ilişkin işlerden sorumlu olup vali ve mutasarrıftan gelen talimatların yerine getirmekle yükümlüdür¹⁷⁵. Kanun-i Esasi'nin 43. ve 44. maddelerinde kaymakamın görev tanımı yapılmıştır. Buna göre kaymakam mülki, mali ve güvenlik dairelerini belli zaman aralıklarında toplamak ve bunun yanı sıra kazaya bağlı nahiye müdürlerinin seçimini yapmaktır¹⁷⁶. Ayrıca Kaymakam, mutasarrıfın muvafakatini aldıktan sonra nahiyelerin meclis üyeleriyle toplantı yapabilir. Kaymakamın diğer görevleri arasında nahiyelerin müdür adaylarını belirlemek, kaza idare meclisine başkanlık yapmak ve kazaya bağlı nahiye dairelerini denetlemek de bulunmaktadır¹⁷⁷. Osmanlı Devleti yetkilileri, kaymakam seçimlerinde oldukça hassas davranmaktadır. Kaymakamın güzel sıfatları haiz olması ve tecrübe sahibi

¹⁷⁰ en-Neccar, *el-İdaretü'l-'Usmaniyye fi vilayeti Bağdad min 'ahdi'l-vali Midhat Paşa ila nihayeti'l-hükmi'l-'Usmani 1869-1917*, s. 204.

¹⁷¹ Ali, *et-Teşkilatü'l-idariyye el-'Usmâniyye*, s. 166.

¹⁷² *Salname vilayetu'l-Mevsil*, 1312 / 1894, s. 126.

¹⁷³ *ed-Düstur*, s. 402.

¹⁷⁴ Abdülaziz Muhammed 'İvad, *el-İdare el-'Usmaniyye fi Vilayeti Suriye 1864-1914*, Mısır, 1969, s. 19.

¹⁷⁵ Doskî, *Behdînan fi evahiri'l-ahdi'l-'Usmanî (1876-1914)*, s. 200.

¹⁷⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz: *ed-Düstur*, s. 407.

¹⁷⁷ Doskî, *Behdînan fi evahiri'l-ahdi'l-'Usmanî (1876-1914)*, s. 200.

olmasına dikkat edilirdi. Zira vilayetteki idari teşkilatın deneyimli kişilerden oluşması gerekmektedir¹⁷⁸.

Kaza İdare Meclisi, kaymakam başkanlığında kazanın mali işlerinden sorumlu mal müdürü, kazanın bütün yazı işlerinden sorumlu yazı işleri müdürü, kazanın umumi tahrir defterlerini korumak ve emlak ve nüfus vukuatını beyan eden çizelgelerin tanziminden sorumlu emlak ve nüfus müdüründen oluşmaktadır¹⁷⁹.

2.2.2. Nahiyelerin İdaresi

Nahiyelerde nahiye müdürü başkanlık yapmaktadır. Nahiye müdürü nahiyesinin bağlı olduğu kazanın üst yöneticisi kaymakama karşı sorumludur¹⁸⁰. Nahiye müdürü İstanbul'da bulunan Dahiliye Nazırlığı'nın muvafakatinin alınmasından sonra vilayetin valisi tarafından tayin edilir. Nahiye müdürünün seçiminde bazı koşullar aranmaktadır. Bu koşullar şunlardır; Müdür olacak kişinin sabıkalı olmaması, okuma yazmayı mümkün olduğunca biliyor olması ve yirmi yaşın altında olmaması gerekir¹⁸¹. Başkanlığını nahiye müdürünün yaptığı her nahiyenin idare meclisi bulunmaktadır. Meclis üyeleri her köy muhtarlığı tarafından dörtten fazla olmayacak şekilde seçilen kişilerin belli zamanlarda nahiyeye gelen kişilerden oluşmaktadır. Meclis valinin belirlediği tarihlerde senede dört defa toplanır. Meclis toplantısı her defasında bir haftadan fazla sürmez¹⁸².

1876 tarihli Kanun-i Esasi'ye göre nahiye müdürünün görevleri arasında şunlar bulunmaktadır; Devletin nizamnamesi, kanunları ve talimatlarını tebliğ etmek ve bunun yanı sıra devletin halka yönelik yapmış olduğu uyarıları bildirmek, muhtarların yürütmüş olduğu ölüm, vefat ve küçük oranda miras işleriyle ilgili tahkikatı yargıya bildirmek ve son olarak muhtarların nahiyeye bağlı köylerde yürütmüş oldukları tahkikatı kaymakama tebliğ etmektir¹⁸³.

¹⁷⁸ el-'Ubeydî, *el-İdare'l-'Usmâniyye fi'l-Mesl fi 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919*, s. 51.

¹⁷⁹ *ed-Düstur*, s. 407

¹⁸⁰ Doskî, *Behdînan fi evahiri'l-ahdi'l-'Usmanî (1876-1914)*, s. 209.

¹⁸¹ *ed-Düstur*, s. 408.

¹⁸² Doskî, *Behdînan fi evahiri'l-ahdi'l-'Usmanî (1876-1914)*, s. 210.

¹⁸³ *ed-Düstur*, 56. madde, s. 408.

2.2.3. Köylerin İdaresi

Köylerin İdaresinden muhtar sorumlu bulunmaktadır. Vilayet idaresini oluşturan oldukça uzun memurlar silsilesinin son halkası olarak kabul edilmektedir¹⁸⁴. Her köyün bir muhtarı vardı. Ancak bununla birlikte bazı istisnalar da ihtimal dahilinde olabilmektedir. Eğer bir köyde birden fazla cemaat varsa her cemaatin kendi muhtarını seçme hakkı vardır¹⁸⁵. Yasa muhtarların seçimini bazı koşullara bağlamıştır. Bu koşullar şunlardır; Muhtar olacak kişinin Osmanlı Devleti tebasına mensup olması, yıllık yüz kuruştan az olmamak kaydıyla vergi ödemesi, tekrar seçilebilme opsiyonuna sahip bir senelik süreyle muhtar olarak seçilmesi, köy ahalisinden olup on sekiz yaşını geçmiş olması ve bu durumun kaymakama bildirilmesi gerekmektedir¹⁸⁶.

1876 tarihli Kanun-i Esasi'ye göre muhtarların görevleri arasında şunlar bulunmaktadır; Nahiye müdürleri tarafından kendilerine tebliğ edilen kanunları ve talimatları ilan etmek ve bunun yanı sıra devlet mallarını halktan toplayarak ihtiyar meclisinin kararlarına göre yerine ulaştırmak, nahiye müdürüne köyde vuku bulan ölüm, vefat ve bazı sorunları bildirerek suçluların yakalanıp devlete tesliminde yardımcı olmaktır. Ayrıca muhtarlar köy ihtiyar meclisinin seçmiş olduğu görevlilerden de sorumludurlar¹⁸⁷. Köy ihtiyar meclisinin muhtarın azliyle ilgili karar alma yetkisi bulunmaktadır. Ayrıca devlet de gerekli gördüğü durumlarda muhtar görevinden azledebilir¹⁸⁸. Yine muhtarların görevleri arasında köyde devlet ile köylüler arasında arabuluculuk görevini üstlenmek de bulunmaktadır¹⁸⁹.

Köylerde 1893 yılında tahsildarlık ya da muhassıllık görevi ihdas edilmiştir. Bunlar kaymakam, tapu ve kadastro müdürü, mal müdürü ve yerel jandarma amirinden oluşan özel bir komisyon oluşturlardı. Bunların görevleri arasında muhtarları denetlemek, vergi yükümlülüğü olan kişilerden vergi toplamak ve vergilerini vermeyen kişileri tevkif etmek bulunmaktadır.

¹⁸⁴ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 213.

¹⁸⁵ Tallâl Mâcid el-Meczûb, *Tarihu Sayda el-ictima'î*, Beyrut, 1983, s. 39.

¹⁸⁶ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 213.

¹⁸⁷ *ed-Düstur*, 60. madde, s. 409.

¹⁸⁸ 'İvad, *el-İdare el-'Usmaniyye fî Vilayeti Suriye 1864-1914*, s. 102.

¹⁸⁹ Şakir Hasbâk, *el-Ekrad, Dirase coğrafiyye etnoğrafiyye*, Bağdat, 1972, s. 407.

2.3. KAMU HİZMETLERİ İDARESİ

2.3.1. Sağlık Müdürlüğü

Osmanlı Devleti içinde bulunduğu durumdan ve farklı bölgelerde devam eden savaşlardan dolayı daha çok askeri konulara odaklanmak zorunda kalmıştı. Bu da doğal olarak farklı kamu alanlarındaki hizmetleri olumsuz etkilemiştir. Bu alanlardan biri de sağlık sektörüdür. Zira sağlık sektörü yeteri kadar ilgi görmemiş ve imkanları oldukça kısıtlı kalmıştır¹⁹⁰. Nitekim Musul Vilayet Salnamesi'nde hastalıkların sebep olduğu vakalara yer verilmiştir. Bu bakımdan Osmanlı devlet yetkilileri Musul'da birtakım hastalıkların, vebanın yayılmasını hissedebiliyor, ancak içinde bulunduğu şartlar nedeniyle özellikle de Avrupa ülkeleriyle siyasi alandaki mücadelesi buna müdahaleye fırsat bırakmıyor, bu da sağlık bilincinin zayıflamasına ve ekipman azlığına sebep oluyordu. İşte bütün bunlar birtakım hastalıklarla vebanın yayılmasına zemin hazırlayan faktörler olmuştur¹⁹¹. Bunun üzerine devlet, sağlığa önem atfetmeye başlamış ve bu bağlamda XIX. yüzyılda orduya sağlık hizmetleri sunmak üzere tıbbi ekipman ihtiyacını karşılamak için tıp eğitimi veren okullar açmıştır¹⁹². Devlet, 1862 yılında kamu sağlığının iyileştirilmesi için vatandaşları için sağlık sigortası kanununu çıkardı¹⁹³.

Bu dönemde Musul'da olabildiğince ilkel koşullarda hizmet veren koruyucu sağlık kuruluşları bulunmaktaydı. Ayrıca vilayette yeteri sayıda tıbbi ekipman da bulunmamaktaydı. Büyük devletlerin Bağdat ve Musul'da konsolosluklarının bulunduğu ve İngiliz, Rus ve Alman Konsolosluklarının birçok hastaya ücretsiz sağlık hizmeti sunduğu bir dönemde Musul Vilayeti'ndeki sağlık kuruluşlarında hizmet veren bir uzman doktorun olması oldukça nadir bir durumdu¹⁹⁴. Sağlık meclisi, ölüme sebebiyet veren tehlikeli hastalıklara karşı Nusaybin ve Zaho gibi bu hastalıkların en çok yayıldığı bölgelerde sağlık merkezleri tesis etti¹⁹⁵. Sağlık meclisi, ayrıca askere gidecek olanları muayene etmesi için doktor gönderdi.

¹⁹⁰ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 302.

¹⁹¹ Mahmud el-Hac Kasım Muhammed, "et-Tıbb", *Mevsuatu'l-Mevsıl el-hadariyye*, Musul, 1992, C. IV, s. 378.

¹⁹² Rodric H. Davison, *Turkey: A short History*, London, 1991, s. 75.

¹⁹³ Abdühamid el-'Alûcî, *Tarihu't-tıbb el-'Irâk*, Bağdat, 1967, s. 111.

¹⁹⁴ Şaban Mizurî, *el-Ağa ve'l-fellah fî vilayeti'l-Mevsıl*, Bağdat, 2009, s. 202-203.

¹⁹⁵ *ez-Zevra'*, sayı: 1434, Şevval 1307, 26 Mayıs 1306, sene: 21.

Bunlardan biri olan Tabib Hüsameddin Efendi, İmadiye ve Duhok'ta silah altına alınan askerleri muayeneden geçirdi¹⁹⁶. Musul Vilayeti az önce sunduğumuz tüm olumsuzluklara rağmen XVIII. ve XIX. yüzyıllarda tıp alanındaki faaliyetlerde seçkin bir hareketliliğe sahne oldu. Bunun sonucunda birçok Musullu genç ileriki dönemlerde tıp eğitimi almaya ve bu alanda uzmanlaşmaya yöneldi. Böylece XIX. yüzyılın ikinci yarısında modern sağlık müesseselerinin kurulma evresinden önce Musul Vilayeti, vilayet halkına sağlık hizmetlerini sunmakla kalmayıp aynı zamanda meşhur doktorların tecrübesinden yararlanmak üzere akın eden mücavir bölge halkına da sağlık hizmeti vermeye başladı¹⁹⁷.

Öte yandan devlet, kanunlar çıkararak özel sağlık birimleri ihdas etmeye ve sağlığın giderek kötüleşmesinin sebeplerini araştırmaya odaklandı. Bu sağlık alanındaki çabalardan biri de çiçek hastalığı gibi hastalıklara karşı aşı faaliyetlerine ağırlık verilmesi olmuştur. Bu bağlamda sağlık birimleri, halk sağlığı hususunda birtakım talimatlar hazırlamışlardır. Bu talimatlarda yiyecek ve içeceklerin temizliğinin yanı sıra giyeceklerin sterilizasyonunun önemine dikkat çekilmiştir. Vilayet, sağlık koşullarının iyileştirildiğine dair Bab-ı Ali'yi telgraf yoluyla bilgilendirmiştir¹⁹⁸.

Musul belediyesinin sancak sağlık koşullarının iyileştirilmesi ve toplumun bilinçlendirilmesinde önemli bir rol oynadığını burada belirtmekte fayda vardır. Belediyeye bağlı sağlık hizmetleri sunan belediye tabipliği adında bir daire bulunmaktadır. 1889 tarihli Belediyeler Kanunu'na göre bu dairenin işlerini bir tabip yürütmekte olup kendisine bir cerrah, bir eczacı, bir ebe ve çocuklara çiçek aşısı yapmakla mükellef bir sağlık memuru yardımcı olmaktadır. Belediye tabipliğinin görevleri arasında lokantalar, kahvehaneler ve benzeri hizmet sektörlerini denetlemek ve bunun yanı sıra temizliği ve içme sularının steril hale getirilmesini sağlamak bulunmaktadır. Musul'da Belediye tabipliğine bağlı ihtiyaç duyulan ilaçları dağıtan

¹⁹⁶ Musul, No: 791, 2 Zilhicce 1321 / 1903.

¹⁹⁷ Muhammed, “**et-Tıb**”, s. 380.

¹⁹⁸ Doskî, **Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)**, s. 234.

bir eczane ve muhtaç kimselerin muayenesi için bir sağlık ocağı bulunmaktadır¹⁹⁹. 1892 yılında ise Musul'da sağlık hizmetleri sunan bir hastane ve altı eczane vardı²⁰⁰.

Hicri 1325 tarihli salnamede Musul Belediyesi Tabibi Eyüp Necmeddinin bildirdiğine göre Musul'da alafrangalıktan uzak sade yaşam tarzından dolayı alkol tüketimi pek yaygın değildi. Ancak korku biçimde yaygınlaşan genelevler sebebiyle gençler arasında zührevi hastalıklar yayılmıştı. Dicle Nehri'ne yukarı taraftan karışan Aynü'l-Kibrit adıyla bilinen kükürtlü maden suyu sebebiyle Musul'da deri hastalıkları pek nadir görülmekteydi.²⁰¹

1907 Tarihli Musul Vilayeti Salnamesi'nde yer alan bilgilere göre Musul'da bir sağlık müfettişi, bir belediye tabibi, bir baytar, bir ebe ve sağlık memurundan oluşan bir sağlık heyeti bulunmaktaydı²⁰². Vilayet, sağlık bakanlığı kanalıyla yakın vilayetlere talimat göndererek bir vilayetten diğerine hastalıkların yayılmasına mâni olmak için sağlık kuruluşları tarafından gerekli tedbirlerin alınmasını istedi²⁰³.

Misyoner grupları bilinen dini amaçlarının yanı sıra sağlık hizmetleri sunarak insanları kendilerine çekmeye çaba sarf ediyorlar ve sağlık alanında hizmet sunuyorlardı. Misyoner Era Haris, misyonerlik maksadıyla doğuya giden bir doktora şunları söylemektedir: " ...Sağlık ocaklarıyla hastanelerde sakın doktor kaçırmayın, zira bu durum kesinlikle fırsatların en değerlisidir."²⁰⁴ Dominikan rahipleri de tıp alanında katkı sağlamışlardır. Bunlar yöneticilerle halk tarafından büyük bir sevinçle karşılanmışlardır. Buraya ilk gelen misyonerler 1767 yılında ölen Rahip Fransko Turyani ile Rahip Domaniko Kodiltçini olmuştur. Hüseyin Paşa Celili, bu ikisini güzel bir şekilde karşılamıştır. Bu iki rahip valiyi, adamlarını ve halkı muayene etmişlerdir. Bu ikisinin yanı sıra bu misyonerlik grubunda yer alan Rahip Jian Papa Nestabûlî'nin muayene ettiği hastalarından biri geçirdiği bir kriz nedeniyle hayatını kaybetti. Hastanın ailesi onun zehirlenerek öldüğünü iddia etmesi üzerine Abdülfettah Paşa Celili, Rahip Jian Papa Nestabûlî'yi hapse attırdı; ancak sonra da

¹⁹⁹ Muhammed, "et-Tıb", s. 387.

²⁰⁰ **Salname vilayetu'l-Mevsil**, 1310 / 1890, s. 139.

²⁰¹ Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil (Ed.), **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul**, ORSAM, Ankara 2012, s. 136.

²⁰² **Salname vilayetu'l-Mevsil**, 1325 / 1907, s. 157.

²⁰³ ez-Zevra', sayı: 1454, 23 Rebiülahir 1308, 24 Tışrinü's-sani 1308, sene: 22.

²⁰⁴ Mizurî, **el-Ağa ve'l-fellah fî vilayeti'l-Mevsil**, s. 205.

serbest bıraktı. Bunun üzerine rahip İmadiye'ye gitti ve 1770 tarihine kadar orada kaldı²⁰⁵.

2.3.2. Posta ve Telgraf İdaresi

Osmanlı Devleti, bu dönemde posta teşkilatı yabancı ülkelerin kontrolünde olmasına ve kendi ülkelerine hizmet etmesine rağmen posta ve telgraf hizmetlerine büyük önem vermiştir. İletişim araçları, önceden posta eminleri ve konaklama tesisleri (ulak - menzihane) tarafından yürütülmekteydi. Devlet, bu sistemi resmi haberleşmelerinde kullanmaktaydı. “Tatar” ismiyle anılan “posta eminleri”, mektupları yerine ulaştırmakla yükümlüydüler²⁰⁶. Posta eminleri, görevlerini ifa ederken hızlı koşan at ve develeri kullanıyorlar ve belli noktalarda bunları değiştiriyorlardı²⁰⁷. Bu noktalara menzilhane denmekteydi. İsmi ise Musul valisi Ahmed Bey'in posta işlerine dair İstanbul'daki bir arkadaşına tarihsiz olarak gönderdiği bir mektupta geçmektedir: "Musul menzilhaneleri sahra yolu ve Musul ile Nusaybin arasındaki yol hususunda büyük bir paraya ihtiyaç duymaktadır." Mektubun devamında bazı tüccarların menzilhaneleri tekellerine aldığına değinerek şöyle demektedir: "Menzilhaneler, tüccarların mallarını nakletmek, gidip gelmekte olan devlet-i aliye görevlilerin dinlenmeleri ve ayrıca sultanın verdiği görevleri yerine getirmek maksadıyla seyyide-i seniyye ile posta tatarlığının (saadetü'l-berid) maslahatını temin etmek üzere tesis edilmişlerdi. Ne var ki bu yerlerden umulan yarar elde edilememiş, sadece Hacı Numan Paçacı ile bazı tüccarların işine yaramıştır. Eğer durum bu şekilde devam edecek olursa büyük bir zarar hasıl olacak ve muazzam bir çöküş yaşanacaktır."²⁰⁸ Musul Vilayeti'nin Osmanlı Devleti'nin başkentiyle arasındaki mevcut coğrafi konumu dikkate alındığında iletişimin kolay olduğu görülecektir. Musul, 1861 yılının başlarında başkent İstanbul ile Irak vilayetleri arasındaki iletişimi sağlamak üzere telgraf hatlarının kurulmasına sahne oldu. Bunun yanı sıra Fao'yu Hindistan'a bağlayan bu telgraf hattı, Musul ve Ceziretu İbn Ömer (Cizre) üzerinden Osmanlı başkentine kadar uzandı. Bu dönemdeki posta

²⁰⁵ ed-Devecî, *Tarihu'l-Mevsil*, s. 255.

²⁰⁶ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 229.

²⁰⁷ el-'Ubeydî, *el-İdare'l-'Usmâniyye fî'l-Mesil fî 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919*, s. 127.

²⁰⁸ Sinan Marufoğlu, *el-Irak fî'l-vesaiki'l-'Usmaniyye*, Amman, 2006, s. 157.

hizmetleri ulaşım (telgraf) araçlarına bağlı olarak yürütülmekteydi. Irak'ta posta hizmetlerinin tarihi XVIII. yüzyıla kadar gitmektedir²⁰⁹.

Bunun yanı sıra XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hint-Avrupa postalarının Basra üzerinden Irak'a ulaştırılması maksadıyla İngiliz-Hint vapurları çalışmaya başladı. 1870 yılında ise Osmanlı Devleti, İstanbul'da Dahiliye Nezareti'ne bağlı olarak Posta ve Telgraf Umumi İdaresini kurdu. Daha sonra birçok Osmanlı vilayetinde bunun şubeleri açıldı. Irak'ta sırasıyla Bağdat, Musul ve Basra vilayetlerinde posta ve telgraf idaresi şubeleri açılmıştır. Bunların ana idari merkezi ise Bağdat'ta bulunuyordu²¹⁰. Musul, Osmanlı Devleti'nin 1878 yılında Paris'te "Uluslararası Posta Anlaşması"nı imzalamasının ardından posta idaresinin açılışına sahne oldu²¹¹. Osmanlı hükümeti bu tarihten itibaren aralarında Musul'un da bulunduğu Irak vilayetlerinde posta idarelerini açtı. Hindistan posta idarelerinin önündeki engelleri kaldırarak buraya da şube açtı²¹². Beridin takip ettiği güzergâh üzerinde kendilerine özel menzilhaneler bulunmaktaydı. Örneğin; Bağdat'a gitmek üzere yola çıkan bir beridin ilk konaklayacağı menzilhane "Karakuş" köyüydü. Burada postalar teslim alınarak asıl gideceği yere götürülürdü. Böylece postalar Bağdat'a ulaşınca kadar seferler hızlı bir şekilde devam etmekteydi²¹³. Genel olarak posta hizmetleri yavaştı. Posta harçları da Osmanlı Devleti'nin her yerinde aynı değildi. Aynı zamanda mektupların birçoğu pulsuz olarak gitmekteydi. Ancak 1908 yılından sonra posta hizmetlerinde bir iyileşme görülebildi. Zira bu konuda belli bir düzen getirilmişti²¹⁴. Bir sefer için dört hayvan tahsis edilmekteydi. Bunlardan biri posta tatarının (gidip gelen) binmesi için, biri yedek (ihtiyat) olarak, bir diğeri taşıma amaçlı olarak ve son hayvan da sürücünün (hayvan sürücüsü) binmesi içindi²¹⁵.

²⁰⁹ Zünûn et-Tâî, **el-İtticahatu'l-islahiyye fi'l-Mevsil fi evahiri'l-ahdi'l-Usmani ve hatta tesisi'l-hukmi'l-Usmani**, Musul, 2009, s. 122.

²¹⁰ Yasin Şihab Şükrî, **Vilayetu Bağdad 1872-1909, Dirasetun fi evda'iha'l-idariyye ve'l-iktisadiyye**, (Yüksek Lisans Tezi, Külliyyetü'l-Adab, Cami'atu'l-Mevsil, 1997), s. 90.

²¹¹ et-Tâî, **el-İtticahatu'l-islahiyye**, s. 122.

²¹² Hasan, **et-Tatavvuru'l-iktisadi fi'l-Irak, et-Ticaretu'l-hariciyye ve't-tatavvuru'l-iktisadi 1864-1958**, Beyrut, Trs., C. I, s. 35.

²¹³ ed-Devecî, **Tarihu'l-Mevsil**, s. 152.

²¹⁴ Doskî, **Behdînan fi evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)**, s. 229.

²¹⁵ Marufoğlu, **el-Irak fi'l-vesaiki'l-'Usmaniyye**, s. 158.

Barkıyye olarak isimlendirilen telgraf hizmetleri de posta ile birlikteydi. Telgraflar hükümet ile ahali tarafından Duhok Kazası'na bağlı Sımeyl'de bulunan istasyondan çekilmekteydi. Vatandaşlar, bir valiyi ya da başka bir yöneticiyi şikâyet etmek istediğinde Sımeyl istasyonundan telgraf çekerti. Örneğin şehrin sakinlerinden birisi Sımeyl istasyonundan Bab-ı ali'ye telgraf çekerek Ferik Ömer Paşa'nın halka zulmettiğini ve insanları hapse attığını söylüyordu. Bu arada imamlardan birisi cuma namazında Ferik Ömer Paşa'ya dua ettiğinden dolayı devlet tarafından İstanbul'a çağrıldı²¹⁶.

Osmanlı Devleti 1859 yılında Telgraf Kanunu'nu çıkardı. Bu kanun çerçevesinde sancaklara vilayetlerdeki devlet dairelerinde bulunan telgraf kullanma hakkı verildi. Daha sonra bu hak konsoloslara ve tüccarlara da verildi²¹⁷. İlk başta telgraf kullanımı resmi haberleşmeye mahsustu, ancak çok nadir durumlarda halk da bundan istifade edebiliyordu. Daha sonra ise tedrici bir şekilde halkın kullanımına sunuldu. Bir müddet sonra vatandaşlar telgraf yoluyla İstanbul'da bulunan sultana şikayetlerini sunabileceklerini öğrendiler. Bundan dolayı telgraf memurunun halk nezdindeki itibarı da artmış oldu²¹⁸.

Posta ve telgraf hizmetleri XX. yüzyılın başlarında Musul Vilayeti'nin birçok sancağına ulaştı. Örneğin; Musul ile İmadiye arasında posta hizmetleri bulunmaktaydı. I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce Musul ve Akra arasında telgraf hattı çekilmişti. Ayrıca Sımeyl'de bir telgraf dairesi ile Zaho ile Duhok arasında bulunan Pastike köyünde Sami Efendi'nin idaresinde posta ve telgraf hizmetlerinin yürütüldüğü bir istasyon bulunmaktaydı. Dahiliye Nezareti 1892 yılından beri Zaho'da bir telgraf dairesinin kurulmasına muvafakat vermişti. Bakanlık, bu meyanda Musul valisine telgraf dairesinin kurulması için talimat verdi. 1902 yılında Zeki Efendi'nin yerine Hamid Efendi posta ve telgraf dairesi müdürlüğüne tayin edildi. 1912 yılında ise bu daireyi Mithat Efendi idare etmekteydi²¹⁹.

²¹⁶ ed-Devecî, *Tarihu'l-Mevsil*, s. 153.

²¹⁷ en-Neccar, *el-İdaretü'l-'Usmaniyye fi vilayeti Bağdad min 'ahdi'l-vali Midhat Paşa ila nihayeti'l-hükmi'l-'Usmani 1869-1917*, s. 203.

²¹⁸ el-Verdi, *Lemehât İctima'iyye min Târîhi'l-Irak el-hadîs*, s. 235.

²¹⁹ Doskî, *Behdînan fi evahiri'l-ahdi'l-'Usmanî (1876-1914)*, s. 230.

Musul'da bulunan posta ve telgraf dairesi, 1890 yılı Musul Vilayeti Salnamesi'nin verdiği bilgiye göre şu kadrolardan oluşmaktaydı; Dairede müdür olarak Saim Efendi, onunla birlikte birinci, ikinci ve üçüncü muhabir, iki dağıtım görevlisi, bir memur, Fransız muhaberesinden sorumlu bir yetkili, posta büroları ve Pastike memuru bulunmaktaydı²²⁰. 1907 yılında ise daire, müdür Hacı İzzet Efendi, kâtip Fethullah Efendi ve muhabere kısmında çalışan altı görevliden oluşmaktaydı²²¹.

2.3.3. Nüfus İdaresi

1880 tarihli Sicil-i Nüfus Kanunu'na göre her kazada bir nüfus memuru ile bir kâtibin olması zorunlu hale getirilmişti. Kazada bulunan nüfus memuru bağlı köyleri her üç ayda bir muameleleri incelemek üzere dolaşırdı²²². Oysa sancakta bulunan sicil-i nüfus memuru altı ayda bir, vilayetlerde ise senede bir defa olmak üzere dolaşırlardı. Bu gezi muameleleri yerinde incelemek üzere bütün sancak merkezleriyle kazaları kapsamaktaydı²²³. Nüfus memurunun görevleri arasında sürekli olarak tahkikat yapmak, kanunlara göre bilgi çizelgelerini hazırlayıp tanzim etmek, emlak ve nüfusa ilişkin çizelgeleri hazırlamak, ayrıca kanunlar çerçevesinde kazaya gidiş biletleriyle pasaport işlemlerini onaylayarak sicillerde muhafaza altına almak bulunmaktadır²²⁴. Nüfus Nazırlığı, 1888 yılında gayrimüslim cemaatlerin nikah işlemlerine ilişkin birtakım talimatlar yayınladı. Buna göre söz konusu cemaatlerin ruhani liderleri yapılan nikah akdini sekiz gün içinde nüfus memurlarına bildirmeleri ve buna dair hazırlanan evrakın cemaat meclisi tarafından mühürlenerek verilmesi gerekmektedir. Bu cemaatler, kendilerinden istenen şeyleri yerine getirmemeleri durumunda çeyrek mecidi para cezası ödemekle mükellef idiler²²⁵.

Devlet dakik bilgi eksikliği sorunundan kurtulmak için söz gelimi vefat, doğum ve benzeri diğer hususlara dair 1904 yılında Musul Vilayeti'nde bir nüfus sayımı yaptı. Ancak halkın büyük kesimi buna karşı çıktı. Bundan dolayı yaklaşık

²²⁰ *Salname vilayetu'l-Mevsil*, 1308 / 1890, s. 71.

²²¹ *Salname vilayetu'l-Mevsil*, 1325 / 1907, s. 160.

²²² Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 232.

²²³ 'İvad, *el-İdare el-'Usmaniyye fî Vilayeti Suriye 1864-1914*, s. 94.

²²⁴ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 232.

²²⁵ *ez-Zevra'*, sayı: 1394, 15 Ramazan 1306, 4 Mayıs 1305, sene: 21.

olarak nüfusun dörtte üçü bu sayımın dışında kaldı²²⁶. Devlet, sancakta nüfus dairesi bulunmasına rağmen sağlıklı bir nüfus sayımı gerçekleştiremedi. Bazı araştırmacılar bunun halk ile yöneticiler arasında bulunan güvensizliğin meydana getirdiği mevcut kaotik ortama, göçebe kabilelerin varlığına, askerden kaçmaya ve son olarak yapılan nüfus sayımının daha fazla vergi alınmasına yol açacağı endişesine bağlamaktadırlar²²⁷. Diğer açıdan nüfus sayımı, halkın inanışına göre bir şeref ve haysiyet meselesidir. Zira hiç kimsenin kadınların ismine muttali olması mümkün değildi. Bu bağlamda Musul'da bulunan Fransız konsolosu şunları kaydetmektedir: "1892 yılında bir Musul valisinden bu gelenekleri ortadan kaldırarak yıkmasını ve nüfus sayımının bütün halkı kapsamasını istedim. Ancak ne var ki bu aptalca deneyimin acı tadını almış oldu. Zira vali, nüfus sayımında kadınların isimlerinin kaydedilmesini isteyince kızılca kıyamet koptu"²²⁸.

Salnamelerin verdiği bilgiye göre Musul Sancağı'nda nüfus idaresi bir nüfus nazırı ile iki kâtipten müteşekkildi²²⁹. Musul Sancağı'na bağlı kazalarda ise bir nüfus memuru ile bir kâtipten oluşan nüfus dairesi bulunmaktaydı²³⁰.

2.3.4. Belediye Hizmetleri

Devletin belediyelere verdiği önem 1854 tarihine kadar gitmektedir. Meclis-i Ala'yi Islah, mezkûr yılda bir komisyon kurdu. Bu komisyon vilayete bağlı şehirlerde belediye dairelerinin kurulmasına imkân tanıyacak bir inceleme yapmakla görevlendirildi. Meclis, bu komisyona çalışmalarını Avrupa devletlerinin belediyelerle ilgili benimsemiş olduğu esaslar dahilinde yürütmesini salık verdi. Komisyonun bu çalışması dört yıl sürdü. Komisyon, çalışmaları neticesinde Osmanlı ülkesindeki şehirlerde halka kamu hizmetleri vermek üzere belediyelerin tesis edilmesinin yanı sıra bu belediyelerin mali açıdan bağımsız olmaları gerektiği yönünde tavsiye niteliğindeki raporunu Meclis-i Ala'yi Islah'a sundu²³¹. Böylece

²²⁶ el-'Ubeydî, *el-İdare'l-'Usmâniyye fi'l-Mesıl fi 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919*, s. 174.

²²⁷ Faysal Muhammed el-Erhîm, *Tatavvuru'l-Irak tahte hukmî'l-ittihâdiyyîn 1908-1914*, Musul, 1975, s. 98.

²²⁸ Waseel, *el-Hayatu fi'l-Irak beyne a'vam 1814-1914*, s. 59.

²²⁹ *Salname vilayetu'l-Mevsıl*, 1310 / 1892, s. 79.

²³⁰ el-'Ubeydî, *el-İdare'l-'Usmâniyye fi'l-Mesıl fi 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919*, s. 147.

²³¹ en-Neccar, *el-İdaretü'l-'Usmaniyye fi vilayeti Bağdad min 'ahdi'l-vali Midhat Paşa ila nihayeti'l-hükmi'l-'Usmani 1869-1917*, s. 229.

Osmanlı ıslahat planları kapsamında 1869 yılında belediye idare meclisi kurulmuş oldu. Meclis; bir başkan, bir yardımcı ve altı üyeden oluşmaktaydı. Üyelik süresi iki yıldır. Ayrıca meclis üyeliği fahri nitelikte olup iki haftada bir toplanmaktaydı²³².

1889 tarihli Osmanlı Vilayet Belediyeleri Kanunu'na göre belediye başkanıyla belediye meclis üyelerinin beldenin ileri gelenlerinden olması gerekmektedir. Belediye başkanı maaşını belediye gelirlerinden alır. Belediye başkanının yerine getirmesi gereken önemli birtakım görevleri bulunmaktadır. Bu görevler arasında her hafta toplanan belediye meclisine başkanlık yapmak, yıllık bütçe hazırlıklarını belediye meclisine sunmak, belediye meclis kararlarına ilişkin vilayet idare meclisinin onayını almak ve belediyeye tayin edilen memurlarla murakıplara nezaret etmek bulunmaktadır²³³. Bu kanuna göre belediye şu beş birimden meydana gelmektedir: Fen İşleri, Belediye Tabipliği, Muhasebe, Teftiş ve Yazı İşleri.²³⁴

Musul Sancağı'yla kendisine bağlı kazaların sınırları dahilinde görev yapan belediyeler önemli hizmetler sunmasına rağmen bu hizmetlerin diğer vilayetlerinkine oranla büyük eksikliklerin olduğu gözlemlenmektedir. Nitekim bazı yabancı gezginler şehirde gördükleri bazı eksikliklere işaret etmişlerdir. XX. yüzyılın başlarında ağaçlardan yoksun dar caddelerin ortaya çıkması, kerpiçten yapılmış evlerin varlığının yanı sıra şehirde belediyenin yapmış olduğu hizmetlere dair bir işaret bulunmamaktadır²³⁵. Bütün bunlara rağmen Musul belediye başkanlarından bazıları şehrin gelişmesi için önemli roller üstlenmişler ve şehirleşmeyle şehrin tanzimi hakkında önemli eserler bırakmışlardır. Ancak ne var ki bu eserler zaman içerisinde yok olup gitmişlerdir²³⁶.

Musul Sancağı'na bağlı kazalara gelince bu konu hakkında Musul salnameleri bazı belediye meclis üyelerinin ne iş yaptıklarını belirtmeden sadece isimlerini zikretmekle yetinmiştir. Bu salnameler, Duhok ile Zibar kazalarında

²³² Nemir Taha Yasin, "Bidayatu hareketi't-tahdis", *Mevsuatu'-Mevsil el-hadariyye*, Musul, 1992, C. IV, s. 189.

²³³ et-Tâî, *el-İtticahatu'l-islahiyye*, s. 129.

²³⁴ Ahmed Ali es-Sûfi, *Tarihu belediyyeti medineti'l-Mevsil*, Musul, C. I, s. 24-25.

²³⁵ Minchahvilli, A. Albert, *el-Irak fi senevati'l-intidab*, Haşim Salih et-Tikrîti (Çev.), Bağdat, 1978, s. 88.

²³⁶ et-Tâî, *el-İtticahatu'l-islahiyye*, s. 131.

belediye dairelerin varlığına dair herhangi bir bilgi vermemektedir. Bu durum bize bu iki kazanın kamu hizmetlerinden ne kadar yoksun kaldığını göstermektedir²³⁷.

2.3.5. Ulaşım Hizmetleri

Irak'ta ulaşım sistemi oldukça ilkel bir durumdaydı. Daha çok Dicle ve Fırat nehirleri hattında nehir ulaşımına dayanmaktaydı. Bu nehir ulaşımı da 1830 tarihli ferman mucibince İngiliz Lunge şirketinin kontrolü altında bulunmaktaydı. Nehir trafiği Dicle Nehri'yle sınırlı kaldı. Zira Fırat trafiğinde özellikle bu trafiğin tekrar gözden geçirilmesine neden olan balık avı zamanında yaşanan sorunlar çıkmıştı²³⁸. XIX. yüzyılın sonlarına doğru vilayetlerin İstanbul ile bağlanmaları hatta Avrupa'ya bağlanmaları hususu ciddi bir şekilde önemsenmeye başlandı. Bu da Almanya'nın şark bölgesine önem atfetmesiyle meydana gelmiştir. Bağdat demiryolu hattı projesi Sultan II. Abdülhamid döneminin önemli tarihi olayları arasında kabul edilmektedir. Hicaz demiryolu projesinin de Sultan II. Abdülhamid döneminde yürütülen en önemli projelerden biri olduğu söylenebilir. Bu proje muhtemelen İslam ittifadının gerçekleşmesi için yürütülen bir politika neticesinde ortaya çıkmıştır²³⁹.

Irak ile Osmanlı başkenti arasındaki ulaşım neredeyse üç yüzyıl boyunca oldukça yavaş ve istikrarsızdı. Osmanlı Devleti bu sırada uzak vilayetlerle gereği gibi ilgilenemiyordu. Zira bu dönemde 1853 ile 1856 yıllarında Osmanlılar ile Ruslar arasında vuku bulan Kırım savaşı patlak vermişti. Bu arada devlet güçlü bir orduya sahip olup hazinesi doluydu. Bunun üzerine devlet, ulaştırma alanında özellikle de Mithat Paşa'nın (1869-1872) valiliği döneminde bazı dahili ıslahatlar yapmaya çalıştı²⁴⁰.

1863 yılında devlet bütün yolların kontrol edilip gözden geçirilmesi hususunda geçitler meclisinin bir yönetmelik yayınladı. Ardından 1869 yılında başka düzenlemeleri içeren yönetmelikler de çıkardı. Devlet yol yapımında erkek nüfusun çalışması konusunda zorunluluk getirdi. Bununla ilgili yönetmelik de 1879 yılında çıkarıldı. Böylece 5 bin kilometrelik yol yapımı sağlanmış oldu. 1891 yılında ise bu

²³⁷ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 231.

²³⁸ Nedim, *el-İrak fî ahdi's-saytarati'l-Usmaniyye*, s. 77.

²³⁹ Tukuş, *Târîhu'l-'Usmâniyyîn min kıyâmi'd-devle ilâ inkılâb alâ el-hilâfe*, s. 524.

²⁴⁰ *el-İrak fî'l-vesaiki'l-Britaniyye 1905-1930*, Fuad Yusuf Kazancı (Çev.), Bağdat, 1989, s. 20.

zorunlu çalışma çıkarılan bir yönetmelikle ücretliye dönüştürüldü²⁴¹. Musul Vilayeti, coğrafi bakımdan stratejik önemi haiz bir noktada bulunmaktaydı. Zira Anadolu'yu Irak'ın güneyine, İran'ın kuzeybatı şehirlerini ise Suriye'nin kuzeyindeki önemli ticaret merkezlerine bağlayan bir kavşak noktasında yer almaktaydı²⁴².

Musul Vilayeti'nde ulaşımı sağlayan bazı yol ve köprüler vardı. Ancak bunların yenilenmesine ve onarımına ihtiyaç duyulmaktaydı. Neticede Osmanlı Devleti buna önem vererek 1907 yılında Musul'da Dicle Irmağı üzerindeki köprünün onarımını yaptı²⁴³. Diyarbekir ile Musul arsında, ticari mallar Dicle Nehri üzerinden kelekler vasıtasıyla yapıliyordu²⁴⁴. Bunun yanı sıra devlet, vilayetleri başkente bağlayan stratejik önemi haiz yollara önem atfetmekteydi. Nitekim, 1901 yılında Musul ile İstanbul arasındaki yolun bir parçasını teşkil eden 3143 metre uzunluğunda Boğacı yoluyla Zaho boğazını açtı²⁴⁵.

2.4. GÜVENLİK BİRİMLERİ

2.4.1. Zaptiye Kuvvetleri

Osmanlı vilayetlerinde Tanzimat Dönemi öncesinde, düzenli güvenlik birimleri bulunmamaktaydı. Nizami ordu ile zaptiye kuvvetleri olarak bilinen valinin özel kuvvetleri düzen ve asayiş sağlamaktaydı²⁴⁶. Osmanlı Devleti'nde genel durumu iyileştirmek için yapılan ıslahat çalışmaları kapsamında 1864'te Vilayetler Kanunu çıkarıldı. Bu yasada her vilayetin merkezinde üst rütbeli bir subay komutasında zaptiye kuvvetlerinin kurulması öngörülmüyordu. Bu kuvvetlerin, valinin emrinde vilayet merkezleri ve kazalarda konuşlanan birlikleri vardı. Bu yasayı 1869 yılında zaptiye kuvvetlerine has, tıpkı teftiş görevlilerinin seçim nizamnamesi gibi Zaptiye İdaresi Kanunu takip etti. Ardından da 1870 yılında askeri zaptiye yasası

²⁴¹ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 362-363.

²⁴² Halil Ali Murad, "Ticaretu'l-Mevsıl", *Mevsuatu'l-Mevsıl el-hadariyye*, Musul, 1992, C. IV, s. 269.

²⁴³ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 363.

²⁴⁴ Gulam Hasan Şirazi Megerson, *Rihletun mütenekkir ila biladi ma beyne'n-nehreyn ve Kürdistan*, Fuad Cemil, Bağdat (Çev.), 1970, C. I, s. 99.

²⁴⁵ Musul, No: 670, 24 Cemaziyelevvel, 1320 / 1902.

²⁴⁶ Şükri Muhammed Nedim, "et-Teşkilatu'l-askeriyye fi'l-Mevsıl", *Mevsuatu'l-Mevsıl el-hadariyye*, C. IV, Musul, 1992, s. 230.

çıkarıldı²⁴⁷. 1903 yılında ise güvenlik ve kamu düzenini sağlamak üzere doğrudan valinin kontrolünde özel kuvvetlerin teşkil edilmesine karar verildi. Bu kuvvetler, Fransızca olarak “jandarma” adıyla meşhur oldu. Böylece nizami ordu iç güvenlik görevlerinden muaf tutuldu²⁴⁸.

Zaptiye kuvvetlerinin başlıca görevleri güveni tesis etmek, asayişini sağlamak ve belli zamanlarda vilayetin muhtelif yerlerine gitmekte olan posta kervanlarının emniyetini temin etmektir²⁴⁹. Bunlara ilaveten vergi toplama, güvenliği temin, kanunların uygulanması, eşkıya ve kanunlara karşı çıkanların takibi ile devletin ali menfaatlerini koruyup kollamak gibi görevleri bulunmaktadır²⁵⁰. Bu kuvvetler, son dönemlerinde yasa dışı işlere bulaşmış kimselere karşı hasmane davranışlar sergileyerek zulüm işlemişlerdir²⁵¹. Zaptiye kuvvetlerine çok az maaş karşılığında oldukça önemli ve zor vazifeler verilmiştir. Bundan dolayı bu kuvvetlerin gözlerini tamah bürümüş ve dış görünüşlerini de ihmal etmelerine yol açmıştır. Bazen de bu kuvvetlerin bazı mensupları evlerde hizmetkar olarak kullanılmışlardır. Buna ilaveten sayılarının azlığı ve sınırlı silahlarla donatılması zaptiye kuvvetlerinin üstlendikleri görevlerinde başarısız olmalarına yol açmıştır²⁵².

Osmanlı Devleti, 1834 yılında Musul Vilayeti’nde egemenliğini yeniden tesis ettikten sonra Muhammed İnce Bayraktar, jandarma teşkilatını tesis etmeye çalıştı ve hükümet konağında onlara has bir karargâh kurdu²⁵³. Zaptiyelerin (jandarma) Musul’daki komutanlığı alay beyi (zaptiye kumandanı), tabur ağası (bölük), idare emini ve muhasebe emininin meydana gelmekteydi. Buna ilaveten dört piyade alayı bulunmaktaydı. Her alayın idaresi alay ağası, yardımcısı, günlük defter emini ve beş süvari alayından oluşmaktaydı²⁵⁴. 1892 yılında zaptiye kuvvetlerine piyadelerden oluşan bir alay katılarak biraz daha güçlendi. Böylece sayıları beş alaya çıkan bu zaptiye kuvvetlerinin merkez karargâhı İmadiye’de bulunmaktaydı²⁵⁵. 1912 tarihli

²⁴⁷ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 239.

²⁴⁸ Nedim, *et-Teşkilatü'l-askeriyye*, s. 230.

²⁴⁹ el-‘Ubeydî, *el-İdare'l-‘Usmâniyye fî'l-Mesıl fî ‘ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919*, s. 58.

²⁵⁰ en-Neccar, *el-İdaretü'l-‘Usmaniyye fî vilayeti Bağdad min ‘ahdi'l-vali Midhat Paşa ila nihayeti'l-hükmi'l-‘Usmani 1869-1917*, s. 443.

²⁵¹ Cafer Hayyat, *Suverun min tarihi'l-Irak fî'l-Usuri'l-muzlime*, Beyrut, 1971, C. I, s. 262.

²⁵² el-‘Ubeydî, *el-İdare'l-‘Usmâniyye fî'l-Mesıl fî ‘ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919*, s. 58.

²⁵³ Ahmed Ali es-Sûfî, *Tarihu mahakimi'l-Mevsıl 1534-1918*, Musul, 1949, s. 18.

²⁵⁴ *Salname vilayetu'l-Mevsıl*, 1310 / 1892, s. 94-95.

²⁵⁵ *Salname vilayetu'l-Mevsıl*, 1312 / 1894, s. 141.

son Musul Vilayeti Salnamesi'ne göre Musul Vilayeti'nde aşağıda belirtilen dört tugaydan müteşekkil bir jandarma alayı bulunmaktadır²⁵⁶:

Birinci tugay: Karargâhı Musul'da olup buraya bağlı olarak Musul'da (vilayet merkezinde), İmadiye'de, Akra'da ve Telafer'e bağlı Zaho ile Mizuri'de olmak üzere dört jandarma alayı bulunmaktaydı.

İkinci tugay: İkinci tugay Kerkük'te bulunuyordu.

Üçüncü tugay: Üçüncü tugay Süleymaniye'de bulunuyordu.

Dördüncü tugay: Musul'da süvari birlikleri bulunuyordu. Askerlerin nakli katırlarla yapılmaktaydı.

2.4.2. Polis Teşkilatı

Osmanlı Devleti'nde polis teşkilatında ıslahatlar 1900 yılında gerçekleştirilmiştir. Böylece suçlarla ilk kez doğru bir şekilde mücadele edilmesi ve bazı eylemlerin soruşturulması hususunda uzman emniyet kurumu tesis edildi. Bu kurum ilk etapta büyük şehirlerde ve nüfus yoğunluğunun yaşandığı idari merkezlerde hayata geçirildi. Köyler ise jandarmanın kontrolüne bırakıldı²⁵⁷. Dahiliye Nezareti'ne bağlı olarak İstanbul'da kurulan Emniyet Umum Müdürlüğü, güvenliğe dair bütün işlerden ve vilayetlerde görev yapan polisin terfiinden sorumlu tek yetkili merci oldu²⁵⁸. Polis teşkilatının kurulmasından sonra zaptiyelere verilen görevlerle polisin uhdesine bırakılan yetkiler iç içe geçmiş oldu. Bunun üzerine bir talimat yayınlanarak polisin görev yaptığı bölgelerde işlenen suçların tahkik edilmesi hususu komiserin yetkisine bırakıldı. Bu tip durumlarda zaptiye subayının müdahale etme yetkisi bulunmamaktaydı.²⁵⁹

Polisin başlıca görevleri şunlardı: Şehirlerde güvenliğin ve huzur ortamının temin edilmesi, devlete muhalefet edenlerin takibi, muhaliflerin devlet aleyhine yapacakları toplantılara mâni olunması, genel ahlaka mugayir hareketlerde bulunan

²⁵⁶ Nedim, *et-Teşkilatu'l-askeriyye*, s. 230.

²⁵⁷ Nedim, *et-Teşkilatu'l-askeriyye*, s. 229-230.

²⁵⁸ el-'Ubeydî, *el-İdare'l-'Usmâniyye fi'l-Mesıl fi 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919*, s. 60.

²⁵⁹ *ez-Zevra*, sayı: 1461, 3 Şaban 1308, 2 Mart 1306, sene: 22.

kimselerin izlenmesi, ruhsatsız silah taşıyan şahıslara mâni olunarak halkın can güvenliğinin sağlanması ve şehre kaçak eşyaların girmesini engellemek maksadıyla yolcu pasaportlarının incelenmesi²⁶⁰. 1912 tarihli Musul Salnamesi bu konuda şu bilgilere yer vermektedir²⁶¹:

Mukaddem şurta rütbesiyle bir müdürün başkanlık yaptığı polis müdürlüğü bulunmaktadır.

Bir polis zabitanın başkanlık yaptığı polis meclisi bulunmaktadır.

Dokuz polis merkezi hizmete sokulmuştur. Her merkezde bir komiser, komiser yardımcısı bulunmaktadır. Bu merkezlerden birisi Babu'n-nebi'dedir. Diğer merkezlerin bulunduğu yerler: Hükümet Konağı, Babu'n-nebi, Babu'l-cisr ve Babu'l-keş'tir. Yine 1912 tarihli Musul Salnamesi'nin verdiği bilgilere göre her polis merkezinde on beş polis memuru bulunmaktaydı.

2.5. MAHKEMELER VE YARGI MÜESSESELERİ

Osmanlı yargısı icraat ve uygulamalarında sadelikle temeyyüz etmişti. Kararları İslam şeriatı esaslarına ve Hanefi mezhebine uygun olarak ve hızlı bir şekilde alınırdı. Zira Hanefi mezhebi Osmanlı Devleti'nin resmi mezhebiydi. Buna ilaveten mahalli yöneticiler bir kazada halkın büyük çoğunluğunun mensup olduğu diğer mezheplere göre de kadı tayin etmek zorundaydılar. Yargı (kaza) kurumu, valiye bağlı olmayıp müstakil bir daire olarak görevini yürütmekteydi²⁶². Osmanlıda mahkemeler, şer'i mahkemeler ve genel mahkemelerden oluşmaktadır.

2.5.1. Şer'iyye Mahkemeleri

Osmanlı devletinde yargı sistemi, başından itibaren, aralarında anlaşmazlık bulunan taraflar hakkında şer'i hükümlere dayanarak hüküm vermektedir. Osmanlı devletinde şer'i yargı ilk başta sade ve basit bir şekilde uygulanıyordu. Kadılar, evlerinde veya camilerde davaları inceleyerek hükümler verir ve bunu tek bir celsede

²⁶⁰ el-'Ubeydî, *el-İdare'l-'Usmâniyye fi'l-Mesıl fi 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919*, s. 61.

²⁶¹ Nedim, *et-Teşkilatü'l-askeriyye*, s. 230.

²⁶² Doskî, *Behdînan fi evahiri'l-ahdi'l-'Usmanî (1876-1914)*, s. 214.

tatbik ederlerdi. Daha sonra kurulan Şer'iyye Mahkemeleri, kadıların görevlerini ifa ettikleri mekanlar haline geldi²⁶³.

1864 tarihli Vilayetler Kanunu'na göre sultanın fermanı mucibince Şer'iyye Mahkemeleri Müfettişi unvanlı bir görevlinin her vilayet merkezine tayin edilmesi zorunluydu. Bu şahıs, Şer'iyye Mahkemeleri Müfettişi olarak Şeyhülislam tarafından aday gösterilirdi. Ayrıca İstanbul'a gönderilmesi gereken şer'i vesikalarla birtakım bilgilendirmeler de şeyhülislam tarafından yapılmaktaydı²⁶⁴. Şer'i yargının düzenlenmesine dair için en önemli çabalar Sultan Abdülaziz'in (1861-1876) saltanatı esnasında sarf edilmiştir. Sultan Abdülaziz, bu konuda "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye" olarak bilinen eserin yazılmasını sağlamıştır. Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) tahta oturduğunda Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'de²⁶⁵ yer alan esaslara göre hareket etmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam etmiştir²⁶⁶.

Osmanlılarda yargı (kaza) organının başında kadı bulunmaktaydı. Kadı mertebe itibarıyla de validen sonra ikinci sırada gelmekteydi. Genel olarak yargı (kaza), sıfatları hasebiyle ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan ilki özellikle Hanefi mezhebine mensup resmi kadılardan müteşekkildir. İkincisi ise diğer mezheplere mensup kadılardır. Yerel yöneticiler, diğer mezhep mensuplarına da fukahadan seçkin birini kadı olarak seçmeleri hakkını vermiştir²⁶⁷. Kadı; vali, mutasarrıf ya da kaymakam görevde olmadıkları zaman onlara niyabet ederdi. Kadılık makamı, vilayetteki en yüksek şer'i makamdır. Zira tayini şeyhülislam tarafından özel prosedürle yapılmaktadır²⁶⁸. Kadı, valinin icraatlarını İslam şeriatına uygunluğu

²⁶³ en-Neccar, **el-İdaretü'l-'Usmaniyye fi vilayeti Bağdad min 'ahdi'l-vali Midhat Paşa ile nihayeti'l-hükmi'l-'Usmani 1869-1917**, s. 192.

²⁶⁴ **ed-Düstur**, 16. Madde, s. 384.

²⁶⁵ Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Tanzimat döneminin önmeli meyvelerinden kabul edilmektedir. Dış etkenlerin dışında kalabilmek maksadıyla orataya çıkarılmıştır. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye farklı tarihlerde 1869 ile 1876 arasında yedi yılda kademeli olarak yayınlanmıştır. Uygulamaya konmadan önce birçok aşamadan geçmiştir. Buna örnek olarak mukaddime ile buyu' bölümüne dair ilk yüz madde tamamlandıktan sonra şeyhülislamlara ve ileri gelen din adamlarına arzadılmıştır. Bunlar da incelemelerini tamamladıktan sonra mecelleye dair görüşlerini ifade etmişlerdir. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye on altı bölüm, 1851 madde ile fiili olarak 1876 maddeden oluşmaktadır. Daha sonra mecelle bu mülahazaları dikkate alarak revei etmiş ve onanmak üzere Sultana arz edilmiştir. Bkz: Necmüddin Bayrakdâr, **el-Usmaniyyun hadare ve kanun**, Beyrut, 2014, s. 384; Doskî, **Behdînan fi evahiri'l-'ahdi'l-'Usmanî (1876-1914)**, s. 218.

²⁶⁶ Yusuf el-Hekîm, **Suriye vel-ahdu'l-'Usmani**, Beyrut, 1966, s. 33.

²⁶⁷ el-'Udul, **el-Mahakimu ve'l-kada**, s. 203-204.

²⁶⁸ el-'Ubeydî, **el-İdare'l-'Usmâniyye fi'l-Mesıl fi 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919**, s. 63.

bakımından denetlenmektedir. Bu durum, kadılık makamının sultan nezdinde ne denli güvenilir ve önemli olduğunu göstermektedir²⁶⁹.

Musul'da Celililer ailesinin hüküm sürdüğü dönemde, kadılar bazı hallerde müftülük görevlerini de yürütmüşlerdir. Nitekim Musul kadılarının birçoğu, müftülük görevini de yapmışlardır. Ayrıca kadıların yetkileri idari işlere kadar uzanmıştır²⁷⁰.

Musul Vilayeti'ne bağlı kazalarda ise; Anadolu seraskeri, tayin edilecek kadıları belirledikten sonra isimlerini "Kazalar defteri" diye adlandırılan deftere kaydederdi. Bunların isimleri önce şeyhülislama ardından sadrazama, son olarak da muvafakatinin alınması için sultana arz edilirdi²⁷¹.

Vilayet mahkemeleri heyeti kadı, naibi, kassam-ı şer'i ile zabıt katibinden oluşmaktaydı. Mahkeme katibinin görevi, tarafların ifadelerini, davacıların iddialarını ve zanlıların savunmasını kayıt altına almak idi. Kaza ve nahiye mahkemelerinde ise; mahkeme heyeti, kadı ile mahkeme işlerinin yürütülmesine yardımcı olan bir kâtipten oluşmaktaydı²⁷².

2.5.2. Genel Mahkemeler

Bu mahkemeler 1830'lu yıllardan itibaren büyük gelişmelere sahne olan ıslahatların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı bu mahkemeler 1870'li yıllarda daha açık ve mütekamil bir hal almıştır. Tanzimat döneminde yapılan en önemli icraat 1876 yılında Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin uygulamaya konmuş olmasıdır. Bunun ardından Fransız Ceza Muhakemeleri Kanunu'ndan istifade edilerek Ceza Usul Muhakemeleri Kanunu çıkarılmıştır. Son olarak da 1880 yılında Usul Muhakemeleri Kanunu çıkarılmıştır²⁷³.

Öte taraftan 1856 yılında ilan edilen "Hatt-ı hümayun" Fermanı, yargı alanında bir dizi ıslahatın yapılması taahhüdünü içermektedir. Bu ıslahatlardan biri

²⁶⁹ 'İmâd Abdüsselam Raûf, *el-Mevsıl fi'l-ahdi'l-'Usmani fetrete'l-hukmi'l-'Usmani 1726-1834*, Necef, 1975, s. 254.

²⁷⁰ el-'Udul, *el-Mahakimu ve'l-kada'*, s. 205.

²⁷¹ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-'Usmanî (1876-1914)*, s. 216.

²⁷² el-'Udul, *el-Mahakimu ve'l-kada'*, s. 207.

²⁷³ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-'Usmanî (1876-1914)*, s. 218.

şudur: Müslümanlarla gayrimüslimler ya da Müslümanlar arasında ticari ve cinaî alanlarda vuku bulan hadiselerin muhtelif divanlara ihalesi istenmekteydi. İşte bu bağlamda 1858 tarihinde “irade-i seniyye”nin emriyle kanun çıkarılarak uygulamaya konuldu. Bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti’nde "genel mahkemeler" adıyla yeni mahkemeler kuruldu. Bu mahkemelerde, şer'iyye ve ticaret mahkemelerinin bakmadığı davalar görülmekteydi²⁷⁴. Yargı organıyla idare organını birbirinden ayırmak maksadıyla da bütün sancak merkezlerinde temyiz divanının kurulmasını karar verildi²⁷⁵.

Bu durum Sultan II. Abdülhamid'in (1876-1909) yargı reformunu gerçekleştirmesi için bir vesile oldu. Bu bağlamda Avrupa ülkelerinin itirazlarına mahal bırakmayacak şekilde yargıya dair yeni yasalar çıkarıldı ve hukuk adamları yetiştirmek üzere 1878 yılında "Hukuk-u Sultaniyye Medresesi" açıldı. Bu okul, 1900 yılında İstanbul Üniversitesi'ne bağlandı. Devlet bu okuldan mezun olanlardan istifade etmek amacıyla onları genel mahkemelere tayinlerini yaptı. Adalet Bakanlığı yeniden tanzim edilerek şeyhülislama bağlı olarak icraatını devam ettiren şer'iyye mahkemeleri dışında kalan medeni ve cinaî mahkemelerin denetimi bakanlığa bırakıldı²⁷⁶.

Osmanlı mahkemeleri, kabul edilen yeni reformlar ve kanunlar mucibince üç ana mahkemeye ayrılmıştır. Bunlar, sırasıyla ilk derece mahkemeleri, istinaf mahkemeleri ve temyiz mahkemeleridir. İlk derece mahkemeleri, vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde bulunmaktadır. İstinaf mahkemeleri vilayet merkezlerinde, temyiz mahkemeleri ise sadece başkent İstanbul'da bulunmaktaydı. Bunlar nahiyeler ve köylerde bulunan mevcut sorunları sulh yoluyla halletmeye çalışan idare meclisler ilaveten vardı. Zira bu meclisler sulh mahkemelerine niyabeten küçük davalara bakar ve bir günü aşmayan süreyle hapis cezası verebilirdi. Bunun yanı sıra evlerde tahkikat yapabilirdi, ancak verdiği kararların taraflar için bir bağlayıcılığı bulunmamaktaydı²⁷⁷.

²⁷⁴ el-‘Udul, **el-Mahakimu ve'l-kada'**, s. 213.

²⁷⁵ Şükrî, **Vilayetu Bağdad 1872-1909, Dirasetun fi evda'iha'l-idariyye ve'l-iktisadiyye**, s. 66.

²⁷⁶ Tukuş, **Târîhu'l-'Usmâniyyîn min kıyâmi'd-devle ilâ inkılab alâ el-hilâfe**, s. 522-523.

²⁷⁷ Doskî, **Behdînan fi evahiri'l-ahdi'l-'Usmanî (1876-1914)**, s. 218

Sancak (liva) mahkemeleri, temyiz mahkemeleri olarak kabul edilmektedir. Bu mahkemeler dört kısma ayrılmaktadır. Bunlar sırasıyla medeni (asliye), ticaret, polis sulh ve cinayet (ceza) mahkemeleridir. Sancak mahkemelerinin medeni davalara dair vermiş olduğu hükümler kesindir. Bu mahkemelerin şer'iyye mahkemesi kadısının başkanlık yaptığı bir kadı ile biri Müslüman diğeri gayrimüslim olan seçilmiş iki üyeden oluşmaktadır. Ticaret mahkemesine gelince mahkeme başkanı, Adalet Bakanı tarafından tayin edilir. Üyeler ise tüccarlar tarafından seçilirdi. Polis sulh mahkemeleri ise medeni mahkemeleri oluşturan heyetin aynısından oluşmaktadır. Sancakta bulunan cinayet mahkemelerinin heyeti de medeni mahkemeleri oluşturan heyete ilave olarak seçilmiş iki üye, savcı, muhakkik ve bir sekreterden müteşekkildi²⁷⁸.

Musul'da ilk derece hukuk mahkemesi ile ilk derece ceza mahkemesi tesis edildi. Bunun yanı sıra bir savcının görev yaptığı tahkikat dairesi kuruldu. Bu mahkemeler adliye saraylarının yerine geçti. Bu mahkemelerin başkanları Adliye Nazırlığı tarafından tayin edilmekteydi. Mahkeme üyeleri ise idare meclisince bölge halkından seçilmekteydi. Bu üyelerin yarısını Müslümanlar, diğer yarısını da nüfus oranlarına göre gayrimüslim cemaatler oluşturmaktaydı. Bu üyeler belli süre ile seçilirlerdi. Bu süre sonunda yerlerine yeni üyeler seçilirlerdi²⁷⁹. Kazada bulunan mahkemelerin heyeti genel olarak bir kadı (naip), birinci kâtip (başkatip), ikinci kâtip, muhakkik (müstantik), müneffiz (icra mübaşiri), ikinci müneffiz (diğer), kapıcı (odacı) ile bazı üyelerden oluşmaktaydı²⁸⁰.

²⁷⁸ el-'Udul, **el-Mahakimu ve'l-kada**, s. 215-216

²⁷⁹ es-Sûfî, **Tarihu mahakimi'l-Mevsil**, s. 25.

²⁸⁰ Doskî, **Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)**, s. 219.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUSUL SANCAĞI'NDA EĞİTİM VE KÜLTÜREL HAYAT

3.1. OSMANLI DEVLETİ'NDE EĞİTİM DURUMU

Osmanlı Devleti, sultanları ve yetkilileri askeri ve idari işlerine verdikleri önemin yanı sıra eğitim işlerine de özen göstermişler ve devletin çeşitli bölgelerinde geleneksel İslami medreseler kurmuşlardır. Bu amaca yönelik olarak İslam dünyasının çeşitli yerlerinden alimler getirterek onlara özel bir önem verdiler. 1453 yılında İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet (1451-1481) meşhur Fatih Medreselerini kurdu. Bu müessese, bünyesinde İstanbul'da yaptırdığı caminin etrafında sekiz adet medrese kurdu ve bunlara Sahn-ı Seman adını verdi. Ayrıca daha düşük seviyede bazı küçük medreseler de kurdu.

Daha sonra Kanuni Sultan Süleyman, Süleymaniye Medresesini kurmakla Osmanlı Devleti'nde eğitim tarihinde yeni bir sayfa açtı. Yaptırdığı caminin yanında bir Tıp medresesi ve bir de hastane kurdu. Bunu yapmasının sebebi ordunun doktorlara ve mühendislere olan ihtiyacını karşılamaktı. Ayrıca matematik ilmini öğretmek için dört medrese ve bir Dâru'l-hadîs inşa etti. Bu medreseler sadece İstanbul'da kurulmakla kalmadı ve Anadolu'da büyük merkezlere de yayıldı.²⁸¹

Osmanlı Devleti askeri nitelikte bir devlet olduğu için ilk planda askeri okulların sonra sivil medreselerin açılması doğaldı. III. Mustafa (1757-1774) döneminin sonlarında, özellikle başkent İstanbul'da Avrupalı tarzda ve aynı zamanda Avrupalı uzmanlara dayanılarak askeri okullar kuruldu. III. Selim (1789-1839) de

²⁸¹ Fâdıl Beyât, *el-Müessesâtü't-ta'îmiyye fi'l-meşriki'l-'Arabî, el-'Usmânî*, İstanbul, 2013, s. 15.

aynı siyaseti izledi ve o da birkaç askeri okul kurdu. Bunlar eski ordunun yerine kurulacak olan yeni bir ordu kurma girişiminin bir parçasıydı.²⁸²

II. Mahmut (1808-1839), yönetime geldiği zaman devlet bünyesinde ve toplumsal hayatta geniş bir ıslahat hareketi başlattı. Özellikle eğitim kurumlarının ıslahına büyük verildi. Çünkü ona göre okullar, mevcut haliyle devletin gereksinimini karşılayacak güçte değildi. Bu nedenle eğitimde bir yenilik yapması, ekonomik, sosyal ve idari alanlarda değişim ve ıslah gerçekleştirme gücüne sahip mezunlar yetiştirmek üzere batılı tarzda yeni okullar kurması gerekiyordu.

Osmanlı eğitim sistemi, 17 Mart 1857’de tarihindeki en önemli olaya şahit oldu. Bu da Umumi Maarif Nezareti’nin, yani Eğitim Bakanlığı’nın kurulmasıydı. Sami Paşa, Osmanlı Devleti’ndeki ilk eğitim bakanı olarak tayin edildi. 23 Ocak 1859’da Saltanat idaresi ilçelerde kaymakam nahiye müdürü gibi sivil görevlerde çalıştırılmak üzere idari görevlilerin yetiştirilmesi amacıyla sivil bir okul olan Mekteb-i Mülkiye’nin (Siyasal Bilgiler Fakültesi) kurulması için karar çıkarttı. 13 Mayıs 1864’te genel eğitim kurulu, iki komisyon oluşturdu.

Sultan II. Abdülhamid’in (1876-1909) uyguladığı ıslahat hareketlerinden eğitim, her aşamasıyla oldukça önemli bir yer teşkil ediyordu. Sultan II. Abdülhamid, yönetimde bulunduğu süre içinde devlet işlerinde çalıştırılacak ehliyetli ve kültürlü elemanların yokluğu sebebiyle önemli problemlerle karşı karşıyaydı. Padişah, bütün vilayetlerde Avrupa tarzında ilk ve ortaokullar kurdu ve orta ve lise seviyesinde okullar inşa etti. Bütün köylerde ilkokullar açıldı. Ortaokul aşamasında yabancı dil öğretimini zorunlu hale getirdi. Birçok vilayette öğretmen evleri inşa etti.²⁸³

3.2. MAARİF MECLİSİ (EĞİTİM KOMİSYONU)

1861 yılında eğitimin geliştirilmesi ve yayılması için Eğitim Bakanlığında çeşitli komisyonlar kuruldu. Ancak bu komisyonlar, devletin çeşitli alanlarda karşı karşıya kaldığı problemler sebebiyle planlanan görevlerini yerine getiremedi. Bunun en önemli sebebi özellikle ülkenin içinde bulunduğu mali durumdu. Eğitimin geliştirilmesi alanında atılan önemli adımlardan biri de 1869 yılında genel eğitim

²⁸² Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 395.

²⁸³ Mustafa Turan, *Esrâru'l-inkılâb el‘Usmânî*, Kemal Hoca (Çev.), Tunus, 1984, s. 21.

kanununun (Maarif-i Umumiye Nizamnamesi) çıkarılmasıdır.²⁸⁴ Eğitim bakanlığı, kurul teşkilini 1897 yılında çıkardığı yönetmeliklere göre belirlemekteydi. Üyeleri, maarif müdürünün aday göstermesi ile vali tarafından atanıyordu.²⁸⁵ Irak vilayetlerinde eğitim işlerinin düzenlenmesi için uygulanan kanunlar, düzenlemeler ve yönetmelikler, İstanbul'da bulunan Eğitim Bakanlığı tarafında çıkarılan kanun ve yönetmeliklerin aynısıydı.²⁸⁶

Eğitim Bakanlığı, içinde Musul'un da bulunduğu vilayetlerdeki eğitim kurumlarının geliştirilmesi çalışmalarını sürdürdü. Eğitim kurullarının oluşturulmasında bazı değişikliklere gidildi. Üyelerinin çoğunluğunun okul müdürü gibi fiili olarak eğitim işleriyle ilgili olan kimselerden seçilmesi kararlaştırıldı. Musul Vilayeti, eğitim kuruluna 1912 yılında şahit oldu. Birinci kurul "iptidai meclis" adını, ikincisi ise "maarif meclisi" adını aldı. İptidai meclis, valinin başkanlığında yedi üyeden oluşmaktaydı. Bunlar İsmail Beg, Şerif Beg zade Mahmud Beg, Said-zade Salih Efendi, Sursum-zade Fethullah Efendi, öğretmen okulu müdürü Osman Efendi, merkez müfettişi İbrahim Efendi ve Rüştüye muallimi Mehmet Rifat Efendi idi. Vilayet eğitim meclisi ise maarif müdürü Celil Bey'in başkanlığında olmak üzere Ramazan-zade Yusuf Efendi, Şiar-zade Mehmet Efendi, Sadi-zade Salih Efendi Ortaokul müdürü Musa Kazım Efendi ve öğretmen okulu müdürü Osman Efendi'den oluşuyordu.²⁸⁷

3.3. GELENEKSEL EĞİTİM

Musul Sancağı'nda geleneksel eğitim faaliyeti oldukça canlıydı. Şehir özel milli okullar ve mescitlere bağlı dini medreselerle doluydu.²⁸⁸ Dikkat çeken husus bu eğitim kurumlarının uzun bir süreden beri varlığını devam ettirmesi ve bu kurumların hedeflerinin devletin ve padişahın (halifenin) devlete sadakat hususunda vatandaşlarının eğitimi konusundaki hedefleriyle uyum içinde olmasıydı. Devlet de yönetim felsefesinin doğası gereği din adamlarına önem veriyordu. Onlar seçkin bir konuma sahiptiler ve sözlerinin etkisi vardı. Hatta valilerin çoğu dini medreselerin

²⁸⁴ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 396.

²⁸⁵ Beyât, *el-Müessesâtü't-ta'limiyye fî'l-meşrıkı'l-'Arabî, el-'Usmânî*, s. 50.

²⁸⁶ Abdurrezzâk el-Hilâlî, *Târîhu't-ta'lim fî'l-'Irâk fî'l-'ahdi'l-'Usmânî 1638-1691*, Bağdat, 1959, s. 237.

²⁸⁷ Beyât, *el-Müessesâtü't-ta'limiyye fî'l-meşrıkı'l-'Arabî, el-'Usmânî*, s. 50.

²⁸⁸ et-Tâ'î, *el-İtticâhât el-İslâhiyye*, s. 247.

kurulması için çalışıyorlardı. Bunun için hayır işleri ile uğraşan vakıflar kuruyorlardı. Böylelikle onları dine ve din adamlarına yaklaştırmak ve destek olmak istiyorlardı.²⁸⁹ Bu medreseler, devletin toplumda ilim adamları ve edebiyatçılar yetiştirmek için dayanabileceği en önemli ve tek kaynak idiler.²⁹⁰

Geleneksel İslami medreselerin varlığı yalnızca Musul şehri ile sınırlı değildi. Bu medreseler vilayete bağlı sancak ve kazalarda geniş bir şekilde yayılmıştı. XX. yüzyılın başlarında medreselerin vilayetteki dağılımı şu şekildeydi: Musul şehrinde 31 medrese, Duhok'ta bir medrese, İmadiye'de 7 medrese ve Zaho'da bir medrese.²⁹¹ Geleneksel eğitim şu kurumları da esas olarak küttablar ve medreselerden oluşmaktaydı.

3.3.1. Küttablar

Bunlar çocukların okuma yazmayı öğrendiği yerler olup günümüzdeki ilkokullara benzemekteydiler. Küttabların inşa edilmesinin temel amacı küçüklere okuma ve yazmanın ilkeleri öğretmektir. Ayrıca çocukların terbiye edilmesi, doğru yönlendirilmeleri ve güzel ahlak da bu okulların amaçlarındandır.²⁹²

Küttablar, Musul'un çeşitli yerlerinde çok sayıda yayılmıştı. Bunların yayılmasını sağlayan bir faktör de başlangıçta Osmanlı Devleti'nin eğitim hizmetlerini kendi yapması gereken işlerden saymamasıydı. O dönemde eğitim, bireylerin ve cemaatlerin sorumluluğunda bir iş olarak görülüyordu. Bu kurumlardaki eğitim parasızdı.²⁹³ Küttablar, çocuğun altı yaşından sonra okuduğu ilk okuldur. Buralarda eski eğitim tarzı uygulanıyordu. Bunların kurulması Melal ya da Mela²⁹⁴ denilen bir öğretmenin varlığını gerektirmekteydi. Öğrenciler buralarda Kur'an-ı Kerim'i ve dinin ilkelerini, basit matematik işlemlerini ve yazıyı

²⁸⁹ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 395.

²⁹⁰ Percy Kemp, *Mosul and mosuli histirious of the jalili era*, (Doktora Tezi, Oxford University), 1980, s. 5.

²⁹¹ Beyât, *el-Müessesâtü't-ta'limiyye fî'l-meşrıkı'l-'Arabî, el-'Usmânî*, s. 570.

²⁹² Ferhâd Hâcî 'Abûş, *el-Medîne el-Kürdiyye mine'l-karn 10-13m. "Dirâse hadâriyye"*, Erbil, 2004, s. 128.

²⁹³ İbrahim Halil Ahmed, "Hareketü't-terbiye ve't-ta'lim", *Mevsû'atü'l-Mevsıl el-Hadâriyye*, Musul, 1992, C. IV, s. 333.

²⁹⁴ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 399.

öğrenmekteydiler.²⁹⁵ Öğretmende bulunması gereken şartlar ise Kur'an-ı Kerim'i ezberlemiş olması ve bunun gerektirdiği okuma ve yazma bilgisine sahip olmasıydı. Bu kurumlardaki eğitim camide ya da Mela'nın evinde veya dükkanında bulunan küçük bir odada verilmekteydi. Çocuklar bu odalarda taşların üzerinde otururlar, Kur'an-ı Kerimi veya bir Kur'an cüzünü önlerine koyarlardı. Her öğrenci Küttaba gelirken yanında tüy kalem veya kalem, mürekkep ve bir tahta getirir ve bunları alfabe yazımında yahut basit matematik işlemlerinde kullanırlardı.²⁹⁶

Buralarda eğitim, tekrara ve yüksek sesle okumaya dayanırdı. Küttablarda eğitim genellikle çocuk Kur'an'ı hatim ettikten, dört işlemi çözme ilkelerini başardıktan ve bir miktar da şiir ezberledikten sonra biterdi.²⁹⁷ Bu kurumlarda eğitim herhangi bir sisteme tabi değildi. Mela, çocukların eğitiminde süreye bağlı değildi. Çünkü çocuklar o sıralar yeteneklerine göre ilerliyorlar ve her biri kendi zekasına ve çalışmasına göre sürelerde Kur'an-ı Kerim'i hatim ediyordu.²⁹⁸

Öğretmenlerin çoğu, işlerini dini görevlerinin bir parçası saymakla birlikte çocukların velilerinden bir miktar ücret de alıyorlardı. Bu ücretlere "hamsiye" adı veriliyordu. Çünkü bu ücretler her Perşembe günü toplanıyordu. Ücretlerin miktarı belirli değildi. Her öğrenci velisi maddi durumuna göre bir miktar para veriyordu.²⁹⁹

Musul'da mevcut küttabların sayısı hakkında bir istatistik bulunmamaktadır. Ancak ister il merkezi olan şehirde ister kaza, nahiye ve köylerde olsun her cami veya mescidin yanında mutlaka ona bağlı bir küttab bulunurdu. Bu da Musul genelindeki küttabların sayısının birkaç yüzü aştığı anlamına gelmektedir.³⁰⁰

Musul'da küttablar, yeni okulların yanında, varlıklarını 1908 yılına kadar devam ettirmişlerdir. Bu tarihte İttihatçı idareciler, yerlerinin uygun olmadığı ve sağlıklı bir eğitime elverişli olmadığı iddiasıyla birçok küttabın kapatılmasını ve buradaki öğrencilerin ilkokullara nakledilmesini emretti.³⁰¹

²⁹⁵ el-'Ubeydî, *el-İdare'l-'Usmâniyye fi'l-Mesil fi 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919*, s. 87.

²⁹⁶ Ahmed, *Hareketü't-terbiye ve't-ta'lim*, s. 334.

²⁹⁷ Doskî, *Behdînan fi evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 399.

²⁹⁸ Ahmed, *Hareketü't-terbiye ve't-ta'lim*, s. 334.

²⁹⁹ İbrahim Halil el-'Allâf, *Târîhu'l-'Irâk el-hadîs, Dirâsât ve'l-makâlât*, Musul, 2007, s. 137-138.

³⁰⁰ Ahmed, *Hareketü't-terbiye ve't-ta'lim*, s. 334.

³⁰¹ Şükrî, *Vilayetu Bağdad 1872-1909, Dirasetun fi evda'iha'l-idariyye ve'l-iktisadiyye*, s. 71.

Hristiyan ve Yahudi azınlığın da hedef açısından Müslümanların küttablarına ve medreselerine benzer eğitim kurumları vardı. Hristiyanların kiliselerde ve manastırlarda bulunan dini okulları eğitimde büyük bir rol üstlenmişlerdi. Bu okulların öğretmenlerinin çoğunluğu papazlardan, rahiplerden ve yardımcılardan idi. Bu okullardaki öğrenciler derslerini Arapça ve Keldanice alıyorlardı. Yahudilerde ise Medariş adı verilen okullar vardı. Burada öğrenciler din dersleri ve Arapça okuyordu.³⁰²

3.3.2. Medreseler

Osmanlı döneminde Musul Vilayeti'nde bulunan medreseler (dini okullar), orta çağlardaki İslami medreselerin devamından başkası değildi.³⁰³ Bilindiği gibi İslam şeriatı vali ve idarecilerin İslam dininin usullerine ve kanunlarına göre hareket etmelerini emrettiği için Osmanlı Devleti de dini eğitime önem vermiştir.³⁰⁴ Devlet, Hanefî mezhebini insanlar arasında yaymaya çalışmış ve bu amacı gerçekleştirmek için dini okullara önem vermiştir.³⁰⁵ Yetişmekte olan genç, küttabdaki eğitimini bitirdikten sonra tahsilini tamamlamak isterse mescitlerde ve dini medreselerde bulunan büyük alimlerin ve müctehitlerin düzenledikleri ders halkalarına katılırdı. Dini okullar mescitlere benzemekteydi, ancak oralarda işin kültür boyutu daha etkin idi. Bu medreseler büyük hizmetler gerçekleştirmişlerdir.³⁰⁶

Valiler, tüccarlar ve servet sahipleri dine hizmet ve saygınlık kazanmak amacıyla medreseler inşa etmede yarışmışlardır. Bunun için gerekli mal-mülkü vakfetmişler ve insanların orada nakli ilimleri öğrenmelerini kolaylaştırmışlardır. Medreselerde kitaplıklar oluşturmuşlar ve öğrencilere çeşitli kolaylıklar sağlamışlardır.³⁰⁷ O dönemde bu eğitime verilen önem sebebiyle Osmanlı Devleti bu medreselerden mezun olanları resmi dairelerde görevlendirmiştir. Çünkü o dönemde

³⁰² Ahmed, *Hareketü't-terbiye ve't-ta'lim*, s. 334.

³⁰³ el-'Allâf, *Târîhu'l-'Irâk el-hadîs, Dirâsât ve'l-makâlât*, s.139.

³⁰⁴ Ahmed, *Hareketü't-terbiye ve't-ta'lim*, s. 335.

³⁰⁵ Said ed-Devecî, *Medârisü'l-Mevsıl fi'l-'ahdi'l-'Usmânî*, Musul, 1964, s. 2.

³⁰⁶ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-'Usmanî (1876-1914)*, s. 400.

³⁰⁷ Ahmed, *Hareketü't-terbiye ve't-ta'lim*, s. 335.

modern okullar henüz mevcut değildi. Ancak medreseler, modern okulların kurulması sonrasında da mescit imamlarını yetiştirmeye devam etmiştir.³⁰⁸

Modern dönemde de medreseler işleyişlerine devam etmiş, ancak genel anlamda Osmanlı Devleti'nin hedefleriyle uyumlu bir şekle bürünmüşlerdir. Hatta modern okulların kurulmasından sonra da varlıklarını devam ettirmişlerdir.³⁰⁹

3.4. MODERN EĞİTİM

Meslek okullarının kurulmasıyla Osmanlı eğitim ıslahatı başladığında yeni bir eğitim sistemi başlatıldı. Öncelikle ilkokullar ve liseler açıldı. Bunların açılmasının sebebi öğrenciyi daha yüksek bilim ve teknik aşamalarına hazırlamaktı. 1847 yılında Eğitim Bakanlığı ortaokulların (Rüştiye) düzenlenmesi işini üstlendi. Ordu için de liselere denk bir sistem kurdu. Kırım Savaşı'ndan sonra Eğitim ve Ordu Bakanlığı, ilkokul öğretiminde programa matematik, coğrafya ve Osmanlı tarihi derslerini ekledi.³¹⁰

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yönetim sistemi ve çeşitli kurumları da içeren çeşitli ıslahat hareketleri başlattı. Ordu, ıslahatlara muhatap olan ilk kurumdu. Bu nedenle kurulan ilk modern okullar askeri okullar olmuştur. Askeri okullardan sonra sivil okullara sıra gelmiştir.³¹¹ Daha önce de belirtildiği gibi 1856 yılında kültürel ıslahata ihtiyaç bulunduğunu ifade eden ve gayr-ı Müslim azınlıklara kendilerine mahsus okullar kurma hakkı veren Hatt-ı Humayun yayınlandı.³¹²

Osmanlı Devleti'nde eğitim konusundaki ıslahat kanunları ve modern okulların kurulması Fransız kanunlarından alınarak yapılmıştır.³¹³ 1861 yılında

³⁰⁸ Hulûd Abdullatif Abdülvahhab el-Yusuf, *el-Basra fi'l-'ahdi'l-Hamîdî 1876-1909 Dirâse fi'l-evdâ'i'l-'Umrâniyye ve'l-idâriyye ve'l-kadâiyye ve'l-ictimâ'iyye ve's-siyâsiyye*, (Yüksek Lisans Tezi, Külliyyetü'l-Âdâb, Câmi'atü'l-Basra), 1992, s. 367.

³⁰⁹ Doskî, *Behdînan fi evahiri'l-'ahdi'l-'Usmanî (1876-1914)*, s. 400.

³¹⁰ İra Lapidus, *Târîhu'l-mücteme'ât el-İslâmiyye*, Fâdıl Cetker (Çev.), Beyrut, 2011, , C. II, s. 813.

³¹¹ Ahmed, *Hareketü't-terbiye ve't-ta'lîm*, s. 337.

³¹² Muhammed 'Ufûr Selman, *el-'Irâk fi 'ahdi Midhat Bâşâ 1869-1872*, (Yüksek Lisans Tezi, Külliyyetü'l-Âdâb, Câmi'atü'l-Bağdâd, 1989), s. 36.

³¹³ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yay., İstanbul, 1980, s. 49.

eğitim alanında çeşitli gelişmeler gerçekleştirildi. Eğitim Bakanlığında resmi eğitimi geliştirme işini üstlenen ihtisas komisyonları oluşturuldu.³¹⁴

Bu ıslahatın etkileri ve sonuçları Mithat Paşa 1869 yılında Bağdat valisi oluncaya kadar Irak vilayetlerinde ortaya çıkmadı. Bunun için öncelikle Bağdat'a özen gösterilmesi tabiiydi.³¹⁵ Aynı yıl içinde eğitim kanunu çıkarıldı ve bu kanun gereğince doğrudan devlete bağlı resmi eğitimde bütünüyle sivil bir sistem ortaya çıktı.³¹⁶ Yeni Osmanlı okullarında resmi dil Osmanlı Türkçesiydi. Ayrıca bütün Osmanlı okullarında ve eğitimin her aşamasında Arapça ve Farsça dilleri eğitimi de zorunlu dersler arasında yer alıyordu. Fransızca da zorunlu yabancı dil olarak okutuluyordu. Öğrenciler, Rumca, Ermenice, İngilizce, Almanca, İtalyanca ve Latince gibi dilleri de seçme imkanına sahiptiler. Devlet, resmi olmayan okullar ve yabancı okullara eğitimde istedikleri dili kullanmalarına izin vermekteydi. Ancak bunların Osmanlı Türkçesi'ni okutmaları da zorunluydu.³¹⁷

Kanun, modern eğitimi üç aşamaya ayırmaktaydı: İlkokul aşaması (Sıbyan mektepleri). Bunların eğitim süresi dört yıldır. Ortaokul aşaması (Rüştiye mektebi). Bunların süresi üç yıldır. Lise aşaması (İdadiye mektebi). Bunların da süresi dört yıldır.³¹⁸

3.4.1. İlkokullar

Musul Vilayeti'ndeki ilk dereceli okulların durumu genel olarak Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetlerinde bulunan ilk dereceli okullar gibi Eğitim Bakanlığı tarafından dikkate alınmamıştı. Çünkü Bakanlık, işin başında bu tür okulları kendi idaresi ve kontrolü altına almamıştı. Musul Mutasarrıfı Veysi Paşa'nın 1860 yılında Eğitim Bakanlığına gönderdiği mektupta ifade edildiğine göre o dönemde Musul'da Fransız ve Amerikan ruhbanlarının kurduğu okulların dışında yeni sisteme tabi herhangi bir eğitim kurumu yoktu. Bu nedenle Müslüman halk, çocuklarını camilerde ve mescit yanlarında bulunan küttablara ve geleneksel İslami medreselere

³¹⁴ Ahmed, *Tetavvuru't-ta'lim*, s. 32-33.

³¹⁵ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 411.

³¹⁶ Selman, *el-'Irâk fî 'ahdi Midhat Bâşâ 1869-1872*, s. 63.

³¹⁷ Beyât, *el-Müessesâtü't-ta'limiyye fî'l-meşrûkî'l-'Arabî, el-'Usmânî*, s. 30.

³¹⁸ el-'Allâf, *Târîhu'l-'Irâk el-hadîs, Dirâsât ve'l-makâlât*, s. 145.

ve hocaların dükkanlara göndermek zorunda kalıyorlardı. Bu küttablardaki eğitimin yalnızca okuma ve yazmadan ibaret olduğu dönemde iki yüzden fazla Hristiyan öğrenci mezhep ilimleri, matematik, coğrafya ve tarih gibi çeşitli derslerde öğrenim görüyorlardı. Yabancıların kurduğu okullarda eğitim işlerini rahipler üstleniyorlardı. Bu okulların harcamaları kilise gelirlerinden karşılanıyordu. Bu dönemde Müslüman halk ve hayırseverler tarafından kendi çocukları için okul kurmak için herhangi bir çaba gösterilmiyordu. Bu nedenle Mutasarrıf, şehirde bir Rüştîye okulu açılmasını ve buraya birkaç öğretmen atanmasını teklif etti.³¹⁹

İlk dereceli okullar Osmanlı yetkililerinden yeterli ilgiyi görmediler. Bunun sebebi bu okulların yaygınlaşması için gerekli mali ve teknik imkanların kısıtlı olmasıydı. Bu nedenle ilk dereceli okulların görevini üstlenen küttablar, varlıklarını devam ettirdiler.³²⁰ Musul, bu tür okulların kurulmasında Bağdat'tan daha önceliğe sahiptir. Orada ilk ilkokul 1889 yılında kuruldu ve Sultan II. Abdülhamid'in adına nispetle Hamidiye Okulu adını aldı.³²¹ İlkokullardaki öğretim müfredatı şu derslerden oluşuyordu: Elifba, Kur'an-ı Kerim, Matematik, Osmanlı Tarihi, Coğrafya, Faydalı Bilgiler³²², Arapça ve Türkçe Gramer ve Güzel Yazı.³²³ Bu okullardaki öğretim süresi dört yıldır.³²⁴ Bu okullara 6-11 yaşlarına ulaşmış erkek çocuklarla 6-10 yaş arasındaki kız çocukları kabul edilmekteydi. Kız ve erkekler ayrı sınıflarda eğitim görmekteydi.³²⁵ 1892 yılı Musul Vilayet Salnamesi'nde kaydedildiğine göre bu tarihte şehirde bir ilkokul mevcuttur.³²⁶ 1894 yılında ise Musul'da on sekiz adet ilkokul bulunmaktaydı.³²⁷

Kayda değer başka bir husus da 1898 yılında Musul'da Musul Maarif Müdür vekilinin talebi üzerine Hadika Şefika Kız İlkokulu'nun kurulmuş olmasıdır. Bunun amacı halkın, kızlarını Dominikan rahiplerinin Musul şehrinde kurduğu okula göndermelerine engel olmaktır. Bunun için dört odalı ve okul olmaya uygun bir ev

³¹⁹ Beyât, *el-Müessesâtü't-ta'fîmiyye fi'l-meşrîkî'l-'Arabî, el-'Usmânî*, s. 193.

³²⁰ Doskî, *Behdînan fi evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 412.

³²¹ el-'Ubeydî, *el-İdare'l-'Usmâniyye fi'l-Mesil fi 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919*, s. 101.

³²² el-'Allâf, *Târîhu'l-'Irâk el-hadîs, Dirâsât ve'l-makâlât*, s. 145.

³²³ *Salname Vilayetu'l Mevsıl*, 1316 h / 1898 m, s. 127.

³²⁴ Ahmed, *Hareketü't-terbiye ve't-ta'fîm*, s. 338.

³²⁵ el-İskender Adamof, *Vilayeti'l-Basra fi maziha ve hâzırîha*, Haşim Salih et-Tikrîti (Çev.) Basra, 1982, C. I, s. 88.

³²⁶ *Salname Vilayetu'l Mevsıl*, 1310 h / 1892 m, s. 139.

³²⁷ *Salname Vilayetu'l Mevsıl*, 1310 h / 1892 m, s. 139.

kiralandı. Orada eğitim vermeleri için de maarif meclisi tarafından iki öğretmen seçildi. Okulun açılışı dolayısıyla 20 Mayıs 1898 tarihinde vali ve vilayet erkânı, memurlar, askerler, alimler, vilayet ileri gelenleri ve halktan binlerce kişinin katıldığı görkemli bir tören düzenlendi.³²⁸

İlkokullar özellikle 1908 yılından sonra yaygınlaşmaya başladı. Bunu 1912 yılında Musul Sancağı'nda bulunan okulların ve öğrencilerin sayısına bakarak değerlendirmek mümkündür. O tarihte orada 16 okul ve 854 öğrenci bulunmaktaydı. Bu sayı 1915 yılında 24 ilkokula ve 1121 öğrenciye ulaşmıştı.³²⁹ Musul salnameleri Duhok ilçesinde çocuklar için 11 resmi okul bulunduğuna, bunlardan yedisinin Müslümanlara, ikisinin Hristiyanlara ve ikisinin Yahudilere ait olduğuna işaret etmektedir. Bu okullarda 250 Müslüman, 75 Hristiyan ve 43 Yahudi öğrenci okumaktaydı. Müslüman çocuklar bu okullarda Arapça, Türkçe ve Farsça dilleriyle eğitim görmekteydiler. Hristiyanlar ve Yahudiler ise kendi dilleriyle eğitim görmekteydiler.³³⁰ 1907 yılına ait Musul Vilayet Salnamesi Zaho, Sincar, Akra kazaları ile Telafer Nahiyesi'nde birer ilkokul bulunduğu bilgisini vermektedir.³³¹

3.4.2. Rüştîye Okulları

Bu okullar, Musul mutasarrıfı Veysi Paşa'nın 1860 yılında Eğitim Bakanlığına gönderdiği mektup gereğince Irak'ta kurulan ilk okullar olarak kabul edilmektedir.³³² Bu yılın sonuna kadar Musul'da Fransız ve Amerikalı rahiplerin kurduğu okulların dışında herhangi bir modern eğitim kurumu bulunmamaktaydı. Bu nedenle Mutasarrıf, şehirde bir Rüştîye Okulu kurulmasını ve buraya birkaç öğretmen atanmasını teklif etmişti. Eğitim Bakanlığı, Mutasarrıfın mektubunu, incelenmesi için 12 Temmuz 1860 tarihinde Yüksek Meclis'e havale etti. Anacak Yüksek Meclis, Rüştîye eğitimi seviyesinde öğretim müfredatını kavrayacak yeterli sayıda öğrenci bulunmadığı gerekçesiyle Rüştîye okulu kurulmasına itiraz etti. Musul'un yeni mutasarrıfı Hurşit Paşa, halkı kendi mahallelerinde küttabların kurulmasını teşvik amacıyla bilinçlendirmek için çalışmaya başlamıştı. Bu şekilde

³²⁸ Beyât, *el-Müessesâtü't-ta'limiyye fi'l-meşrıkı'l-'Arabî, el-'Usmânî*, s. 193.

³²⁹ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 413.

³³⁰ *Salname Vilayetu'l Mevsıl 1310 h. / 1892 m.; Salname Vilayetu'l Mevsıl 1312 h. / 1894 m.*

³³¹ *Salname Vilayetu'l Mevsıl 1325 h. / 1907 m., s. 198, 200-202.*

³³² Şükrî, *Vilayetu Bağdad 1872-1909, Dirasetun fî evda'iha'l-idariyye ve'l-iktisadiyye*, s. 74.

Rüştiye okulunda okumaya hak kazanmış öğrenciler yetiştirilmiş olacaktı. Bundan sonra Musul'da ilk Rüştiye okulu 1864 yılında, yani Musul idari olarak Bağdat Vilayeti'ne bağlıyken kuruldu. Musul şehri, bünyesinde rüştiye okulunun açıldığı ilk Irak şehri sayılmaktadır.³³³ 1863 yılında beş yıla kadar rüştiye okullarındaki bayan ve erkek öğretmenlerin azlığı Osmanlı yetkililerinin önündeki en büyük engellerden biri oldu. Bu nedenle iki vilayette görev yapan Türk subay ve memurların eşlerinden yardım talep edildi. Yabancıların eşlerinden de dil öğretiminde ve ilmi konularda istifade edildi.³³⁴ Bu okullardaki öğrenim süresi üç yıldır.³³⁵

Rüştiye okullarında eğitim dili Türkçe, Arapça ve Farsçaydı.³³⁶ Okullarda genel ilmi dersler, coğrafya ve matematik dersleri okutuluyordu. Meclis, Musul sancağı idaresinden şehirde Arapça ve Farsça dersleri verebilecek bilgi sahibi alimleri bulmasını talep etmekteydi. Anlaşıldığı kadarıyla Musul halkı da bu okulların yapımına katkıda bulunmuştu. 1875 yılında öğretim kadrosu şu şekilde oluştu: Birinci öğretmen Mehmet Emin Efendi, İkinci öğretmen Mevlüt Efendi, Üçüncü öğretmen Davut Efendi ve hat öğretmeni Abdurrahman Efendi. 1885 yılında ise öğretim kadrosu şu şekildeydi: Birinci öğretmen İbrahim Efendi, ikinci öğretmen Emin Efendi, üçüncü öğretmen Davut Efendi ve hat öğretmeni Muhammed Said Efendi. Musul'da rüştiye okulu varlığını 1895 yılına kadar sürdürdü ve bu yılda Musul'da açılan İdadiye okulu (lise) ile birleştirildi.³³⁷

Bu okullara ilişkin kayda değer bir konu da kızlara mahsus rüştiye okullarının varlığıdır. Bağdat'ta kızlara yönelik ilk Rüştiye okulunun kurulmasının onuru 1899-1902 yılları arasında Bağdat valisi olan Namık Paşaya aittir. Daha sonra buna denk okullar Musul ve Basra'da kuruldu. Bu okul açıldığında 95 kız öğrenci okula kayıt yaptırdı.³³⁸

³³³ Beyât, *el-Müessesâtü't-ta'limiyye fi'l-meşrıkı'l-'Arabî, el-'Usmânî*, s. 269.

³³⁴ İbrahim Halil Ahmed, "Evdâ'u't-ta'lim fi'l-'Irâk 1869-1914", *Mecelletü't-Terbiye ve't-ta'lim*, S. 3, Musul, 1981, s. 55.

³³⁵ Ahmed, *Hareketü't-terbiye ve't-ta'lim*, s. 338.

³³⁶ Napolyon el-Mardînî, *Tenezzühü'l-'ibâd fî medîneti Bağdâd*, Beyrut, 1887, s. 43.

³³⁷ Beyât, *el-Müessesâtü't-ta'limiyye fi'l-meşrıkı'l-'Arabî, el-'Usmânî*, s. 270.

³³⁸ Ahmed, *Evdâ'u't-ta'lim*, s. 55.

3.4.3. İdadi Okulları

Bu okullar günümüzdeki liselere denk gelmektedir. Bu okullardaki eğitim süresi Rüştîye okullarından sonra dört yıldır.³³⁹ Musul'da idadi okulu kurulması düşüncesi 1891 yılının sonlarına dayanmaktadır. Valinin başkanlığında toplanan Musul vilayet meclisi, bu yılın 11 Eylül'ünde bir rapor hazırlayarak Eğitim Bakanlığı'na gönderdi. Bu raporda birçok vilayet merkezinde, hatta bazı sancaklarda İdadi okulları açılmasına rağmen Musul Vilayeti'nin bu tür okullardan mahrum kaldığı ifade edildi. Bu nedenle vilayet meclisi, vilayet merkezinde bir İdadi okulu kurulmasını talep etti. Bakanlık da okulun kurulması için herhangi bir engel görmedi. Bunun üzerine Musul vilayet meclisi, şehirde okulun kurulması için uygun bir yer aramaya başladı. Bunun ardından valilik, bunun için Miri sistemine bağlı bir arazi seçti. Vilayet Meclisi hazırladığı başka bir raporda okulun kurulmasını gerektiren hususları tekrarladı. Musul Vilayeti'nin eğitim alanında geri kaldığı ve geliştirilmesi gerektiği bunun da ancak Sultan'ın çalışmaları sayesinde açılacak olan ve vatandaşlara mutluluk sağlayacak bir okulla mümkün olduğu dile getirildi. Ancak anlaşıldığı kadarıyla bakanlık o dönemde kurulması istenen okulun şartlarının henüz sağlanmadığı kanaatindeydi ve okulun kuruluşunu ileri bir tarihe erteledi. Fakat Musul'da başlarında valinin bulunduğu eğitim işleri ile ilgili kişiler bu okulun açılması konusunda oldukça istekliydiler ve 1895 yılında Musul'da ilk idadi okul açılincaya kadar taleplerini yinelediler.³⁴⁰ İdadi okullarında ise okutulan dersler arasında Arapça, Türkçe, Farsça, ekonomi ilmi, tarih, coğrafya, hukuk, astronomi mantık, biyoloji, geometri ve cebir bulunmaktaydı.³⁴¹

Bilindiği kadarıyla Musul'daki İdadi okulu, Osmanlı Arap vilayet merkezlerindeki idadiler arasında sultani okula dönüşmeyen tek idadi olarak kaldı. Belki de bunun sebebi, vilayetin dahili kısmı okula ilhak edememesindendi. Muhtemelen öğrenciler şehrin içinden oldukları için yatılı kısmına ihtiyaç duyulmadı. Okul, büyük bir talep gördü. Öyle ki öğrenci sayısı daha okulun kuruluşunun başında, yani 1895-1896 öğretim yılında 265'e ulaştı. Bunların içinde gayr-ı Müslim öğrenciler de vardı. Aynı sene içinde okuldaki öğretmen ve

³³⁹ Bill, *Fusûl min Tarihi'l-Irak el-karib*, s. 37.

³⁴⁰ Beyât, *el-Müessesâtü't-ta'limiyye fi'l-meşrıkı'l-'Arabî, el-'Usmânî*, s. 332-333.

³⁴¹ el-'Ubeydî, *el-İdare'l-'Usmâniyye fi'l-Mesil fi 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919*, s. 114.

memurların sayısı da 11'e ulaştı. Öğrenci sayısı bu sınırdan da kalmadı ve 1898-1899 öğretim yılında bu sayı 341'e ulaştı. Bu öğrencilerden 9'u gayr-ı Müslim idi. Bu öğrenci sayısı 1902-1903 öğretim yılından itibaren gerilemeye başladı ve 220'ye düştü. Bunların da ikisi gayr-ı Müslim idi. 1905 yılında Şura-yı Devlet, okul binası yapımını tavsiye ettikten sonra okul için özel bir bina yapımına karar verildi. Bu karar aynı tarihte, sultanın emriyle 1905 yılında uygulamaya konuldu. Bunun için gerekli olan ödenek tahsis edildi. 1907 yılında, yani II. Meşrutiyetin ilanından önce öğrenci sayısı 241'e ulaştı. Aynı yıl yayınlanan Musul Salnamesi, okulun 10 öğretmen ve 2 müfettişinin adını zikretmiştir. Bu öğretmenlerin 5'i yüzbaşı rütbesini taşıyan askerlerden oluşuyordu.³⁴²

3.4.4. Daru'l-Muallimin

Bu, Osmanlıdaki öğretmen okulunun adıdır. Çeşitli vilayetlerde öğretmen okulları açılması düşüncesi, XIX. yüzyılın sonlarında özellikle ilkokulların yaygınlaşması ve bunun sonucunda öğretmenlere olan ihtiyacın artması sonrasında ortaya çıktı.³⁴³ Resmi okullarda ders verme işini üstlenecek ehliyetli öğretmenlerin yetiştirilmesi için birkaç öğretmen okulunun açılması gerekmiştir. Osmanlı Devleti'ndeki ilk öğretmen okulu 1848 yılında Sultan I. Abdülmecîd tahta oturduğunda kurulmuştu.³⁴⁴

Musul'da öğretmen okulunun kurulması 1888 yılından önce olmuştur. Bu okulun öğretmenlerinden biri Resul Mestî Efendi'ydi. Bazı gazeteler onu görevini kötüye kullanmakla suçlamışlardı. Bu nedenle Musul valiliği onun başka yere nakledilmesini istemişti. Ancak Eğitim Bakanlığı söz konusu öğretmenin durumunun soruşturulmasına dair emir çıkardı. Yapılan soruşturma sonucunda kendisine yöneltilen suçlamaların doğru olmadığı anlaşıldı. Bunun üzerine bakanlık ona iade-i itibarda bulundu ve bu alanda sarf ettiği çabalarına karşılık olarak onu 28 Ağustos 1888 tarihinde Musul Maarif Müdürü olarak atadı. Bir belgede 1890 yılında okulda rik'a hattı öğretmenin Abdülhamid Efendi olduğu ve aynı sene izinli olarak İstanbul'da bulunduğu dönemde Muhammed Said Efendi'nin ona vekalet ettiği

³⁴² Beyât, *el-Müessesâtü't-ta'limiyye fi'l-meşrıkı'l-'Arabî, el-'Usmânî*, s. 332-334.

³⁴³ el-Hilâlî, *Târîhu't-ta'lim fi'l-'Irâk*, s. 182.

³⁴⁴ Tukûş, *Târîhu'l-'Usmâniyyîn min kıyâmi'd-devle ilâ inkılâb alâ el-hilâfe*, s. 521.

belirtilmektedir. Musul Daru'l-Muallimîn'i, öğrenci ve öğretmen sayısı bakımından mütevazı bir şekilde faaliyetine başlamıştır. Okulda öğrencilerin kalacağı bir yurt bulunmamaktaydı. Birinci sınıftaki öğrencilerin sayısı 1895 yılında 9'u aşmamaktaydı. Daru'l-Muallimîn'den mezun olanlar vilayetteki okullara tayin edildiler. Nitekim bu okulun mezunlarından biri 1895 yılında açılmış olan ilkokullardan birine atadı. Daru'l-Muallimîn'in kendi binasının yapımı ve resmi açılışı 1899 yılında gerçekleşmiştir.³⁴⁵

Başlangıçta Daru'l-Muallimîn'in öğretim süresi üç yıl idi. 1915 yılında bu süre dört yıla çıkarıldı.³⁴⁶ Musul Daru'l-Muallimîn'inde okutulan dersler ise Kur'an-Kerim, fıkıh, Arapça, matematik, coğrafya, İslam tarihi, hat dersi, Türkçe ve Fransızca idi.³⁴⁷ Bu okullardan mezun olanlar eğer isterlerse tahsillerine devam edip öğretmen olarak atanmak imkanına da sahip idiler.³⁴⁸

Osmanlı Devleti, çeşitli vilayetlere yayılmış olan ve Musul öğretmen okulunun da içinde bulunduğu öğretmen okulları meselesini 1908 yılında yeniden ele aldı. Bu konuda birtakım ıslahatlar ve o dönemdeki yeni metotlara uygun bazı düzenlemeler gerçekleştirdi. Bir öğretmenden yararlanma yerine okutulan dersler çerçevesinde birden fazla öğretmen istihdam etme yoluna gidildi. Devlet bu icraatları 1909-1910 öğretim yılından itibaren yürürlüğe koydu. Aynı zamanda araç ve gereç açısından okulların ihtiyaç duyduğu malzemeleri Avrupa'dan ithal etmeye karar verdi.³⁴⁹ Ancak ülkede baş gösteren savaş sebebiyle eğitim öğretim işi zayıflamaya başladı ve 1918 yılında İngiliz askerlerinin Musul'a girmesine kadar öğrenci sayısı gittikçe azaldı. Nihayet bu tarihte okullar kapılarına tamamen kilit vurdular.³⁵⁰

3.4.5. Gayr-ı Müslimlerin Okulları

Musul Vilayeti'nde hatırı sayılı gayrimüslim nüfusu yaşamaktaydı. Bu gayrimüslimlerin önemli bir kısmını Nasturi ve Keldani Hristiyanlar oluşturmuyordu. Nasturiler ve Keldaniler, yüzlerce yıl Hakkâri, Botan ve Musul vilayetlerinde

³⁴⁵ Beyât, el-Müessesâtü't-ta'lîmiyye fi'l-meşrıkı'l-'Arabî, el-'Usmânî, s. 444.

³⁴⁶ el-Hilâlî, Târîhu't-ta'lîm fi'l-'Irâk, s. 182.

³⁴⁷ Salname Vilayetu'l Mevsıl, 1316 h. / 1898 m., s. 127-129.

³⁴⁸ el-'Ubeydî, el-İdare'l-'Usmâniyye fi'l-Mesıl fi 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919, s. 114.

³⁴⁹ Beyât, el-Müessesâtü't-ta'lîmiyye fi'l-meşrıkı'l-'Arabî, el-'Usmânî, s. 445.

³⁵⁰ el-Hilâlî, Târîhu't-ta'lîm fi'l-'Irâk, s. 182.

Kürtlerle birlikte yaşamaktaydılar. Bu halklar arasındaki ilişkiler karşılıklı saygı ve barış içinde devam etmekteydi.³⁵¹ Osmanlı Devleti, gayr-ı Müslimlerden her bir dini ve mezhebi grubu Osmanlı Devleti'ndeki millet sistemine uygun olarak müstakil bir cemaat olarak kabul ediyordu. Bu sistem onlara kendi dini işlerini idare etmede özgürlük sağlıyordu. Osmanlı yöneticileri, eğitimi de dinle ilişkili bir konu olarak kabul ediyor ve bu nedenle onlara kendilerine mahsus okullar kurma ve bunların idaresini üstlenme hakkı veriyordu.³⁵²

Musul Vilayeti, diğer Irak vilayetleri ile kıyaslandığında Osmanlı Devleti'nin vatandaşları arasındaki gayrimüslimlerin kurduğu en yüksek okul sayısına şahit olmuştur. Bağdat'ta olduğu gibi Musul Vilayeti'nde de Hristiyan okulları yalnızca şehir merkeziyle sınırlı kalmamış, vilayetin çeşitli bölgelerinde özellikle de Hristiyanların bir orana sahip oldukları yerlerde de açılmıştı. Bu okullar kendi giderlerini kendileri karşılıyorlardı. 1890 tarihli Musul Salnamesi, vilayetteki gayr-ı Müslim grupların okullarına da işarete bulunmuştur. Keldaniler, Katolikler ve Yakubiler, çocuk mekteplerine sahiptiler. Cizvitler'e ait kız ve erkek çocuk mektepleri de vardı. Merkezin dışında ise Duhok Kazası'nda Keldanilere ve Yahudilere ait ikişer adet çocuk mektebi vardı. Keldanilere ait iki okulun 75 öğrencisi, Yahudi okullarının ise 43 öğrencisi vardı. Keldani okullarında Keldanice ve Hristiyanlık dini öğretiliyordu. Yahudi okullarında ise İbranice ve Yahudi dini öğretileri okutuluyordu.³⁵³

Çeşitli Hristiyan gruplar çocuklarına genellikle kiliselerinde kurdukları okullarda okuma yazma ve dini ilimleri öğretiyorlardı. Bu okulların öğretmenleri çoğunlukla rahip, papaz ve papaz yardımcılarından oluşuyordu. Bunlar uzun süren eğitimleri ve eski ve yeni diller hakkındaki bilgileri ile iyi bir birikime sahip idiler. Kiliselerinde bol miktarda kitapların yanı sıra matbaalarının çeşitli dillerde bastıkları kitapları da vardı. Bu nedenle bu okullar öğrencilerine önemli ölçüde bir kültür birikimi kazandırıyorlardı.³⁵⁴

³⁵¹ Ali, *el-Hareke el-Kürdiyye el-Mu'âsıra*, s. 54.

³⁵² Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 418.

³⁵³ Beyât, *el-Müessesâtü't-ta'îmiyye fî'l-meşrîkî'l-Arabî, el-'Usmânî*, s. 667.

³⁵⁴ el-Hilâlî, *Târîhu't-ta'îm fî'l-'Irâk*, s. 193.

Eğitim istatistik belgelerinde ve salnamelerde Musul'da Müslüman olmayan grupların okulları hakkında istatistiki bilgiler zikredilmiştir. Bu konuya ilişkin en eski bilgiler 1895 yılına kadar gitmektedir. 1895-1896 öğretim yılına ait istatistik belgelerinde yer aldığına göre bu yıl içinde Müslüman olmayan grupların Musul Vilayeti'nde bulunan okulların bu Rüштиye okulu hariç hepsi ilkokuldu. Çoğu ruhsatsız olan bu okulların dinsel dağılımı şu şekildeydi:

Keldânî Rüштиye okulu: Ruhsatlı değildi. Öğrenci sayısı 30 olup hepsi erkekti. Beş öğretmenleri ve bir öğrenci yurdu vardı.

İlkokullar: 44 adet ruhsatsız okulun 26'sı Keldanilere, 10'u Süryanilere, 7'si Protestan Ermenilere, 5'i Yakubilere ve 8'i Yahudilere aitti. Bu okulların öğretmen sayısı erkeklerde 100'e kızlarda ise 19'a ulaşıyordu.³⁵⁵

Gayrimüslim okulları başlangıçta dini okullar tarzındaydı, ancak zamanla bu grupların ilişki içinde bulundukları dini ve mezhepsel bağlantılarına göre yabancı ülkelerden iktibas edilen programların uygulandığı eğitim kurumları şekline dönüştüler.³⁵⁶ Şunu da kaydetmek gerekir ki 1890 yılında Musul'da Keldanilere ait bir İdadi (lise) okulu kuruldu. Bu okul Keldani Patrikliğine bağlıydı. Okulda öğrenciler için yurt yoktu. 1913-1914 öğretim yılında öğrenci sayısı 166'ya ulaştı. Bunların 156'sı Keldani, 3'ü Rum, 4'ü Ermeni ve 3'ü Müslümandı. Bunların hepsi de eğitim ücretlerini ödemekle yükümlüydüler. Aynı yılda ilkokul kısmında dört, beş ve altıncı sınıflarda eğitim gören öğrencilerin sayısı 129'a ulaştı. Diğer sınıflarda ise öğrenci yoktu. Muhtemelen ilkokul kısmı sadece bu üç sınıfı kapsıyordu. İleri kısımda ise yedinci ve sekizinci sınıflarda 37 öğrenci vardı. Okuldaki öğretmenlerin sayısı 11, idarecilerin sayısı ise 3'tü. Öğretim kadrosu, öğrenim düzeylerine göre şu şekildeydi: Biri yüksek dereceli okuldan, 6'sı idadi okuldan, 1'i Müslüman olmayanlara ait okul, 5'i de yabancılara ait okullardan mezun idiler. Öğrencilerin sosyal durumu ise şöyleydi: 11'i Hristiyan din adamlarının çocuklarından, 6'sı esnaf

³⁵⁵ Beyât, *el-Müessesâtü't-ta'îmiyye fi'l-meşrıkı'l-'Arabî, el-'Usmânî*, s. 667-668.

³⁵⁶ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 419.

ve sanatkarın çocuklarından, 21'i tüccarların çocuklarından, 127'si sanatkârların çocuklarından ve 1'i de çiftçilerin çocuklarından oluşuyordu.³⁵⁷

Yahudiler, diğer dini azınlıklar gibi Osmanlı Devleti içinde hayatın her alanında adet ve geleneklerini yaşamada, dernek açmada, çeşitli faaliyet merkezlerini açmada haklarını rahat bir şekilde kullanıyorlardı. 1865 yılında İsrail Birliği Cemiyeti Bağdat'ta mamur bir medrese kurdu. 1893 yılında kızların eğitimi için bir okul kuruldu. 1903 yılında Basra'da 1907 yılında da Musul'da bir Yahudi okulu inşa edildi.³⁵⁸

3.5. MATBAA

Musul, XIX. yüzyılın ortalarında birkaç matbaanın kurulmasına şahit oldu. Bunların en önemlileri Dominiken rahipleri matbaası, Keldani matbaası, Ninova matbaası ve vilayet matbaasıydı. Bu matbaalarda düşünce bilincinin ve o dönemdeki kültürün gelişmesinde etkisi olan önemli sayıda kitap, dergi ve gazete basıldı.³⁵⁹ Devecî, Dominiken rahiplerinin Musul'daki manastırlarına taş bir matbaa getirdiklerine işaret etmiştir. Burada bazı kitaplar basılmıştır.³⁶⁰ Böylece Dominiken matbaası Irak'ta harf kalıplarına sahip ve aynı zamanda kitapları modern Avrupa tarzında ciltleyen ilk matbaa olmuştur. Bu zamana kadar kitaplar eski usulde ciltleniyordu.³⁶¹ Bu matbaada 1861 yılında basılan ilk kitap *Riyadatü derbi's-salib* isminde kitap olmuştur.³⁶² Musul'da *Mebadiu't-tehcieti li tedrisi's-sıbyân* gibi okul kitapları da ilk kez bu matbaada 1862 yılında basılmıştır.³⁶³ 1860 yılında Paris'teki Şark okulları cemiyeti Arap ve Süryani harflerine sahip bir matbaayı Paris'ten getirmek için 6 bin frank miktarında bir para ayırmıştı. Papa Biston da Paris'ten bir

³⁵⁷ Beyât, *el-Müessesâtü't-ta'limiyye fi'l-meşrıkı'l-'Arabî, el-'Usmânî*, s. 672-673.

³⁵⁸ Rizkullah Ganime Yusuf, *Nüzhetü'l-müşâk fi târihi Yehûdi'l-'Irâk*, Bağdat, 1924, s. 177-178.

³⁵⁹ İbrahim Halil Ahmed, "en-Neşr ve's-sahâfe fi'l-Mevsil 1858-1918", *Mevsû'atü'l-Mevsil el-Hadâriyye*, Musul, 1992, C. IV, s. 362.

³⁶⁰ ed-Devecî, *Târîhu'l-Mevsil*, s. 146.

³⁶¹ et-Tâ'î, *el-İtticâhât el-İslâhiyye*, s. 206.

³⁶² Ahmed, *en-Neşr ve's-sahâfe*, s. 362.

³⁶³ Philip De Trazî, *es-Selâsilu't-târîhiyye, fi esâkıfeti'l-Ebreşiyât es-Süryâniyye*, Beyrut, 1910, s. 276-179.

matbaa satın almıştı.³⁶⁴ 1865 yılında da Rufail el-Mazici tarafından Keldani matbaası kurulmuştur.³⁶⁵

Vilayet matbaasına gelince Devecî, bu matbaayı Vali Tahsin Paşanın 1875'te resmi belgeler, kayıtlar ve raporların (Musul Vilayeti Salnamesi) basılması amacıyla kurduğunu ifade etmiştir. Burada aynı zamanda Musul Gazetesi ile Ninova Gazetesi basılmıştır. Matbaa işlerine Vilayet mektupçusunun idaresindeki Dominiken teknisyenler bakıyorlardı. Dominiklerin matbaasının kurulmasıyla halkın getirdiği şeyler de bu matbaada basılmaya başlandı.³⁶⁶

Bu matbaa eski, orta ve yeni çağlara ait tarih konularını haiz kitapları yayınlamakla tarihe, özellikle de dinler tarihine ışık tutmada katkı sağladı. Bu kitaplar arasında papaz Luis Rahmani'nin *Muhtasar fi't-tevarihi'l-kadime* kitabı 1876 yılında yine aynı müellifin *Muhtasar fi't-tevarihi'l-vusta* kitabı da 1877 yılında basıldı.³⁶⁷

3.6. BASIN

Modern medeniyetin üzerine kurulduğu temel taşlardan biri de basındır. Bu, medeniyete ilişkin bir sanattır ve daha çok şehirlerde yayılmıştır. Bu konuda I. Napolyon (1769-1821) şöyle demiştir: “Basın, medeniyetin üzerine kurulduğu en önemli temel taşlardan biridir.” Osmanlı Devleti, 1857 yılına kadar basınla ilgili herhangi bir kanun çıkarmadı. Söz konusu tarihte ceza kanunu çıkartıldı. Bu kanun basına ve yayınlara dair bazı maddeler de içeriyordu. 1867 yılında devlet basın üzerinde kontrol mekanizması kurdu.³⁶⁸ Bağdat, Musul ve Basra vilayetlerinden oluşan Irak, 15 Haziran 1869 tarihinde Zevrâ' adıyla ilk gazetenin çıkışına şahit oldu. Bundan 16 yıl sonra 25 Haziran 1885 yılında Musul'da resmi Zevrâ' Gazetesi'ne benzer Musul Gazetesi yayın hayatına başladı.³⁶⁹ Musul Gazetesi resmi bir gazete

³⁶⁴ et-Tâ'î, *el-İtticâhât el-İslâhiyye*, s. 206.

³⁶⁵ Vâil Ali en-Nuhhâs, *Târîhu's-sahâfe el-Mevsiliyye 1926-1958*, (Yüksek Lisans Tezi, Külliyyetü'l-Âdâb, Câmi'atü'l-Mevsil, 1988), s. 7-34.

³⁶⁶ ed-Devecî, *Târîhu'l-Mevsil*, s. 147.

³⁶⁷ Ahmed, *en-Neşr ve's-sahâfe*, s. 362-363.

³⁶⁸ Hogir Tahir Tefvik, *Devru's-sahâfe el-Kürdiyye fî tatvîri'l-va'yi'l-kavmiyyi'l-Kürdî 1898-1918*, Erbil, 2004, s. 55-60.

³⁶⁹ el-'Allâf, *Târîhu'l-'Irâk el-hadîs, Dirâsât ve'l-makâlât*, s. 112.

olup vilayette haftada bir kez yayınlanıyordu.³⁷⁰ Gazete, dört sayfadan ibaretti ve (27 X 43) cm. ebadındaydı. Her sayfa üç sütundan oluşmaktaydı. Gazetenin birinci ve ikinci sayfaları Türkçe, üçüncü ve dördüncü sayfaları ise Arapça'ydı. Gazete idaresi Musul şehrinde bulunan hükümet konağında özel bir odada çalışıyordu.³⁷¹ Musul'da 1885 yılından 1909 yılına kadar bu gazete dışında başka bir gazete çıkmadı.³⁷² Musul Gazetesi ilk zamanlarında yönetime yakın bir siyaset izlemesiyle tanındı. Gazete, Sultana ve valilere saygı ve ihtiram cümleleri yayınladı. Ancak açık ve akıcı bir üslubu vardı. Bunun sebebi yayından sorumlu olanların Musul'un edebiyatçı ve yazarlarından oluşuyor olmasıydı.³⁷³

Kayda değer başka bir nokta Sultan II. Abdülhamid'in 1856'da Islahat Fermanı'nın ilanından sonra basına çok önem vermesiydi. O, gazetelerde çıkan yazıları takip ediyor ve zaman zaman Sadrazam Mithat Paşa'ya bir makale hakkında veya yayınlanan bir yazı hakkında notlar gönderiyordu. 1877 yılında Basım Yayın Müdürlüğü'ne bağlı olarak bir kontrol heyeti oluşturdu.³⁷⁴

³⁷⁰ et-Tâ'î, **el-İtticâhât el-İslâhiyye**, s. 221.

³⁷¹ Ahmed, **en-Neşr ve's-sahâfe fi'l-Mevsıl**, s. 364.

³⁷² De Trâzi, Philip, **Târîhu's-sahâfe el-'Arabiyye**, Beyrut, 1914, C. IV, s. 88.

³⁷³ et-Tâ'î, **el-İtticâhât el-İslâhiyye**, s. 221.

³⁷⁴ Tevfik, **Devru's-sahâfe el-Kürdiyye**, s. 61.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUSUL SANCAĞI'NDA EKONOMİK DURUM

4.1. GENEL MALİ DURUM, ARAZİ VE VERGİ SİSTEMİ

Osmanlı idaresi, Musul Vilayeti'nde XIX. yüzyılda Osmanlı ıslahat hareketleri döneminde bile sadeliğiyle biliniyordu.³⁷⁵ Osmanlı Devleti mali hususlara özel bir önem veriyordu. Islahatlar içinde bunun payı da vardı. Bu önem 1839 yılında Maliye Bakanlığının kurulmasıyla zirveye ulaştı. Islahat çabaları birinci derecede vergi düzenlemeleri, vergi toplama yolları ve merkezi bütçenin ve vilayetlerdeki bütçenin düzenlenmesi üzerinde yoğunlaştı. Devlet için bir bütçe oluşturma çabaları 1861 yılında başladı. Bu çabalar 1866 yılına kadar devam etti. 1869 yılında ise bu çalışmalar kesintiye uğradı. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın öncesinde yeni bir bütçenin ortaya konması için ciddi bir çaba sarf edilmedi.³⁷⁶

Musul, bu dönemde hem sancak merkezi hem de vilayet merkeziydi. Bu nedenle merkezdeki idari sistem Musul Sancağı'nın mali idare sistemiyle aynıydı. Üstelik Defterdarın dışında vali de 1871 yılı vilayetler genel idare sistemine göre vilayetteki mali işlerin kontrolünü elinde tutuyordu.³⁷⁷ Maliye Bakanlığı, 1885 yılında çıkardığı bir emirle defterdarın vilayetteki mali işlerle ilgili yetkilerini arttırdı. Bundan sonra da mali işler, tamamen ve yalnızca onun elinde toplandı.³⁷⁸ Defterdar, başkent İstanbul'dan tayin ediliyor ve mali işlerle ilgili hususlarda

³⁷⁵ Halil Ali Murad, "en-Nizâmu'l-mâlî", *Mevsû'atü'l-Mevsıl el-hadâriyye*, Musul, 1992, C. IV, s. 255.

³⁷⁶ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 224.

³⁷⁷ *ed-Düstur*, madde 8, 9, 10, s. 399.

³⁷⁸ Gânim Muhammed Ali, *en-Nizâmu'l-mâlî el-'Usmânî fî'l-'Irâk 1839-1914*, (Yüksek Lisans Tezi, Külliyyetü'l-Âdâb, Câmi'atü'l-Mevsıl, 1989), s. 45.

Osmanlı sultanının temsilcisi sayılıyordu. Defterdarın temel görevi gelir ve gider hesabını tutmak, faizleri devletin başkentteki hazinesine göndermekti. Başkente gönderilen bu mallara mahalli kaynaklarda Miri Musul adıyla kayd ediliyordu.³⁷⁹

Osmanlı yetkililerinin mali idareyi bir nevi özerkleştirme çabalarına rağmen Musul Vilayeti gibi uzak vilayetlerde buna bağlı kalamadığı anlaşılmaktadır.³⁸⁰ Çünkü burada bütün gelirlerin toplanması, dağıtılması ve Bab-ı âlinin payının gönderilmesi, valinin sorumluluğu altındaydı. Defterdar da bu konuda ona yardım ediyordu. Vilayette vilayet muhasebe kalemi,³⁸¹ defter-i Hakani³⁸² ve vergi dairesi³⁸³ gibi dairelerden oluşan büyük bir mali sistem vardı ve her bir dairede çok sayıda memur vardı ve bunlar çeşitli ödeneklere sahiptiler.

³⁷⁹ Murad, “*en-Nizâmu’l-mâlî*”, s. 255.

³⁸⁰ Doskî, *Behdînan fî evahiri’l-ahdi’l-Usmanî (1876-1914)*, s. 224.

³⁸¹ Bu şube müfettiş tarafından yönetiliyordu ve bu müfettiş defterdardan sonra şubenin doğrudan sorumlusuydu. Musul şehri hem vilayet merkezi hem de aynı zamanda kaza merkezi olduğu için vilayet muhasebe kaleminin yanı sıra liva (sancak) muhasebe kalemini de içinde barındırıyordu. Bu büro liva harcamalarının kontrol edilmesinden sorumluydu ve livanın yıllık bütçe defterini hazırlama ve belirlenen süre içinde vilayet merkezine ulaştırmakla görevliydi. Bir gecikme olması halinde bunun sorumlusu bunun hesabını verirdi. Liva muhasebe kalemi birkaç kâtipten bir evrak kayıt memurundan ve bir veznedardan oluşmaktaydı. 1907 Salnamesi’nde yer aldığına göre liva ve vilayetteki iki daire, bir dairede birleştirilmiştir. Bkz. Ali, *en-Nizâmu’l-mâlî el-‘Usmânî* s. 50; el-‘Ubeydî, *el-İdare’l-‘Usmâniyye fî’l-Mesıl fî ‘ahdi’l-ittihâdiyyîn 1908-1919*, s. 78; *Salname Vilayetu’l Mevsıl 1325 h. / 1907 m. s. 125.*

³⁸² Bu daire 1864 yılında çıkan Osmanlı vilayetler nizamnamesi gereğince oluşturuldu. Ancak başta bu direnin büyük bir fonksiyonu yoktu. Ancak Mithat Paşanın gelişinden sonra işlerlik kazandı. Bu dairenin oluşturulmasından önce tapu senetleri Müslümanlara ait olanlar şeri mahkemelerde gayri Müslimlere ait olanlar ise kiliselerde kaydediliyordu. Bu dairenin görevli kadrosu bir müdür, iki başkatip ve iki merkez tapu katibinden oluşmaktaydı. Defter-i Hakani müdürünün yetkileri, taşınmaz malların ve arazilerin ve buralarda yaşayanların idaresini kanunlara göre ve bu işe mahsus yönetmeliklere göre yürütmektir. Böylelikle eldeki belgeler yoluyla mülkiyet hakkı resmi olarak tespit edilmiş olmaktadır. Müdür bunların yanında ayrıca gerek vilayete bağlı yerlerde gerekse livaya bağlı kazalarda bulunan memurların işlerini yürütmelerinden de sorumluydu. Muhalif davrananlarla ilgili raporları valiye ulaştırırdı. Bu konuda kendisine herhangi bir emir gelmeden memurları aday gösterme ve ve azletme yetkisine de sahipti. Bkz. el-‘Ubeydî, *el-İdare’l-‘Usmâniyye fî’l-Mesıl fî ‘ahdi’l-ittihâdiyyîn 1908-1919*, s. 79.

³⁸³ Bu daire anayasada emlak ve nüfus memurluğu olarak adlandırılmaktadır. Dairenin görevi genel emlak ve arazilerin ve bunlara tabi olan unsurların cins, nevi ve sayısını kapsayan temel mahalli kayıtları idare etmekten ibaretti. Bunların yıllık gelirleri vergi miktarları bu emlakların üzerinde gerçekleşen değişikliklerin boşalmasının ve intikalinin tespit edilmesi bunlarla ilgili vergilerin düzenlenmesi bu yerlerde doğan ve ölen kişilerin kaydedilmesi başka yere taşınmaları geçiş belgeleri ve pasaportlarla ilgili işlemler de bu dairenin görevleri arasındaydı. Bu dairenin görevli kadrosu bir müdürden, bir başkatipten bir vergi katibinden bir kayıt siliciden, bir kayıt görevlisinden ve iki dağıtım görevlisinden oluşmaktaydı. Bkz. *ed-Düstur*, madde 31, s. 404; *Salname Vilayetu’l Mevsıl 1308 h / 1900 m s. 55-56.*

Kazalarda mali işlerinden doğrudan sorumlu olan kişi mal müdürüydü. Kaymakam da onunla birlikte sorumluluğu paylaşıyordu.³⁸⁴ Kazaya ait bir bütçe defteri vardı ve gelir ve giderleri kapsıyordu. Bu defterin kaydı her biri kendi sınırları içinde mal müdürü ve veznedar tarafından tutuluyor sonra bir sonuç halinde birleştirilerek kaza meclisine takdim ediliyordu. Hazırlanan bu sonuç yıllık olarak sancak merkezine gönderiliyordu. Paralar da haftada bir sancak merkezine gönderiliyordu. Olabilecek herhangi bir hatanın sorumluluğu hatayı yapan kaymakam, mal müdürü veya veznedara aitti.³⁸⁵ Mal müdürü kaza yönetim meclisinde tabii üyeydi.³⁸⁶

Nahiyede nahiye müdürünün ve katibinin herhangi mali bir yetkileri vardı. Köyde ise muhtar, köy meclisinin yardımıyla mali işleri yürütüyordu. Muhtar devletin memuru olmadığı için yaptığı bu hizmetlerden dolayı belli oranda bir ücret alıyordu.³⁸⁷

Musul Vilayeti'nde, mali konularda hizmet veren başka resmi daireler de vardı. Bunlardan biri de Osmanlı İmparatorluğu Bankası idi. Burada bankanın şubelerinde biri vardı. Bu şubenin açılışı 1894 yılında gerçekleşmişti. Ayrıca Basra ve Musul'da bankanın iki şubesi daha vardı.³⁸⁸ 1907 yılında banka idare heyeti banka müdürü, yardımcısı, muhasebeci ve veznedardan oluşuyordu.³⁸⁹ Bu bankanın yanı sıra bir de Ziraat Bankası şubesi vardı.³⁹⁰ Ziraat Bankası'na ait başka şubeler de vardı. Akra Kazası'ndaki şubenin görevli personeli bir banka müdürü, bir kâtip, bir muhasebeci ve beş üyeden oluşmaktaydı. Sincar Kazası'ndaki şubesinde ise bir banka müdürü, bir veznedar, bir veznedar ve üç üye görev yapmaktaydı.³⁹¹

İncelediğimiz dönemde Musul Sancağı'nda tedavülde olan para birimleri iki çeşitti. Birincisi bütün işlemlerde tanınan esas para birimi olan Osmanlı parasıydı. İkincisi yalnızca bazı ticari işlemlerde kullanılan yabancı para birimleriydi. İran'ın

³⁸⁴ Adamof, *Vilayeti'l-Basra fi maziha ve hâziriha*, s. 79.

³⁸⁵ el-'Ubeydî, *el-İdare'l-'Usmâniyye fi'l-Mesıl fi 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919*, s. 79.

³⁸⁶ *Salname Vilayetu'l Mevsıl 1308 h. / 1890 m.*, s. 108.

³⁸⁷ Doskî, *Behdînan fi evahiri'l-ahdi'l-'Usmanî (1876-1914)*, s. 224.

³⁸⁸ el-'Ubeydî, *el-İdare'l-'Usmâniyye fi'l-Mesıl fi 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919*, s. 84.

³⁸⁹ *Salname Vilayetu'l Mevsıl 1325 h. / 1907 m.*, s. 160.

³⁹⁰ *Salname Vilayetu'l Mevsıl 1310 h. / 1892 m.*, s. 82.

³⁹¹ *Salname Vilayetu'l Mevsıl 1310 h. / 1892 m.*, s. 160-170.

Abbasi ve Tümen para birimleri, Hint Rupiyesi bunlar arasındaydı. Öyle görünüyor ki yabancı paraların Musul'daki kullanımı oldukça dar bir çerçevede idi. Bunun sebebi o dönemde Musul'un temel ticari ilişkilerinin daha çok Bağdat ve Halep vilayetleriyle ve Anadolu vilayetleri ile olmasıydı. Buna bağlı olarak Osmanlı parası, ticari işlemlerin çoğunda temel para birimiydi. Bütün resmi işlemlerde ve devletin Musul'daki hesap işlerinde geçerli olan para birimi buydu.³⁹² Bazı zamanlarda piyasada sahte paralar ortaya çıkıyordu. Bu nedenle bazı tüccarlar ve serbest meslek sahipleri Osmanlı yetkililerine bir mektup göndererek sahte para basımının önlenmesinin yanı sıra piyasada tedavülde olan para miktarının sınırlandırılmasını istediler.³⁹³

Osmanlı Devleti, üretildiği madenine, ağırlığına ve kıymetine göre çeşitli zamanlarda çeşitli para birimleri çıkartmıştı. Bu para birimlerinden biri dinardı. Altın dinarlar çeşitli isimlerle çıkmıştı. Bu isimlerden bazıları şunlardı: Zincirli, Vizra İstanbul, Rumeli ve Atik. Gümüş paralar ise Akçe, Heşti, Para, Kuruş ve Çarhi idi. Ayrıca bakır paralar da bulunuyordu. Devlet 1840 yılında kâğıt paralar çıkardı. Ancak 13 yıl sonra bunları iptal etti. 1861 yılından itibaren Mecidiye altını Osmanlı Devleti'nin son günlerine kadar Osmanlı lirası olarak isimlendirildi.³⁹⁴

Osmanlı Devleti, çöküşe doğru gitmekte olan para sistemini birçok adımlar atarak ıslah etmeye çalıştı. 1842 yılında bu konuda kamu yararını gözetmeyi esas alan para sisteminin ıslahına dair kanun çıkarıldı. Bu paraların basımı işi, bir darphane kurulmasını gerektirdi. Ayarların düzeltilmesi, ağırlıkların belirlenmesi ve para basımı için yeni aletlerin kullanılması bu dairenin göreviydi. Bu dairenin amacı herhangi mali bir kazanç sağlamamak olmayacak ve görevi yalnızca altın, gümüş ve basım masraflarını kontrol etmek olacaktı.³⁹⁵

Osmanlı Devleti kendi hakimiyeti altındaki bölgelerde vergilere ve vergi toplamaya özel bir önem vermiştir. Çünkü vergiler devlet hazinesinin tek ve temel gelir kaynağıydı. Ayrıca vergi vermek, bu vergiyi verenlerin Osmanlı egemenliğini kabul ettiklerinin bir göstergesiydi.

³⁹² Murad, “en-Nizâmu'l-mâlî”, s. 247-248.

³⁹³ Marufoğlu, *el-İrak fi'l-vesaiki'l-'Usmaniyye*, s. 159.

³⁹⁴ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-'Usmanî (1876-1914)*, s. 379.

³⁹⁵ Murad, “en-Nizâmu'l-mâlî”, s. 250.

Osmanlı Devleti, diğer vilayetlerde olduğu gibi Musul Vilayeti'nde de çeşitli vergiler koymuşlardı. Bu vergiler önemli bir değişiklik olmaksızın XIX. yüzyıldaki Osmanlı ıslahat hareketlerine, yani Tanzimat'a kadar olduğu şekilde kaldı. Bu vergilerden öşür, cizye ve hayvan vergileri gibi bazıları Osmanlılardan önceki İslam devletlerinde de bilinmekteydi.³⁹⁶ Bu vergilerden öşür, haraç ve cizye Osmanlılar nezdinde şer'î vergiler olarak bilinmekteydi. Raiyye harçları olan Müslümanların vergileri, gayr-ı Müslimlerin vergileri, değirmen harçları ve düğün harçları da diğerleriydi. Arızı vergiler (olağanüstü vergiler) bazen nakdi bazen de aynı olabiliyordu. Örfî vergiler Tanzimat sonrası döneme ait vergiler olup emlak, arazi ve temettü vergileriydi.

Musul Vilayeti'nde Osmanlı yetkilileri bu vergilerin çoğunu topluyorlardı. Bunların başında öşür geliyordu. Öşür, zirai ürünlerin yıllık 1/10'u miktarındaydı. Ancak bu vergi her zaman ismine göre uygulanmıyordu. Bu vergi, buğday ve arpa gibi bazı ürünlerde 1/5, meyvelerde 1/7 oranlarına ulaşyordu. Sebzelerden ise 1/10 vergi alınıyordu.³⁹⁷ Musul Sancağı'nda 1892 yılında bu verginin gelirleri iltizam yoluyla 1.777.800 kuruşa, emanet yoluyla da 42.000 kuruşa ulaşyordu.³⁹⁸ 1894 yılındaki vergi gelirleri 2.547.385 kuruşu bulmuştu.³⁹⁹

Cizye, Musul Vilayeti'nde bulunan Hristiyan, Yahudi ve Yezidilerden alınan bir vergiydi. Bu vergi fert başına yıllık olarak 140 ukiye olarak belirlenmişti. 1694 yılında bu vergi yeniden düzenlendi ve zenginlere, orta hallilere ve fakirlere farklı oranlarda uygulanmaya başladı. Bu tarihten itibaren zenginlerden dört altın, orta hallilerden iki altın ve fakirlerden ise bir altın olarak alınmaya başlandı. Din adamları, yaşlılar ve muhtaçlar ise bu vergiyi ödemekten muaf tutuldu.⁴⁰⁰

Bazı valiler zorunlu vergileri dayanılamayacak derecede aşırı bir şekilde uygulamaya başlamışlardı. 1808-1839 yılları arasında hüküm süren Sultan II. Mahmut, arazi ve tüketim vergileri için yeni bir sistem getirmiş, bu da halkın fakirleşmesine yol açmıştı. Bu siyaset, çiftçinin ürünlerinin %10'unu mültezime ya

³⁹⁶ Murad, "en-Nizâmu'l-mâlî", s. 252.

³⁹⁷ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 224.

³⁹⁸ *Salname Vilayetu'l Mevsıl* 1310 h. / 1892 m., s. 154.

³⁹⁹ *Salname Vilayetu'l Mevsıl* 1312 h. / 1894 m., s. 295.

⁴⁰⁰ Murad, "en-Nizâmu'l-mâlî", s. 252.

da devlete yılda bir kez vermesini gerektiriyordu. Ancak bu oran gerçekte daha fazla bir miktara çıkıyor ve 1878 yılındaki ıslahat projelerinin uygulanması sebebiyle %12'ye ulaşıyordu. Daha sonra Rusya'ya ödenmesi gereken tazminat sebebiyle onda birlik oran %25'e çıktı. 1885 yılında bir banka kurulması için yüzde bir, eğitim için de %50 daha artırıldı. 1897'de askeri donanım adı altında onda bir üzerine yüzde yarım daha artırıldı.⁴⁰¹ Ancak Musul yalnızca %10 ödüyordu.⁴⁰² Çoğu zaman çiftçiler bu vergileri omuzlarına binen bir yük ve ağırlık olarak görüyorlardı.⁴⁰³

Pazar ve ticaret vergileri de Musul Vilayeti'nin gelirlerinin önemli bir başka kaynağını teşkil ediyordu. Bunların en önemlileri damga ve bac vergileriydi. Damga vergisi, malların ve değişik ürünlerin şehirden geçişinden alınıyordu. Bac vergisi de malların ve değişik ürünlerin şehirden geçişinden alınıyordu. Damga vergisi, bac vergisinin iki katıydı. Örneğin damga vergisi malın değerinin % 6'sına ulaşırken bac vergisi malın değerinin % 3'üne tekabül ediyordu. Damga vergisi bir yük için bir akçe iken bac vergisi bir yük için yarım akçeydi. Bu iki vergi oranının belirlenmesinde tek bir kural yoktu. Bu vergilerin oranı malın sayısına, ağırlığına yahut develerin ve katırların yüklerine göre belirleniyordu.⁴⁰⁴ Bunların dışında mirî adı verilen ve yaptıkları içkinin değerinin %10'una ulaşan bir vergi daha vardı. Bu içki miktarının belirlenmesi kaza ve sancaklarda bulunan idare meclisleri tarafından belirleniyordu.⁴⁰⁵

Dini mekanlara, hanlara ve yük taşıma ve nakliye işlerinde kullanılan hayvanlara uygulanan başka vergiler de bulunmaktaydı. Her bir deve yükünde bulunan kumaşlara bu kumaşlar ister keten ister ipek olsun 10 kuruş, kahve yüküne 7,5 kuruş vergi belirlenmişti. Nehir taşımacılığı araçlarından olan sallara da vergi uygulanıyordu. Uygulanan başka bir vergi de saliyani vergisiydi ve toprağı süren çiftçilerin yıllık olarak ödedikleri bir vergiydi.⁴⁰⁶

⁴⁰¹ İvâd, *el-İdare el-'Usmaniyye fi Vilayeti Suriye 1864-1914*, s. 167-168.

⁴⁰² Minchahvilli, *el-Irak fi senevati'l-intidab*, s. 74.

⁴⁰³ Ely Banister Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise*, London, 1926, s. 187.

⁴⁰⁴ Murad, "*en-Nizâmu'l-mâlî*", s. 250.

⁴⁰⁵ Adamof, *Vilayeti'l-Basra fi maziha ve hâzırıha*, s. 111.

⁴⁰⁶ Mizurî, *el-Âğâ ve'l-fellâh*, s. 64.

4.2. TİCARET

Musul'un ticaret merkezi olması 1516 yılında Osmanlıların burayı, XVI. yüzyılın ilk yarısında da Irak'ın diğer bölgelerini ayrıca Suriye, Arap yarımadası ve İran'ın kuzeybatısını hakimiyetleri altına almalarından sonra olmuştur. Osmanlı'nın çok sayıda bağımsız devletlere bölünmüş olan batı Asya toprakları üzerindeki bu genişlemesinin önemli sonucu da bu toprakların vilayetler şeklinde birleştirilmesiydi. Böylece sınırları genişlemiş Osmanlı İmparatorluğu toprakları içindeki barışçıl ilişkiler hâkim oldu. Bu yeni ortam, ticari faaliyetler için daha iyi fırsatlar ve daha rahat alanlar hazırladı. Çünkü ticaret ilk planda barış ve istikrara dayalıydı.⁴⁰⁷

Musul'da ticaret sektörü, Osmanlı ıslahat hareketleri sonrasında iyi bir gelişime şahit oldu. Hükümet, 1850 yılında ekonomik özgürlük ilkesi üzerine kurulmuş olan Fransa yasalarının hükümlerinden iktibas edilen Kara Ticareti Kanunu'nu çıkarttı.⁴⁰⁸ 1869 yılından sonra ithalat ve ihracat konusundaki ticari işlemler esnasında üretim ilişkileri ve dış pazarla olan bağlantısında bir değişiklik meydana geldi ve Avrupa'ya olan ihracat genişledi.⁴⁰⁹ 1876-1909 yılları arasında hüküm süren Sultan II. Abdülhamid döneminde 1876 yılındaki Kanun-i Esasi ilanının da etkisiyle ticarete verilen önem arttı. Ticaret; vatandaşın rahatının ve memnuniyetinin, memleketin imarının en büyük kısmını oluşturmaktadır. Ticaretin çoğalması ve genişlemesi Sultanın yüce huzurları tarafından tabi olunması gereken en önemli işlerdendir.⁴¹⁰ Bu arada 1876 yılında ticaret ve ziraat meclisinin görevlerini belirleyen bir kanun çıkarıldı.⁴¹¹

Islahat hareketlerinin ve buna bağlı olarak çeşitli zamanlarda çıkarılan Osmanlı kanunlarının etkisi, Musul'da ticaret alanında bir zenginler sınıfının ortaya çıkmasına yol açtı. Bu sınıf ticaretle uğraşan ve şirketleri olan bir ticaret odası kurdu. Elde edilen bazı bilgilere göre bu odanın kuruluş tarihi 1894 yılına kadar uzanmaktadır. Kuruluş aşamasında odaya iki kişi birlikte başkanlık ediyordu. Bunlar

⁴⁰⁷ Murad, “Ticâretü'l-Mevsıl”, s. 268.

⁴⁰⁸ Nuri et-Tâlibânî ve diğerleri, *el-Kânûnu't-ticârî*, Bağdat, 1979, s. 25.

⁴⁰⁹ Yasin, *Bidâ'yâtü hareketi't-tahdîs*, s. 187.

⁴¹⁰ *ed-Düstur*, s. 192.

⁴¹¹ Züheyr Ali Muhammed en-Nuhhâs, *Târîhu'n-neşâti't-ticârî, fi'l-Mevsıl beyne'l-harbeyni'l-âlemiyyeteyn 1919-1939*, (Doktora Tezi, Külliyyetü'l-Âdâb, Câmi'atü'l-Mevsıl, 1995), s. 27.

Hacı Emin Efendi ile Muhammed Çelebi Sabuncu idi.⁴¹² Bu odanın adı 1904 yılına ait Musul şer'îye mahkemesi sicillerinde yer almış ve Ticaret ve Ziraat meclis kurulu olarak adlandırılmıştı.⁴¹³ 1907 yılına ait Musul Vilayeti Salnamesi, sancak merkezinde bir odanın varlığına işaret etmezken Akra Kazası'nda bir birinci başkan ve üç üyeden oluşan bir ticaret odasının varlığına işaretler yer almaktadır.⁴¹⁴

Musul Sancağı'nın bazı kazaları coğrafi açıdan önemli yerler işgal etmektedir. İçinde İmadiye ve Zaho'nun da bulunduğu bu kazaların ticaretten de nasipleri vardı. İmadiye, dış ticaretinde Kehari yolundan İran ile faaliyet içindeydi. İhracatı temel olarak bal, tereyağı ve tütünden oluşuyordu. İhraç ettiği maddeler, İran'da revaç buluyordu. Hatta bu ürünlerin bir kısmı İran üzerinden Rusya'ya ihraç ediliyordu. Ayrıca kafileler ticaret mallarını İmadiye'den Halep Vilayeti'ne ve diğer Osmanlı vilayetlerine naklediyorlardı. Zaho ise İstanbul ve Musul arasındaki posta yolu üzerindeydi. Zaho halkının bir kısmı ticaretle meşgul idi. Zaho'nun Bitlis, Diyarbakır ve Erzurum şehirleriyle de ticari ilişkileri vardı. Zaho'nun ihracat ürünleri bu bölgelerin yanı sıra civar bölgeleri de kapsıyordu. Bu ticari ürünler arasında zirai ve hayvansal ürünler bulunmaktaydı. Zaho, hem şehir içinde hem de dışarıda rağbet gören ve büyük miktarlarda sürümü olan seçkin türde şal ürünleriyle tanınmaktaydı.⁴¹⁵

Abdülhamid döneminden önce kayda değer başka bir husus da orada ticaret mahkemesi adıyla bir mahkeme bulunmasıydı. Bu, 1859 yılında Musul Sancağı'nda kurulan ilk sivil mahkemeydi. O dönemde Musul Sancağı, Bağdat Vilayeti'ne bağlıydı. Bu mahkemenin görevleri arasında ticari meselelere bakmak vardı.⁴¹⁶

Musul'un hemen hemen Osmanlı egemenliği dönemi boyunca önemli bir ticaret merkezi olma özelliği taşıdığını söylemek mümkündür. 1575 yılı ocak ayında Musul'a uğrayan Hollandalı seyyah Leonhard Rauwolf, şehrin ticaretini şu sözleriyle nitelmiştir: “Oradaki ticaret oldukça canlıdır. Şehirde Dicle Nehri'nin varlığı sebebiyle malların depolandığı büyük depolar bulunmaktadır. Çeşitli mallar ve

⁴¹² Yasin, *Bidâyatü hareketi't-tahdîs*, s. 187.

⁴¹³ *Sicillâtü'l-mahkemeti's-şer'îyye bi'l-Mevsıl*, es-Sicill 37, Safer, 1331h., / 1904-1905m. ed-Da'vâ rakam 306 25 Zilhicce, 1321.

⁴¹⁴ *Salname Vilayetu'l Mevsıl* 1325 h. / 1907 m., s. 202.

⁴¹⁵ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 379

⁴¹⁶ Lorimer, *Delilu'l-halîc, el-Kısmu'l-coğrâfî*, s. 1052.

meyveler nehir ve kara yoluyla civar ülkelerden Bağdat'a nakledilmektedir.” Fransız seyyah Olivia 1794 yılında Musul'a gelmiş ve şehri “doğudaki en büyük ticari pazar” olarak nitelemiştir. Ayrıca şehrin transit ticaret açısından da önemine işaret etmiş ve şöyle demiştir: “Kumaşların çoğu, Hint ilaçları ve diğer mallar Anadolu üzerinden İstanbul'a götürülürken bu şehirden geçmektedir. Kahve ve İran malları için de aynı şeyler söylenebilir. Aynı zamanda boya, zambak, Kürt mumu gibi maddelerin ve yakın bölgelerin pamuklarının toplandığı yerdir.” İngiliz seyyah William Hurd Libby de 1817 yılında Musul'a uğramış ve Musul ticaretinin genişlemesinin zenginliğe ve başka şehirlerde çok az bulunan büyük derecede bir huzura işaret ettiğini belirtmiştir.⁴¹⁷

Osmanlı döneminin sonlarında Irak'taki ticaret hareketliliğinin genel olarak bir durgunluğa ve zayıflamaya girdiği görülmektedir. Irak'ta mahalli pazarların canlanmasına yardım edecek birleşik bir ekonomik hareket mevcut değildi. Şehir pazarları ve değişik zirai bölgeler genel bir durgunluk içindeydi. Ülkedeki farklı bölgeler arasındaki ekonomik ilişkiler oldukça zayıftı. Farklılığın en büyük delili ağırlık ölçüleri, diğer ölçüler, hacim ölçüleri ve iş düzenindeki değişikliklerdi.⁴¹⁸

4.3. TARIM

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ziraatla ilgili çeşitli işlere büyük oranda önem vermeye başladı. Bu maksatla zirai faaliyetlerle ilgili çeşitli hususları düzenlemek için bir dizi yönetmelik ve düzenleme çıkardı. Diğer çeşitli idari birimlere yönelik olarak da çalışmalar yaptı. Öncelikle devlette bulunan arazilerin aidiyeti çerçevesinde yürütülen tartışmalara ve bu konudaki karmaşaya bir sınır getirdi. Bunun için Osmanlı Devleti 1858 yılında arazi kanununu çıkarttı. Buna göre araziler bu kanun gereğince “memlûke”, “emiriye”, “mevkufe”, “metruke” ve “mevat” isimleriyle beş kısma ayrıldı. Bunun ardından arazilerin kayıt altına alınmasını açıklığa kavuşturan ve bu toprak hakkında tasarruf hakkını gösteren

⁴¹⁷ Murad, “Ticâretü'l-Mevsıl”, s. 269.

⁴¹⁸ L. N. Kutlov, *Sevretü'l-İşrîn et-tahrîriyye fi'l-İrâk*, Abdülvahid Kerîm (Çev.), Bağdat, 1985, s. 94.

belgelere ulaşmayı sağlayan tapu sistemini çıkarttı. Sonra da buna dair ek yönetmelikleri çıkardı.⁴¹⁹

Vilayetler nizamnamesine her bir vilayette bir Ziraat ve Ticaret Müdürü atanmasının gereğine işaret eden bir madde eklendi. Bundan amaç ziraat işlerine bakmak, ticaret yönetimini kolaylaştırmak ve vilayetin ürünlerini değerlendirmek, bu ürünlerin ihracat ve ithalatını düzenlemektir. Söz konusu müdür, devlet tarafından ticaret ve ziraat müfettişleri arasından atanır ve belirlenirdi.⁴²⁰ 1871'deki umumi vilayetler kanununun belirlediğine göre ziraat müdürü ve ticaret müdürü icracı memurlar heyetinin birer üyesidir.⁴²¹ Ayrıca liva ve kaza merkezlerinde Ziraat Bankası şubeleri bulunmaktadır.⁴²²

Musul, eskiden beri ziraatla meşhurdur. Çünkü Musul, bir taraftan Dicle Nehri ile Yukarı Zap Nehri'nin, diğer taraftan Dicle ile Aşağı Zap Nehri'nin arasına doğru uzanan oldukça verimli geniş bir zirai bölgenin ortasında yer almaktadır. Musul ovası Dicle Nehri'nin her iki tarafında Şeyhan Dağı ile Sincar Dağı arasında uzanmaktadır. Toprakların ekiminde yağmur sularına dayanılmaktadır. Musul, buğday ve arpa gibi hububatların üreticisi olarak kalmış ve civar bölgelere kadar uzanan ve bu ürünleri büyük miktarlarda depolayan büyük bir yer olmuştur.⁴²³

Mithat Paşa, 1869 yılında yönetime geldiğinde bir dizi ıslahat hareketlerine başladı. Bunların bir kısmında ekonomiye verilen önemi gösteriyordu. Bunlar arasında tapu sistemine işlerlik kazandırmak, arazilerin kullanılması ve bunlardan herkesin yararlanmasının sağlanması, aşiretlerin yerleştirilmesi ve bunların isyanlarının sınırlandırılması ile toprak ve hayvansal ürünlerinden faydalanmak gibi hususlar sayılabilir.⁴²⁴ Musul'un hava durumu ve 39-42 dereceler arasında bulunan sıcaklık dereceleri toprağın ekimine yardımcı olmuştur. Hububat üretimi, diğer bölgelere nazaran büyük oranda Sincar, Duhok, Akra ve Erbil ovalarında gerçekleştiriliyordu. Bakla bitkileri, bakla, fasulye, mercimek gibi gıda maddeleri ayrıca soğan, köklü sebzeler, havuç ve diğer sebzeler de ekiliyordu. Bunların dışında

⁴¹⁹ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 335.

⁴²⁰ *ed-Düstur*, madde 1 ve 12, s. 383.

⁴²¹ *ed-Düstur*, madde 1 ve 3, s. 397.

⁴²² *Salname Vilayetu'l Mevsıl 1310 h. / 1892 m.*, s. 81-82.

⁴²³ Yasin, *Bidâyâtü hareketi't-tahdîs*, s. 185.

⁴²⁴ Longrigg, *Erbaatu kurûn Târîhi'l-Irak el-hadîs*, s. 61.

zeytin ağaçları, turunçgiller ve meyveler yetiştiriliyor, susam, tütün ve başka ürünler ekiliyordu.⁴²⁵

Diğer taraftan Osmanlı mahalli yöneticileri Musul'da tapu kanununu uygulamada yeterli gayret göstermiyorlardı. Köylerin tek bir kişi adına kaydedilmesine izin vermeyen kanun metni çıktığında Osmanlı hükümeti arazilerin ve köylerin, ağaların ve muhtarların adlarına kaydedilmesine göz yumdu. Bunun çeşitli sebepleri vardı. Muhtemelen bu sebeplerden biri Osmanlı hükümetinin Musul Sancağı'na bağlı kazaların büyük bölümünde güvenliği sağlamak ve devam ettirmek arzusuuydu. Ayrıca belgelerde bir taraftan arazi alanlarının belirlenmesindeki kapalılık diğer taraftan artan vergilerin toplanması sistemi, bunun dışında arazi üzerindeki tasarruf haklarının tespitinde idari sistemin yetersiz kalması da bu sebepler arasındaydı. Bütün bunlar söz konusu arazilerin de ağaların arazilerine eklenmesine yol açtı. Çiftçiler de sadece ücretli olarak çalışan işçilere dönüştüler.⁴²⁶

Halkın çoğunluğunun arazilerini tapu dairesine kaydettirmekte isteksiz oldukları da görülmekteydi. Demlûcî buna şöyle işaret etmiştir: “İnsanların, mülklerini ve akarlarını tapu dairesine kaydettirmeleri alışılmış ve adet haline gelmiş bir şey değildi. Bu nedenle bu dairenin yapacağı bir iş bulunmuyordu. Mülk sahipleri köyün mollasının yazdığı ve şahitliğini ifade ettiği küçük kâğıt parçalarında tespit ediyorlardı. Bu kâğıt parçaları nesiller boyu yürürlükte kalıyordu. Sahip olunan mülklerin çoğu bu kâğıtlar da olmadan işlem görüyordu. Bu konuda onlara karşı çıkan kimse de olmuyordu. Bu kişinin arazi üzerindeki tasarrufu bu şekilde tanınıyordu. Kimse kendisine ait olmayan bir mülke güç kullanarak tecavüz etmiyordu. Bu nedenle mülk ve araziler üzerinde ne fertler ne de topluluklar arasında herhangi bir çekişme bulunmamaktaydı.”⁴²⁷ Toprak sahipleri ve ağaların mülkiyetlerine giren Zaho, Akra ve Zibar'ın birkaç köyü dışında Doskî aşiretinin mensupları da himayelerini elde etmek için köylerini anlaşıma yoluyla ağalara ve şeyhlere vermişlerdir. Behdînan bölgesinde ise köylerin hepsi kendi sahiplerinin

⁴²⁵ *Salname Vilayetu'l Mevsıl* 1312 h. / 1894 m., s. 264.

⁴²⁶ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 336.

⁴²⁷ ed-Demlûcî, *İmâretü Behdînân*, s. 185.

mülkiyetindeydi ve sahipleri olarak o topraklarda tasarruf ediyorlardı. Bazı köyler ise tekke ve türbelere vakfedilmişlerdi.⁴²⁸

Ziraat, köylülerin ekonomileri için temel dayanak kabul ediliyordu. Ziraatı zirai üretimi tamamlayıcı bir halka sayılan hayvansal zenginlik takip ediyordu. Hayvan yetiştiriciliği köylerde ve özellikle dağlık bölgelerde ve geniş ovalarda daima zirai faaliyetleri tamamlayıcı bir unsurdu. Su kaynaklarının fazlalığı, azımsanmayacak sayıda hayvan yetiştirmek için iyi meraların varlığına işaret etmektedir. Özellikle halkın gelir kaynaklarından biri ve önemli bir gıda kaynağı olan koyun, keçi ve sığırlar yetiştirilen hayvanlar arasındaydı.⁴²⁹ Bazı köylerde büyük bir ekonomik faaliyet vardı. Buralarda büyük miktarlarda sürüler bulunmaktaydı. Bahar mevsiminde köy tümüyle ve büyük bir kısmı hayvanlarıyla beraber dağların yüksek kısımlarında bulunan meralara gidiyorlar ve orada çadırlarda yaşıyorlardı.⁴³⁰

Zirai üretim, zaman zaman bazı tehlikelere ve doğal afetlere maruz kaldı. Örneğin çekirgelerin tarlalara, ekili alanlara saldırmaları ve ürünleri defalarca yok etmeleri, büyük miktarlarda yağmur yağması ve bunların sellere yol açması, ürünlerin telef olması, ekinleri helak eden kavurucu rüzgarların esmesi ya da aşırı soğuklar sebebiyle nehrin donması ve dolayısıyla kuraklığın yayılması bu felaketlerden birkaçı arasında sayılabilir. Böyle bir durum 1879-1880 yıllarında meydana geldi ve Kuzey Irak'ta Kürt bölgelerinde yayılan kıtlık sebebiyle şehir çevresinde açlık yayıldı ve içerde de bunun baskısı arttı ve köy halkından çok sayıda kişi köylerini terk ederek açlıktan ölmek ve bir parça ekmek aramak için şehir tarafına yöneldi. Bir ay içinde fakirlerin sayısı üç katına çıktı. Fiyatlar fahiş bir şekilde arttı. Bundan dolayı fakirler tüccarların ve zenginlerin evlerine hücum ettiler. Musul şehri 1913 yılında böyle bir olaya şahit oldu.

Musul Sancağı'nda zirai işlerin düzenlenmesi çabaları ve araziler üzerindeki tasarruf hakkının tespit edilmesi işlemleri Osmanlı döneminin sonlarına kadar devam etti. 1912 yılında alanlara ve akarların kayıt altına alınmasına dair çıkarılan geçici

⁴²⁸ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 337.

⁴²⁹ Mizurî, *el-Âğâ ve'l-fellâh*, s. 135.

⁴³⁰ Martin Van Brunesen, *el-Ağa ve's-Şeyh ve'd-Devle, "el-Bünâ el-ictimâ'iyye ve's-siyâsiyye li Kürdistân"*, Emced Hüseyin (Çev.), Bağdat, Erbil, Beyrut, 2007, s. 52.

Osmanlı kanunu bunun bir örneğidir. Bu kanun aynı zamanda modern arazi kayıt sistemine uygun olarak tapu haklarının tescili ve bunun yapılmasının kurallarını oluşturmaktaydı. Buna uygun olarak vergiler belirlenecekti. Ancak bu da diğer kanunlar gibi Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi sebebiyle uygulanamadı.⁴³¹

4.4. PADİŞAHIN ÖZEL MÜLKLERİ (EMLAK-I SULTANİYYE)

Bu araziler, 1876-1909 yılları arasında hüküm süren Sultan II. Abdülhamid'in istimlak ettiği topraklardır. Bu toprakların İdare-i Seniyye olarak bilinen özel bir idaresi vardı. Bu topraklar uzman görevliler, valiler, askeriye mensup kişiler ve temsilciler tarafından yönetiliyordu. Bunların görevleri arasında bu arazileri kontrol altında tutmak, gelirlerini toplamak, ilgilenip ıslah etmek gibi işlemler vardı.⁴³² Bu yönetim mensupları İstanbul'daki Sultanlık hazinesinin sorumlusu ile irtibat halindeydi.⁴³³

Bu yönetimin görevi sadece topraklarla sınırlı değildi. Bunlar aynı zamanda sultanlık mülklerinin olduğu bölgelerde yayılmış bulunan çeşitli binalar, okullar, camiler, mescitler ve köprülerle de ilgileniyorlardı.⁴³⁴ Sultan II. Abdülhamid, arazileri istimlak etti ve bunlarla Irak'taki verimli bölgeleri, özellikle Hazar mıntıkasında, Büyük Zap ve Küçük Zap arasında yer alan toprakları elde etti. Bu toprakları kendi adına tescil ettirdi ve Seniyye mülkleri olarak adlandırdı. Bu topraklar için iyi binalar, su yolları tahsis etti. Bunun için işlerini güzel bir şekilde yapan ve işine önem verenlerden seçilen kişilerden görevliler tayin etti. Bu toprakların geliri oldukça fazlaydı.⁴³⁵

Burada 1907 yılında Behdinan bölgesinde özellikle Akra Kazası'nda Sultan II. Abdülhamid'in emlakı içinde yer alan bazı köylerin varlığına da işaret etmek gerekir. Daha sonra bunlara Akra ve Zibar arasında yer alan bölgedeki yer alan ve yüzölçümü 183.804 dönüm olarak takdir edilen 54 köy daha eklendi. Bu köylerin

⁴³¹ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 335.

⁴³² Mizurî, *el-Âğâ ve'l-fellâh*, s. 135.

⁴³³ Lorimer, *Delilu'l-halîc, el-kısmu'l-coğrâfî*, s. 1063.

⁴³⁴ Şükrî, *Vilâyetu Bağdad 1872-1909, Dirasetun fî evda'iha'l-idariyye ve'l-iktisadiyye*, s. 58.

⁴³⁵ Mizurî, *el-Âğâ ve'l-fellâh*, s. 136.

sahipleri aşiretlerin Seniyye mülklerine saldırılardan dolayı oraları terk etmişlerdi. Bir Osmanlı belgesine göre bunların padişahlık arazilerine eklenmesinin sebebi, göçebe durumda olan aşiretlerin iskan edilmeleriydi. Bunların ziraat ile uğraşmaları, civar köylerin gelişmesine ve Nasturiler karşısında Müslümanların sayısının artmasına yol açacaktı.⁴³⁶

Irak'ta bulunan İdare-i Seniyye'ye merkezi Bağdat'ta bulunan ve “Yüksek Seniyye toprakları meclisi müfettişliği”⁴³⁷ adıyla bilinen kuruma bağlı bir umumi müfettiş, başkanlık ediyordu. Bu idarenin Musul Vilayeti'nin çeşitli bölgelerine yayılmış dalları ve şubeleri vardı. Bu daireye vilayetteki en yüksek askeri rütbeyi taşıyan kişi başkanlık ediyordu. Musul Vilayeti'nde bulunan ana dairenin idari yapısı orgeneral rütbesinde bulunan bir idare müdüründen ve dört üyeden oluşuyordu. Bunlar daireden sorumlu idari kurulu oluşturuyorlardı. Ayrıca muhasebeci, yazı işleri müdürü, orman müfettişi ve bir başmühendis bu dairede görev yapıyordu. Başmühendis de müfettiş derecesindeydi. Hesap işleri kalemi de kurulun muhasebecisi üç kâtip, bir kayıt görevlisi, kayıt silici ve bir veznedardan oluşuyordu.⁴³⁸ Bu dairenin idare kadrosu, hayırsever olmakla biliniyor ve görevlileri çalışkanlıklarıyla dikkat çekiyorlardı. Seniyye idaresi sistemi oldukça başarılı olmuştu. Bu nedenle İngilizler Irak'ı işgal ettiklerinde toprakların idaresinde bu sistemi benimsemişlerdi.⁴³⁹

İdare-i Seniyye'ye tabi topraklar, harçlardan ve vergilerden muaftı ve vakıflara mahsustu. Kiraları Sultan II. Abdülhamid'e gönderiliyordu. İşin gerçeği Sultan meşru yollarla ve gayrı meşru yollarla kendisine mahsus büyük mülkler edinmişti. Bu toprakların ıslahı için sulama sistemi kurmuştu. Bu işler için yapılan harcamalar arazilere komşu çiftçilerden karşılanıyordu. Sultan II. Abdülhamid'in vefatından sonra Osmanlı hükümeti 1908 Anayasası gereğince onun bütün arazilerini devletin mülkiyetine almaya karar verdi. Bu arazilerin ismi bundan sonra “emlak-i müdevvere” oldu.⁴⁴⁰

⁴³⁶ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 337.

⁴³⁷ *ez-Zevrâ'*, sy. 1292, 13 Rebiyülevvel 1304 h., 27 Teşrini sani 1302 r., yıl 18.

⁴³⁸ Mizurî, *el-Âğâ ve'l-fellâh*, s. 135.

⁴³⁹ Şükrî, *Vilayetu Bağdad 1872-1909, Dirasetun fî evda'iha'l-idariyye ve'l-iktisadiyye*, s. 58.

⁴⁴⁰ Mizurî, *el-Âğâ ve'l-fellâh*, s. 136.

4.5. İMALAT

Musul, imalat sanayisini Asurlular döneminden itibaren tanımış ve Osmanlı egemenliğine kadar da devam etmiştir. Burada zanaat evde yapılan el sanatları üretimine dayanıyordu ve kaliteli imalatıyla meşhurdur. Musul, hemen hemen her türlü gereksinimini ve ihtiyacını kendisi üretiyordu. Fazla kalanını da ihraç ediyordu. Bu imalatlar arasında dokuma, dikiş ve kumaş basımı vardı.⁴⁴¹ Lanza, Musul'da insanların çoğunun dokuma sanatında meşgul olduklarını şu sözleriyle ifade etmiştir: “Kimisi çeşitli şekillerde kumaş dokumayla ilgileniyordu. Başkaları onu kısaltıyor kimi de kumaşı boyuyor ve üzerine çeşitli resimler basıyordu. Bazıları da bu ürünleri başka tarafa naklediyor ve satıyordu.”⁴⁴² Nadir Şah'ın 1743 yılındaki kuşatmasından ve Musulluların zafer kazanmasından sonra Musul'u ziyaret eden seyyah, şehrin caddelerine, dükkanlarına işaret ederek bunların mahalli ürünlerle dolu olduğunu ifade etmiştir.⁴⁴³ Öncelikli üretim işlemleri yakın köylerde gerçekleşiyor, daha sonra bu dokuma, boya silme ve boyama işlemleri için şehre naklediliyordu. Kaynakların ifade ettiğine göre 1879 yılında Musul'da 3500 adet dikiş atölyesi vardı. Bununla kastedilen halka ait dükkanlardı. Bununla içinde belirli bir çeşit dokuma olan “muslin” dokumasının dokunduğu evlerin kastedilmiş olması da olasıdır. Bunların kalitesi sebebiyle valiler bu kumaşları misafir meclislerinde kullanmışlardır. Seyyah Robert Kerr Porter, 1816-1831 yıllarında yönetimde olan Vali Davud Paşa'nın kendisini ağırladığında dizlerine muslin kumaşından bir havlu örtmüştü. Bu kumaş oldukça güzel işlemeli bir tarzdaydı.⁴⁴⁴

İnsanların günlük hayatlarına ilişkin önemli imalat türlerinden biri de yiyecek imalatıydı. Bunlar çeşitli ürünlerden oluşmakla birlikte öncelikli mahalli unsurlar zirai ve hayvansal ürünlerdi. Bu imalattan bazıları öncelikli maddelerle doğrudan alakalı olanlardı. Bazıları da bu maddelerin hazırlanması için kullanılan araç ve gereç olarak kullanılan şeylerdi. Bunlar genel anlamda süt ürünleri, içecekler, meyve suları ve hububat öğütülmesi ile alakalı işlerdi. Bu sonuncusu temel yiyecek maddesiydi ve önem açısından diğerlerinin başında geliyordu. Bu tür imalat atölyeleri sancağın

⁴⁴¹ Yasin, *Bidâ'yâtü hareketi't-tahdîs*, s. 186.

⁴⁴² Domenico Lanz, *el-Mevsıl fi'l-karni's-sâmin 'aşer*, Raphael Bidawid (Çev.), II. baskı, Musul, 1953, s. 16.

⁴⁴³ Edward Ives, *A voyage from England to india*, London, 1760, s. 327.

⁴⁴⁴ Yasin, *Bidâ'yâtü hareketi't-tahdîs*, s. 186.

birçok yerine yayılmıştı. Örneğin su ile çalışan değirmenler bunlardandı ve birçok bölgede bulunmaktaydı. Akra'da yaklaşık 14 değirmen bulunuyordu. En önemli gıda imalatı arasında süt, pekmez, et kurutulması, elle çalıştırılan taş değirmen, çömlek gereçleri ve başka aletler bulunuyordu.⁴⁴⁵ Kayda değer başka bir husus Musul'da değirmenlerin eskiden beri bulunmasıdır. Kazvînî, aletleri taştan yapılan Musul değirmenine işaret etmiştir.⁴⁴⁶ Kürt köyleri birçok ürün açısından kendi kendine yeterli durumdaydı. Bu ürünlerin bazıları evlerde ya da köyde veya civar köylerde bulunan ve ekonomi açısından uzman kişiler tarafından imal ediliyordu.⁴⁴⁷

Burada çocukların babalarından miras aldıkları bazı zanaatlar da vardı. Bunlar arasında ipek işleme, gümüş çizgi çekme, altın boyama, topraktan yapılan kapların renklerle süslenmesi ve yeşil veya başka renklerle boyanması sayılabilir. Ayrıca marangozluk, demircilik, inşaat ustalığı, dericilik zanaatı ile sabun imalatı, ayakkabı imalatı gibi geleneksel sanatlar da vardı. Mahalli dilde “cıss” adı verilen ve o dönemde inşaatlarda çokça kullanılan kireç gibi inşaat ürünleri de imal ediliyordu.⁴⁴⁸ Açıkça ki bu tür yerel imalatlar ve el sanatları, üretimde biraz geri kalmışlığı göstermektedir. Bunlardan bazıları da bozulmuş ve ihmale uğramış durumdaydı. Çünkü o dönem, genel anlamda Avrupa sanayi mallarının, özel anlamda ise İngiltere sanayisinin çok geliştiği ve Osmanlı Devleti'nin pazarlarında görüldüğü bir dönemdir. Bu durum söz konusu sanayi ürünleriyle rekabet edemeyen yerel el sanatlarının zayıflamasına yol açmıştır. Osmanlı Devleti bu yerel el sanatlarını himaye etmeye çalışmışsa da Avrupa devletlerinin, yabancılara verilen ayrıcalıkların ve bu konuda yapılan anlaşmaların uygulanmasında ısrar etmesinden dolayı mahalli ürünlerin koruma altına alınmasını güçleştirmiştir. Musul'daki Avrupa devletlerinin konsolosluklarının hazırladıkları raporlar, İngiliz ve Avrupa mallarının Musul'da ticaret alanında düzenli bir şekilde arttığına işaret etmiştir.⁴⁴⁹

İngiliz seyyah Jackson, 1767 yılında Musul halkının zanaatlarla önemli bir ölçüde ilgilendiğini şu sözleriyle ifade etmiştir: “Orada çalışmakta olan birçok

⁴⁴⁵ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 351-352.

⁴⁴⁶ Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ve ahhâru'l-ibâd*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1960, s. 477.

⁴⁴⁷ Van Brunesen, *el-Ağa ve's-Şeyh ve'd-Devle*, s. 56.

⁴⁴⁸ Yasin, *Bidâyâtü hareketi't-tahdîs*, s. 186.

⁴⁴⁹ Doskî, *Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)*, s. 352-353.

imalathane vardır. Burada üretilen bazı mallar Avrupa ürünlerinden daha kalitelidir. Burada at eyerleri ve kemerleri özel bir şekilde yapılmakta ve gerçekten güzel bir şekilde ortaya çıkmaktaydı. Ayrıca halk, ipek halılar imal ediyor ve bunların üzerine çiçek işlemler yapıyorlardı. Böylece bizim yaptıklarımızdan daha güzel ve daha sağlam halılar ortaya çıkıyordu. Onlar erkekler ve kadınlar için değerli ve çok güzel işlemler yapmakta da ustaydılar. Ayrıca bakır ve demir imalatı konusunda çalışmaları vardı.”⁴⁵⁰

Musul Sancağı’ndaki önemli sanatlardan biri de madencilik sanatıydı. Osmanlı Devleti madenlerin kullanımına özel bir önem veriyordu. Çünkü bu önemli bir vergi kaynağını oluşturunuyordu. Devlet, özellikle gümüş gibi para basımında kullanılan madenler üzerinde ilgisini yoğunlaştırmıştı. Bir kısım yabancıların burada sermaye kullanmalarına rağmen zamanın geçmesiyle birlikte Osmanlı Devleti önlerine üstesinden gelinmesi zor şartlar koyduktan sonra bu işi bırakmaya başlamışlardı. Bu şartlardan biri, gümüş ve kurşun madeninin Osmanlı Devleti dışına çıkarılmasının yasaklanmasıydı. Bu nedenle XIX. yüzyılın sonlarına girildiği dönemlerde bu konuda ihmal ortaya çıktı. İmadiye bölgesinde Lizan ve Bervari köylerine bakan tepeler de büyük ölçüde demir, bakır, kurşun ve diğer madenlerin hammaddeleri bulunuyordu. Bu bölgenin halkı burada bulunan hammaddeleri ya da ortaya çıkmış olanları yer üstüne çıkararak kullanıyorlardı. Bunları silah ve zirai aletler yapımında kullanıyorlardı. Diğer taraftan Osmanlı yetkilileri ve Sultan II. Abdülhamid, özel bir şekilde Musul Vilayeti’nde Bâdinan bölgesinde mevcut olan petrol de dahil olmak üzere petrol kullanımına özel bir önem vermeye başladı. 1889 yılında Sultan bir emir çıkararak Sultanlık arazilerinde ve Musul Vilayeti’ndeki diğer arazilerde petrol bulunmasından sonra bu konudaki arama ve imtiyazları hassa hazinesi dairesine verdi. Bu nedenle mevcut petrol Zaho’ya iki saatlik uzaklıkta ya da daha yakın hale geldi. Şu anda Zaho’ya dakikalar mesafesinde bulunan yakın bir bölgede Tawke adında yabancı bir şirket tarafından petrol çıkarılmaktadır. Bunun

⁴⁵⁰ Jackson, *Müşâhedât Brîtânî ‘anî’l-‘Irâk sene 1797*, Selim Taha et-Tikrîfî (Çev.), Bağdat, Trs., s. 105.

kullanımı burada ve diğer petrol çıkartılan bölgelerde Sultanlık emlak dairesi tarafından gerçekleştirilmektedir.⁴⁵¹

⁴⁵¹ Doskî, **Behdînan fî evahiri'l-ahdi'l-Usmanî (1876-1914)**, s. 352-353.

SONUÇ

Varılan önemli sonuçlar şunlardır:

1. Abdülhamid II döneminde idare Osmanlı Devleti'nin yönetim sisteminin gücünün devam etmesine rağmen genel olarak yöneticilerdeki bozulma sebebiyle Sancak içindeki ve sırasıyla kazalardaki, nahiyeledeki ve köylerdeki yönetim açısından zayıflama belirtileri ortaya çıkmıştır.

2. Osmanlı Devleti'nin kapladığı alanın genişliği sebebiyle merkezdeki ve vilayetlerdeki hizmet tarzı farklılaşmıştır. Merkezde hizmetler yeterli iken vilayetlerdeki hizmetler daha zayıf kalmıştır. Bununla birlikte Sultan Abdülhamid vilayetlerin bütün sektörlerindeki hizmetleri sağlamaya çalışmıştır. Güvenlik hizmetlerine ek olarak genel hizmetler ve yargı kurumları anlamında hizmet kurumlarının çoğunu Musul Sancağı'na ve diğer vilayetlere getirmiştir.

3. Osmanlı Devleti'nin Sultanlarının ve o dönemdeki İslam toplumlarının genel bir özelliği olması açısından Sultan Abdülhamid'in eğitim-öğretime özellikle de dini eğitime verdiği önem artmıştır. Ayrıca Batıdaki düşünce gelişiminin uyumlu olmasının da etkisiyle yeni okulların açılmasına önem verilmiştir.

4. Osmanlı Devleti batı kültürünün gelişmesine paralel olarak Musul Sancağı'nda ve diğer vilayetlerde kültürel açıdan matbaa ve basına önem vermiştir.

5. Osmanlı Devleti'nin uzun süren savaşıra girmesi, vergilerin yükselmesi ile birlikte gelir durumunun bozulması ayrıca ortaya çıkan doğal afetler sebebiyle Musul Sancağı'nda ve diğer vilayetlerde ekonomik durum kötüye gitmiş ve toplumda fakirlik ve hastalıkların yayılmasına sebep olmuştur.

6. Musul Sancağı halkının ziraat hayvansal ürünler ve mahalli zanaatlar çerçevesinde el sanatları gibi tabii kaynaklara dayanmaları. Öte yandan Vilayetler arasında ve vilayetlere bağlı birimler arasında ticaret hareketlerinin azlığı da buna eklenmiştir.

KAYNAKÇA

‘ABBÂSÎ, Mahfuz, **İmâretü Behdînân el-‘Abbâsiyye**, Musul, 1969.

‘ABÛŞ, Ferhâd Hâcî, **el-Medîne el-Kürdiyye mine’l-karn 10-13m. “Dirâse hadâriyye”**, Erbil, 2004.

ADAMOF, el-İskender, **Vilayeti’l-Basra fi maziha ve hâzırıha**, C. I, Haşim Salih et-Tikrîfî (Çev.), Basra, 1982.

AHMED, İbrahim Halil, “en-Neşr ve’s-sahâfe fi’l-Mevsıl 1858-1918”, **Mevsû‘atü’l-Mevsıl el-Hadâriyye**, C. IV, Musul, 1992.

AHMED, İbrahim Halil, “Evdâ‘u’t-ta‘lîm fi’l-‘Irâk 1869-1914”, **Mecelletü’t-Terbiye ve’t-ta‘lîm**, S. 3, Musul, 1981.

AHMED, İbrahim Halil, “Hareketü’t-terbiye ve’t-ta‘lîm”, **Mevsû‘atü’l-Mavsıl el-Hadâriyye**, C. IV, Musul, 1992.

el-AHMED, Sami Said, **el-Ezidiyye “Ahvâluhum ve mu‘tekadatühüm”**, C. I, Bağdat, 1971.

ALÎ, Gânim Muhammed, **en-Nizâmu’l-mâlî el-‘Usmânî fi’l-‘Irâk 1839-1914**, (Yüksek Lisans tezi, Külliyyetü’l-Âdâb, Câmi‘atü’l-Mevsıl), 1989.

ALÎ, Osman, **el-Hareke el-Kürdiyye el-Mu‘âsıra 1833-1946**, III. Baskı, Erbil, 2003.

ALÎ, Şakir Ali, “et-Teşkilatu’l-idâriyye el-‘Usmâniyye”, **Mevsûatu’l-Mevsıl el-hadâriyye**, C. VI, Cami'atu'l-Mevsıl, 1992.

ALÎ, Şakir Ali, **Târîhu'l-‘Irâk fi'l-‘ahdi'l-‘Usmânî 1638-1750**, Musul, 1985.

ALÎ, Şakir Ali, **Vilâyetü'l-Mevsıl fi'l-karnî's-sâdis ‘aşer, Dirâse fî evdâ‘ihâ es-siyâsiyye ve'l-idâriyye ve'l-iktisâdiyye**, Yayınlanmamış doktora tezi, Külliyyetü'l-Âdâb, Câmi‘atü'l-Mevsıl, 1992.

el-‘ALLÂF, İbrahim Halil, **Târîhu'l-‘Irâk el-hadîs, Dirâsât ve'l-makâlât**, Musul, 2007.

ÂMÎDÎ, Kave Ferîk Ehked Şavlî, **İmâretü Bâdînân 1700-1842**, Erbil, 2000.

ARSLAN, Emir Şekib, **Târîhu'd-devleti'l-‘Usmâniyye**, Hasan es-Semâhî es-Süveydânî (Thk.), Dimaşk, 2001.

el-‘ALÛCÎ, Abdülhamid, **Târîhu't-tıbb el-‘Irâk**, Bağdat, 1967.

el-‘ALYÂVÎ, Abdullah, **Kürdistan fî ‘ahdi'd-devle el-‘Usmâniyye min sene 1851-1914**, Süleymaniye, 2005.

el-‘AZZÂVÎ, Abbas, **‘Aşâiru’-‘Irâkiyye el-Kürdiyye**, C. II, Bağdat, 1947.

BÂBÂN, Cemal, **Usûlü esmâi'l-müdün ve'l-mevâkı‘ el-‘Irâkiyye**, c. 1, Bağdat, 1976.

BAKIR, Taha ve Fuâd Sefer, **el-Murşid ila mevtını'l-âsâr ve'l-hadâre, er-Rihle es-sâlise**, Bağdat, 1966.

BAYRAKDÂR, Necmüddin, **el-‘Usmâniyyûn Hadâre ve kânun**, Beyrut, 2014.

el-BELÂZÛRÎ, Ebu'l-Hasan, **Fütûhu'l-buldân**, Beyrut, 1983.

BEYÂT, Fâdıl, **el-Müessesâtü't-ta‘lîmiyye fi'l-meşrıki'l-Arabî el-‘Usmânî**, İstanbul, 2013.

BİLL, Elmess, **Fusul min târihi'l-‘Irâk el-karîb**, Cafer Hayyât (Çev.), Beyrut, 1971.

BOTÂNÎ, Abdülfettah Ali, **Dirasat ve mebbas fî târîhi'l-Kürd ve'l-'Irâki'l-mu'asır**, Daru Sipîriz, Erbil, 2007.

BULDUK, Abdulgani, **el-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi**, (Yay. Haz. Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik), Elâzığ, 2004.

el-BUSTÂNÎ, Butrus, **Dâiretu'l-ma'ârif**, Mısır, 1898, c. X.

el-CEMÎL, Şiyâr Kevkeb Ali, **Bekâyâ Cüzûri't-tekvîni'l-Arabî el-hadîs**, Amman, 1997.

el-CEMÎL, Şiyâr Kevkeb Ali, “**el-Mevsıl hilale'l-hükmi'l-Celîfî**”, **Mevsû'atu'l-Mevsıl el-hadâriyye**, Camiatu'l-Mevsıl, 1992, c. IV.

el-CEMÎL, Şiyâr Kevkeb Ali, **Hisâru'l-Mevsıl "es-Sıra'u'l-iklîmî ve indihâru Nadir Şah"**, Musul, 1990.

el-CÜHENÎ, Mâni'b. Hammâd (Edt.), **el-Mevsû'atü'l-müeyssere fî'l-edyân ve'l-mezâhib el-mu'âsıra**, , C. I, 5. Baskı, Riyad, 2003.

Dâiretu'l-ma'ârif el-Kürdiyye, Hamîd Ribawar (Çev.), Erbil, 1999.

DARKOT, Besim, “Musul”, **İslam Ansiklopedisi**, VIII, 1997.

DAVİSN, Rodric H., **Turkey a short History**, London, 1991.

DE TRÂZÎ, Philip, **es-Selâsilu't-târîhiyye, fî esâkîfeti'l-Ebreşiyât es-Süryâniyye**, Beyrut, 1910.

DE TRÂZÎ, Philip, **Târîhu's-sahâfe el-'Arabiyye**, C. IV, Beyrut, 1914.

ed-DEBBAĞ, Faysal, **Vilayetu'l-Mevsıl el-'Usmâniyye, Mebahis fî târîhi'l-Irak ve'l-Kürdi'l-muasır min kitâb "Kürdistan fî'l-matbûat el-'Usmâniyye"**, Şaban Mizurî (Çev.), Bağdat, 2009.

ed-DEMLÛCÎ, Sıddık, **el-Yezîdiyye**, Musul, 1949.

ed-DEMLÛCÎ, Sıddık, **İmâretü Behdînân ev imâretü'l-'imâdiye**, II. baskı, Erbil, 1999.

ed-DEVECÎ, Said, **Bahs fî turâsi'l-Mevsıl**, Musul, 1981.

ed-DEVECÎ, Said, **Medârisü'l-Mevsıl fî'l-'ahdi'l-'Usmânî**, Musul, 1964.

ed-DEVECÎ, Said, **Târîhu'l-Mevsıl**, c. II, Daru'l-kutub, Musul, 2001.

DOSKÎ, Kamuran Abdussamed Ahmed, **Behdînân fî evâhiri'l-'ahdi'l-'Usmânî 1876-1914**, Erbil, 2007.

ed-Düstur, "Mecmû'atü't-tanzîmât el-'Usmâniyye", Nevfel Nimetullah Nevfel (Çev.), C. I, Beyrut, 1884.

el-E'RECÎ, Ahmed Ali Hasan, "Mevkî'u Sincar", **Mecelletü'l-Hidâye**, S. 5, Sincar, 2005.

el-ERHÎM, Faysal Muhammed, **Tetavvuru'l-'Irâk tahte hükmi'l-ittihâdiyyîn 1908-1914**, Musul, 1975.

EROĞLU, Cengiz, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil (Ed.), **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul**, Ankara, ORSAM, 2012.

Evliya Çelebî (Muhammed b. Zillî b. Derviş), **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, C. IV, İstanbul, h. 1314.

el-EZDÎ, Ebu Zekeriya Yezid b. Muhammed, **Tarihu'l-Mavsıl**, C. I-II, Ahmed Abdullah Mahmud (Thk.), Daru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut 2006.

GİBB, Hamilton ve Brown, Harold, **el-Mücteme'u'l-İslâmî ve'l-garbî**, C. 2, Ahmed Abdülkerim Mustafa (Çev.), Kahire, 1971.

GORÂN, Hüsrev, **el-Kürd fî muhâfazati'l-Mevsıl**, Hâzim Hâcânî (Çev.), Duhok, 2006.

GÜNDÜZ, Ahmet, "Musul", **TDV İslam Ansiklopedisi**, c. 31, TDV Yay., Ankara 2006.

- GÜNDÜZ, Ahmet, **Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)**, Elâzığ, 2003
- GÜNDÜZ, Ahmet, “Salnamelere Göre Musul Vilayeti (1890-1912)”, **İkinci Ortadoğu Semineri Düünden Bugüne Irak**, Elâzığ 27-29 Mayıs 2004, s.317-339.
- HAKAN, Sinan, **Kurd u Berğudanekanî 1817-1867**, Bekir Şivanî (Çev.), Erbil, 2012.
- el-HAKÎM, Yusuf, **Suriye ve’l-‘ahdü’l-‘Usmânî**, Beyrut, 1966.
- el-HAMEVÎ, Yâkût, **Mu‘cemü’l-buldân**, c. 4, Beyrut, 1975.
- HASAN, Câsim Muhammed, **el-‘Irâk fi’l-‘ahdi’l-Hâmîdî 1876-1909**, (Yüksek Lisans Tezi, Külliyyetü’l-Âdâb, Câmi‘atü Bağdâd), 1975.
- HASAN, Muhammed Selmân, **et-Tetavvur el-iktisâdî fi’l-‘Irâk, et-ticâre el-hâriciyye ve’t-tetavvur el-iktisâdî 1864-1958**, C. 1, Beyrut, Trs.
- HASBÂK, Şakir, **el-Ekrâd, Dirâse coğrâfiyye etnoğrâfiyye**, Bağdat, 1972.
- el-HAŞÎMÎ, Taha, **Cuğrâfiyyetu’l-Irak**, Bağdat, 1936.
- HATÂRÎ, Davud Murad, **el-Ezîdiyye ve’l-Mevsıl fî evveli Mevsûatin ‘Usmâniyye**, Duhok, 2016.
- HAYYÂT, Cafer, **Suver min tâîhi’l-‘Irâk fi’l-‘usûri’l-muzlime**, C. I, Beyrut, 1971.
- HERUTÎ, Sa‘dî Osman, **Kürdistan ve’l-imberatûriyye’l-‘Usmâniyye 1514-1851**, Erbil, 2008.
- el-HESÎNYÂNÎ, Musa Mustafa, **Sincâr dirâse fî târîhihâ es-siyâsî ve’l-hadârî min 1127-1261**, Erbil, 2005.
- el-HİLÂLÎ, Abdurrezzâk, **Târîhu’t-ta‘lîm fi’l-‘Irâk fi’l-‘ahdi’l-‘Usmânî 1638-1691**, Bağdat, 1959.
- HÜSEYİN, Muhsin Muhammed, **Erbîl fi’l-ahdi’l-atabekî**, Erbil, 2014.

HÜSEYİN, Sadi Osman, **Kürdistan el-cenûbiyye ve Eyaletâ Bağdat ve'l-Mevsıl**, (Doktora Tezi, Cami'atu Salahuddin) Erbil, 2001.

el-HÜSNÎ, **el-'Irâk kadîmen ve hadîsen**, III. Baskı, Sayda, 1956.

el-'Irâk fi'l-vesâiki'l-Britâniyye 1905-1930, Fuad Yusuf Kazancı (Çev.), Bağdat, 1989.

IVES, Edward, **A voyage from England to india**, London, 1760.

İBN CÜBEYR, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ahmed el-Kennani el-Endelüsî, **Risaletü i'tibari'n-nasik fi zikri'l-âsâri'l-kerime ve'l-menasik (Rihletü İbn Cübeyr)**, Beyrut, 1981.

İBN ŞEDDÂD, 'İzzeddin Muhammed Ali b. İbrahim, **el-A'lâku'l-hatîre fi zikri umerâi's-Şâm ve'l-Cezîre**, C. III, Şam, 1978.

'İVAD, Abdülaziz Muhammed, **el-İdâre el-'Ussmâniyye, fi vilâyeti Suriye 1864-1914**, Mısır, 1969.

JACKSON, **Müşâhedât Brîtânî 'ani'l-'Irâk sene 1797**, Selim Taha et-Tikrîti (Çev.), Bağdat, Trs..

el-KALKAŞENDÎ, Ahmed b. Ali, **Subhu'l-a'sâ fi sinâti'l-inşâ'** c. 4, Beyrut, 1987.

KARADÂĞÎ, Muhammed Ali, **Bâyehdânî Mîrânî Amîdî bî rûşenberî lı deverî Bâdînânda**, Hevler, 2000.

KARPAT, Kemal H., **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, Timaş Yay., İstanbul, 2010.

KÂŞÂ, el-Eb Süheyl, **el-Mevsıl fi'l-'ahdi'l-Celîlî 1726-1834**, Beyrut, 2010.

KAYMAZ, İhsan Ş., **Musul Sorunu Emperyalizm ve Kürtler**, Kaynak Yay., İstanbul 2014.

el-KAZVÎNÎ, Hamedullah el-Müstevfi, **Nüzhetü'l-kulûb**, Key Strange (Thk.), Tahrân, Trs.

el-KAZVÎNÎ, Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmud, **Âsâru'l-bilâd ve ahhâru'l-ibâd**, Dâru Sâdır, Beyrut, 1960.

KEMP, Percy, **Mosul and mosuli histiriaux of the jalili era**, (Doktora Tezi, Oxford University), 1980.

KILIÇ, Remzi, “Kerkük ve Musul’un Tarihi Coğrafyası”, **TÜBAR (Türklük Bilimi Araştırmaları)** -XXVIII-/2010-Güz, s. 245-259.

KODAMAN, Bayram, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, TTK Yay., İstanbul, 1980.

KUTLOV, L. N., **Sevretü'l-‘işrîn et-tahrîriyye fi'l-‘Irâk**, Abdülvahid Kerîm (Çev.), Bağdat, 1985.

LANZ, Domenico, **el-Mevsul fi'l-karni's-sâmin ‘aşer**, Raphael Bidawid (Çev.), II. baskı, Musul, 1953.

LAPIDUS, İra, **Târîhu'l-mücteme‘ât el-İslâmiyye**, C. II, Fâdıl Cetker (Çev.), Beyrut, 2011.

LONGRİGG, Stephen Hemsley, **Erba‘atu kurûn Târîhi'l-Irak el-hadîs**, Cafer Hayyât (Çev.), 5. baskı, Byy., Trs..

LORİMER, John Gordon, **Delîlü'l-halîc, el-kısmu'l-coğrâfî**, C. 3, II. baskı, Dîvân Emîr Katar (Çev.), Davha, Trs.

el-MAKDÎSÎ, Şemsüddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Beşârî, **Ahsenu't-tekâsîm fî ma‘rifeti'l-ekâlîm**, 2. baskı, Michael Jan de Goeje (Thk.), Berlin, 1906.

el-MARDÎNÎ, Napolyon, **Tenezzühü'l-‘ibâd fî medîneti Bağdâd**, Beyrut, 1887.

MARUFOĞLU, Sinan, **el-‘Irâk fi'l-vesâiki'l-‘Usmâniyye** “el-Evdâ‘u’s-siyâsiyye ve'l-ictimâ‘iyye fi'l-‘Irâk hilâle'l-‘ahdi'l-‘Usmânî”, Amman, 2006.

el-MÂYÎ, Enver, **el-Ekrâd fi'l-Behdînân**, III. Baskı, Duhok, 2011.

Mecelletu beyne'n-nehreyn, “Duhok 1985”, S. 4, 05.11.1973.

el-MECZÛB, Tallâl Mâcid, **Târîhu saydi'l-ictimâ'**, Beyrut, 1983.

MEGERSON, Gulâm Hasan Şîrâzî, **Rihle mütenekkir ilâ bilâdi mâ beyne'n-nehreyn ve Kürdistan**, C. I, Fuâd Cemil (Çev.), Bağdat, 1970.

el-MEVLÂ, Hasan Veys Yakub, **Sincâr fi'l-'ahdi'l-'Usmânî 1834-1918**, (Yüksek Lisans Tezi, Külliyyetü'l-Âdâb, Câmi'atü'l-Mevsıl), 2000.

MİNCHAHVİLLİ, A. Albert, **el-'Irâk fi's-senevâtî'l-intidâb**, Haşim Salih et-Tikrîtî (Çev.), Bağdat, 1978.

MİRZO, Falah, Sincar Kazası, (Yüksek Lisans Tezi).

MİZURÎ, Şaban, **el-Âğâ, ve'l-fellâh, fî vilâyeti'l-Mevsıl en-Nısfu's-sânî mine'l-karnî't-tâsi' 'aşer**, Bağdat, 2009.

MUHAMMED, Mahmud el-Hâc Kasım, “et-Tıbb”, **Mevsû'atü'l-Mevsıl el-Hadâriyye**, C. IV, Musul, 1992.

Muhtârât min kitâbi'l-Mevsıl ve Kerkûk fi'l-vesâiki'l-'Usmâniyye, Halil Ali Murad (Çev.), Erbil, 2013.

MURAD, Halil Ali, “el-Mevsıl beyne's-saytara el-'Usmâniyye ve kıyâmi'l-hükmi'l-cebelî 1516 – 1726”, **Mevsûatu'l-Mevsıl el-hadâriyye**, C. VI, Cami'atu'l-Mevsıl, 1992.

MURAD, Halil Ali, “en-Nizâmu'l-mâlî”, **Mevsû'atü'l-Mevsıl el-hadâriyye**, C. IV, Musul, 1992.

MURAD, Halil Ali, **Muhtarat min kitabi'l-Mevsıl ve Kerkûk fi'l-vesaiki'l-'Usmaniyye**, Erbil, 2013.

MURAD, Halil Ali, “Ticâretü'l-Mevsıl”, **Mevsû'atü'l-Mevsıl el-hadâriyye**, C. IV, Musul, 1992.

MURAD, Halîl Ali ve Abdülfettah Ali el-Botânî, **Bâdînân fî Sâlnâmâti vilâyeti'l-Mevsıl el-'Usmâniyye 1890 – 1912**, Erbil, 2013.

Musul-Kerkûkle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1993.

Musul, no: 670, 24 Cemaziyülevvel 1320 h. / 1902 m.

Musul, no: 736, 1 Zilhicce 1321 h. / 1903 m.

Musul, no: 791, 2 Zilhicce 1321 h. / 1903 m.

en-NECCÂR, Cemîl Musa, **el-İdâre el-'Usmâniyye fî vilâyeti Bağdâd min 'ahdi'l-vâlî Midhat Bâşâ, ilâ nihâyeti'l-hükmi'l-'Usmânî 1869-1917**, II. baskı, Bağdat, 2001.

NEDİM, Şükrî Mahmud, **"et-Teşkilâtü'l-'askeriyyefi'l-Mevsıl", Mevsû'atü'l-Mevsıl el-Hadâriyye**, Musul, 1992, c. IV.

NEDİM, Şükrî Muhammed, **el-'Irâk fî 'ahdi's-seytara el-'Usmâniyye 1908-1918**, Amman, 2008.

NERVEYÎ, Ali Tatar, **Mijuyâ nuya Îrânî jî damezrandena hukûmetâ Safevî tâ dômâhiyâ cengi cihaniye yekî 1501-1918**, Duhok, 2010.

NEVVÂR, Abdülaziz Süleyman, **Târîhu'l-Irak el-hadîs min nihayeti hükmi Davud Başa ila nihayeti hükmi Midhat Başa**, Kahire, 1968.

NÎKİTÎN, Bâsilî, **el-Kürd "Dirâse sosyolociiye ve târîhiyye"**, Nûrî et-Tâlibânî (Çev.), VI. Baskı, Erbil, 2012.

en-NUHHÂS, Vâil Ali, **Târîhu's-sahâfe el-Mevsiliyye 1926-1958**, (Yüksek Lisans Tezi, Külliyyetü'l-Âdâb, Câmi'atü'l-Mevsıl), 1988.

en-NUHHÂS, Züheyir Ali Muhammed, **Târîhu'n-neşâti't-ticârî, fî'l-Mevsıl beyne'l-harbeyni'l-'âlemiyyeteyn 1919-1939**, (Doktora Tezi, Külliyyetü'l-Âdâb, Câmi'atü'l-Mevsıl), 1995.

PAUL, Thomas, **Târîhu'l-Ekrâd**, çev: Muhammed Teysîr Mîr Hân, Dîmaşk, 2001.

RAÛF, 'Îmâd Abdüsselâm, **el-Mevsıl fî'l-'ahdi'l-'Usmânî fetrete'l-hükmi'l-mahallî 1726-1834**, Necef, 1975.

es-SALLÂBÎ, **ed-Devle el-'Usmâniyye “Avâmilü'n-nühûd ve esbâbu's-sukût”**, Dâru'd-da've, el-İskenderiyye, 2008.

Sâlnâmetü devleti 'aliyye-i 'Usmâniyye, 1311 h. / 1893 m.

Sâlnâmetü devleti 'aliyye-i 'Usmâniyye, 1317 h. / 1899 m.

Sâlnâmetü devleti 'aliyye-i 'Usmâniyye, 1326 h. / 1908 m.

Sâlnâmetü vilâyeti'l-Mevsıl 1308 h. / 1890 m.

Sâlnâmetü vilâyeti'l-Mevsıl 1310 h. / 1892 m.

Sâlnâmetü vilâyeti'l-Mevsıl 1312 h. / 1894 m.

Sâlnâmetü vilâyeti'l-Mevsıl 1325 h. / 1907 m.

Sâlnâmetü vilâyeti'l-Mevsıl 1330 h. / 1912 m.

SELMAN, Muhammed 'Usfûr, **el-'Irâk fî 'ahdi Midhat Bâşâ 1869-1872**, (Yüksek Lisans Tezi, Külliyyetü'l-Âdâb, Câmi'atü'l-Bağdâd), 1989.

Sicillâtü'l-mahkemeti's-ser'iyye bi'l-Mevsıl, es-Sicill 37, Safer, 1321 h., Safer 1322 h. / 1904-1905m. ed-Da'vâ rakam 306 25 Zilhicce, 1321 / 1903.

SÎNAN, Hakan, **Kürd ve berhudânegânî 1817-1867**, “L1 belgenamegani arşifi 'Usmânîda”, çev: Bekir Şevânî, Erbil, 2012.

SOANE, Ely Banister, **To Mesopotamia and Kurdistan in Disyuse**, London, 1926.

es-SÛFÎ, Ahmed Ali, **el-Memâlik fî'l-'Irâk, Sahâif hatîre min târîhi'l-'Irâk el-karîb 1749-1831**, Musul, 1952.

es-SÛFÎ, Ahmed Ali, **Târîhu belediyyeti medîneti'l-Mevsıl**, C. I, Musul, 1970.

es-SÛFÎ, Ahmed Ali, **Târîhu mehâkimi'l-Mevsıl 1534-1918**, Musul, 1949.

SÛMER, Faruk, “Akkoyunlular”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, c. 2, TDV Yay., Ankara 1989.

Şemsettin Sami, “Musul Sancağı”, **Kamusu'l-Alam**, C. VI, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996.

ŞÜKRÎ, Yasin Şihab, **Vilâyetü Bağdâd 1872-1909**, (Yüksek Lisans Tezi, Külliyyetü'l-Âdâb, Câmî'atü'l-Mevsıl), 1997.

et-TÂ'Î, Zünûn, **el-İtticâhât el-İslâhiyye fi'l-Mevsıl fî evâhiri'l-'ahdi'l-'Usmânî ve hattâ te'sîsi'l-hükmi'l-vatanî**, Musul, 2009.

et-TÂLIBÂNÎ, Nuri ve diğerleri, **el-Kânûnu't-ticârî**, Bağdat, 1979.

TEVFİK, Hogir Tahir, **Devru's-sahâfe el-Kürdiyye fî tatvîri'l-va'yi'l-kavmiyyi'l-Kürdî 1898-1918**, Erbil, 2004.

TUKÛŞ, Muhammed Süheyl, **Târîhu'l-'Usmâniyyîn min kıyâmi'd-devle ilâ inkılab alâ el-hilâfe**, Beyrut, 2008.

TURAN, Mustafa, **Esrâru'l-inkılâb el-'Usmânî**, Kemal Hoca (Çev.), Tunus, 1984.

el-'UBEYDÎ, Şeza Faysal Reşo, **el-İdare'l-'Usmâniyye fi'l-Mesıl fî 'ahdi'l-ittihâdiyyîn 1908-1919**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Külliyyetü't-terbiye, Cami'atu'l-Mevsıl, 2000.

el-'UDÛL, Casim Muhammed Hasan, “el-Mevsıl fi'l-'ahdi'l-Hamîdî”, **Mevsûatu'l-Mevsıl el-hadâriyye**, C. IV, Cami'atu'l-Mevsıl, 1992.

VAN BRUNESSEN, Martin, **el-Ağa ve's-Şeyh ve'd-Devle**, “el-Bünâ el-ictimâ'iyye ve's-siyâsiyye li Kürdistân”, Emced Hüseyin (Çev.), Bağdat, Erbil, Beyrut, 2007.

el-VERDÎ, Ali, **Lemehât İctima'îyye min târîhi'l-Irak el-hadîs**, C. III, Bağdat, 1972.

WASEEL, Pierre De, **el-Hayat fi'l-'Irâk beyne a'vâm 1814-1914**, Ekrem Fadıl (Çev.), Beyrut, 2006.

YASÎN, Nemir Taha, “Bidâyâtü hareketi't-tahdîs”, **Mevsû'atü'l-Mevsıl el-Hadâriyye**, C. IV, Musul, 1992.

YUSUF, Abdurrakîb, **Hudûdu Kürdistan el-cenûbiyye târîhiyyen ve coğrafiyyen hilâle hamseti âlâfi 'âmin ve mâ terettebe 'alâ ilhâkîhâ bi'l-Mevsıl**, Süleymaniye, 2005.

el-YUSUF, Hulûd Abdullatif Abdülvahhab, **el-Basra fi'l-'ahdi'l-Hamîdî 1876-1909**, (Yüksek Lisans Tezi, Külliyyetü'l-Âdâb, Câmi'atü'l-Basra), 1992.

YUSUF, Rizkullah Ganîme, **Nüzhetü'l-müştâk fî târîhi Yehûdî'l-'Irâk**, Bağdat, 1924.

ZAHOLÎ, Said el-Hac Sıddık, **Zaho el-Mâdî ve'l-hadır**, Duhok, 2009.

ZÂHÔYÎ, Mâcid Muhammed Yunus, **el-Fursânu'l-Hamîdiyye 1891-1923**, Duhok, 2008.

ZÂHÔYÎ, Said Hacı Sıddık, Zaho 1900-1961, “**Kelepûr ve nefşâne ve Pîzântîn**”, Duhok, 2013.

ZEND, Kerîm, **Coğrafiyâye Kürdistân**, Süleymaniye, 2001.

ez-Zevrâ', S. 1292, 13 Rebiyülevvel 1304 h., 27 Teşrini sani 1302 r., yıl 18.

ez-Zevrâ', S. 1394, 15 Ramazan 1306 h., 4 Mayıs 1305 r., yıl 21.

ez-Zevrâ', S. 1434, 16 Şevval 1307 h., 26 Mayıs 1306 r., yıl 21.

ez-Zevrâ', S. 1454, 23 Rebiyülahir 1308 h., 24 Teşrini sani 1306 r., yıl 22.

ez-Zevrâ', S. 1461, 3 Şaban 1308 h., 2 Mart 1306 r., yıl 22.

EKLER

Ek-1: Osmanlı Musul Vilayeti haritası

Ek-2: 2005 yılında Irak Kürt bölgesindeki son idari oluşum.

Ek-3: 1330 h. / 1912 m. yılına ait Musul Vilayeti Salnamesi'nin bir fotokopi nüshası.

Ek-4: Hicri 1304 yılında çıkan Osmanlı ez-Zevrâ' gazetesinin bir fotokopi nüshası.

Ek-5: Musul şehrinde bulunan Eski Han'ın bir fotoğrafı.

Ek-6: Zaho kentinde bulunan Delal Köprüsü'nün bir fotoğrafı.

Ek-7: 1900 yılı Temmuz ayına ait Musul Darul mualliminde birinci sınıf öğrencilerinin isim listesi ve final sınavında elde ettikleri notlar.

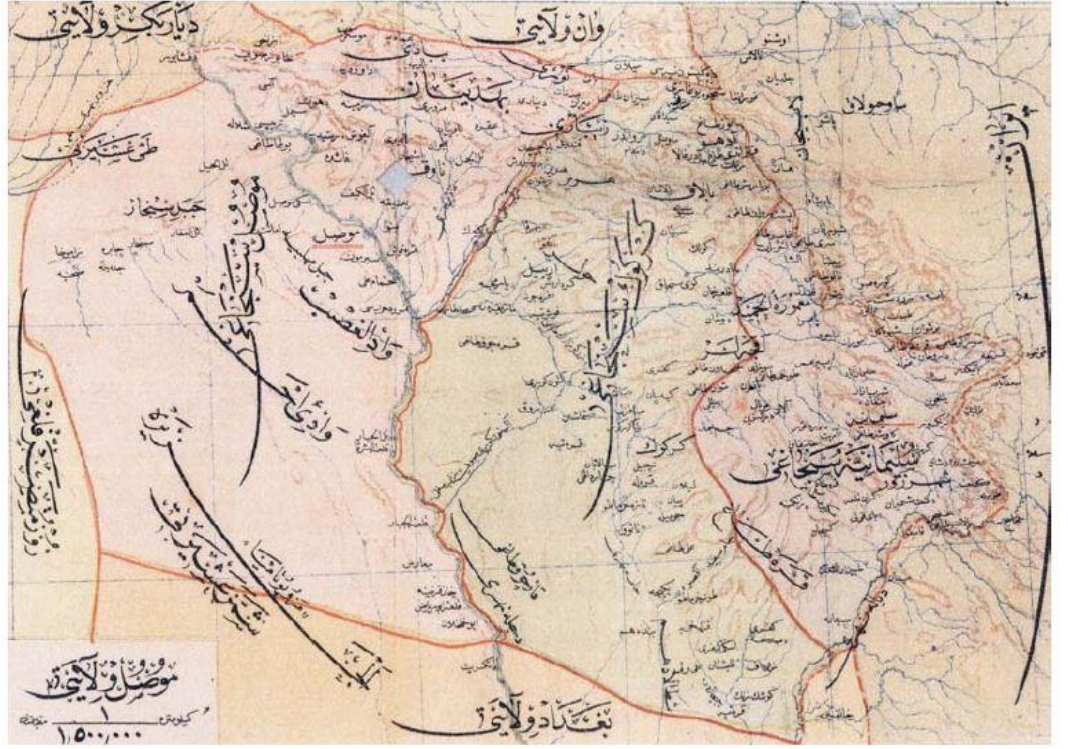
Ek-8: 1910 yılına ait Şehir idadi okulu diplomasının bir örneği.

Ek-9: 1910 yılına ait erkek rüştiye okulu diplomasının bir örneği.

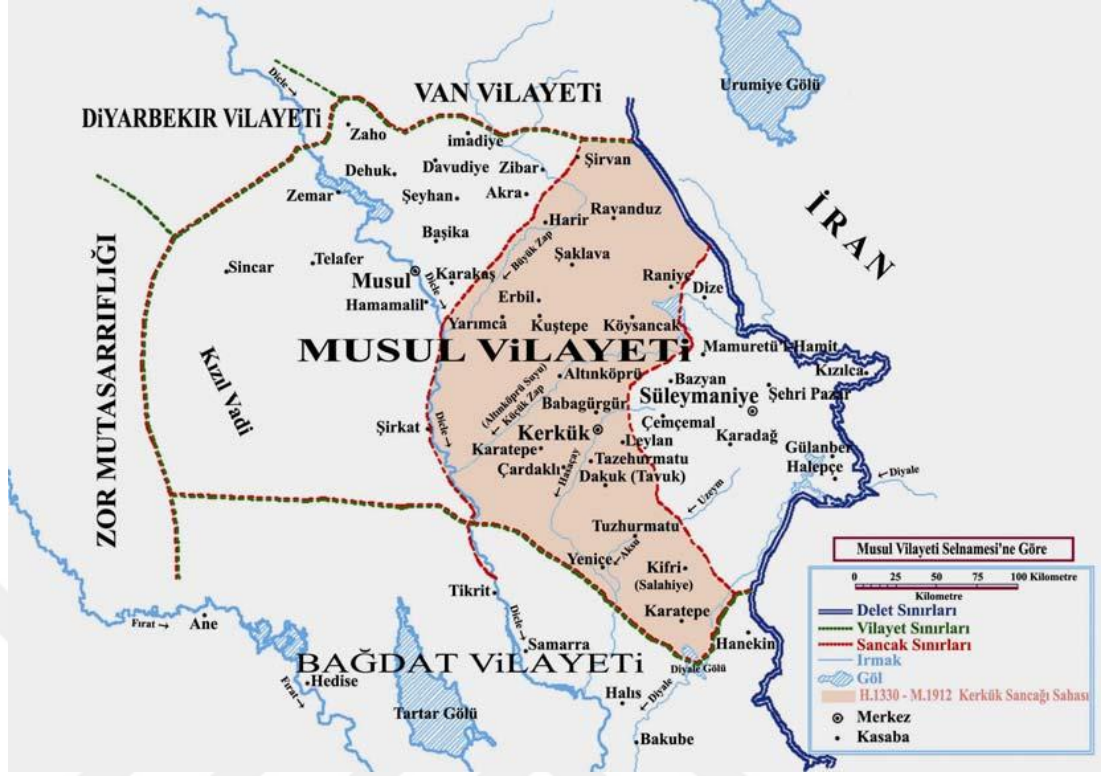
Ek-10: 1890 yılına ait bir ilkokul diploması örneği.

Ek-11: 1898 yılına ait askeri rüştiye okulu diplomasının bir örneği.

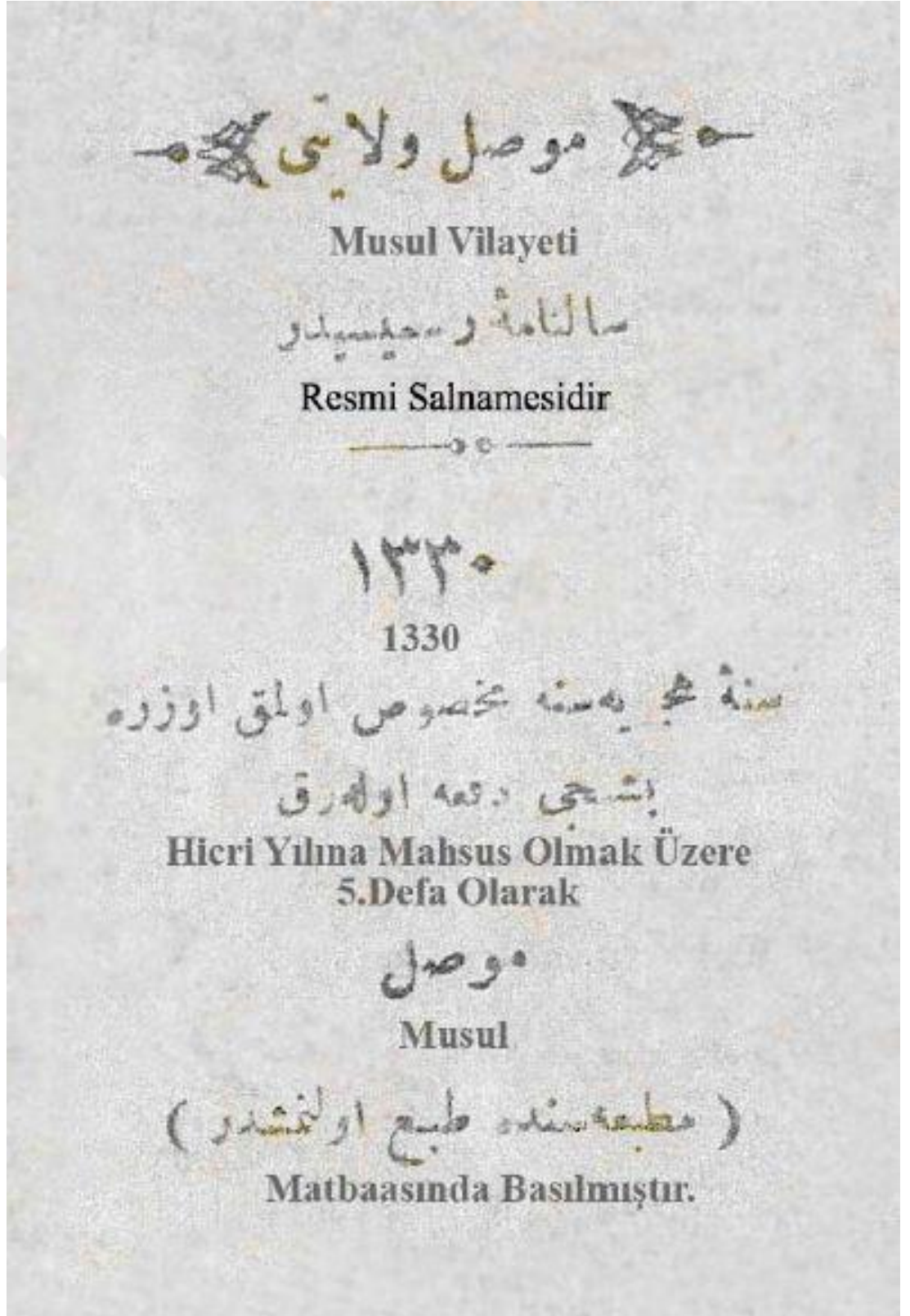
Ek-1: Osmanlı Musul Vilayeti haritası

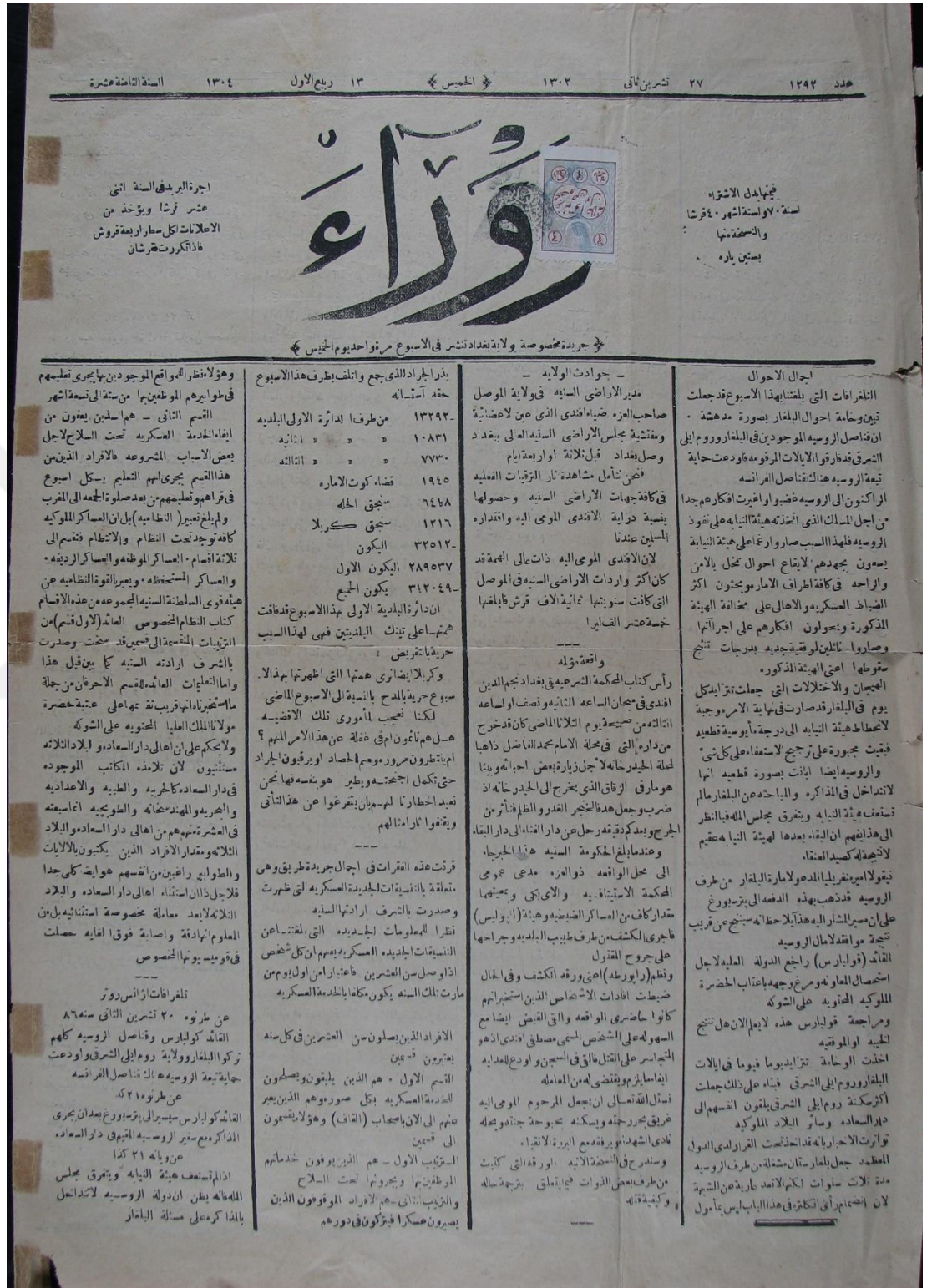
Ek-2: 2005 yılında Irak Kürt bölgesindeki son idari oluşum.

Ek-3: 1330 h. / 1912 m. yılına ait Musul Vilayeti Salnamesi'nin bir fotokopi nüshası.

Ek-4: Hicri 1304 yılında çıkan Osmanlı ez-Zevrâ' gazetesinin bir fotokopi nüshası.

Ek-5: Musul şehrinde bulunan Eski Han'ın bir fotoğrafı.

Ek-6: Zaho kentinde bulunan Delal Köprüsü'nün bir fotoğrafı.

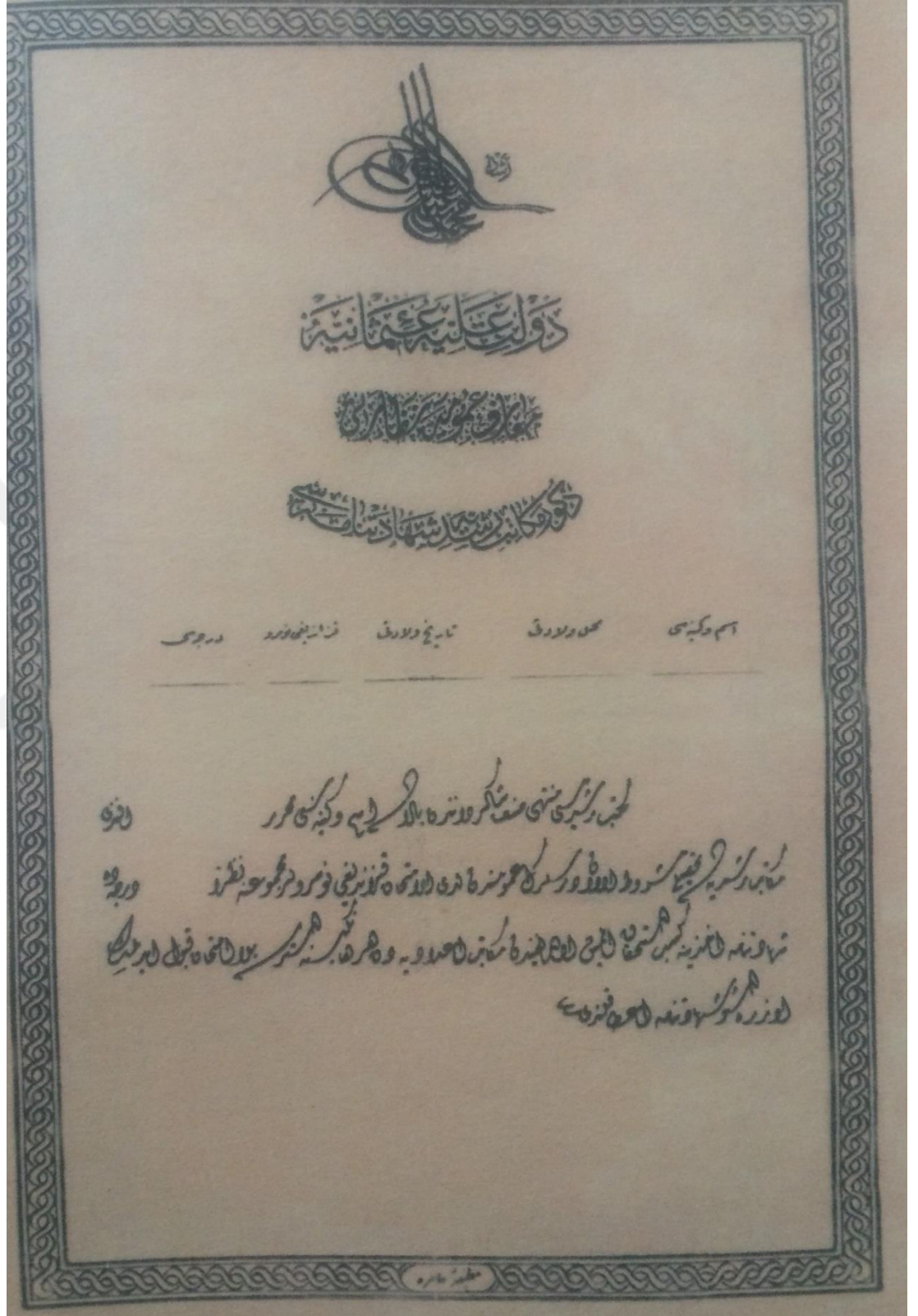

Ek-7: 1900 yılı Temmuz ayına ait Musul Darul mualliminde birinci sınıf öğrencilerinin isim listesi ve final sınavında elde ettikleri notlar.

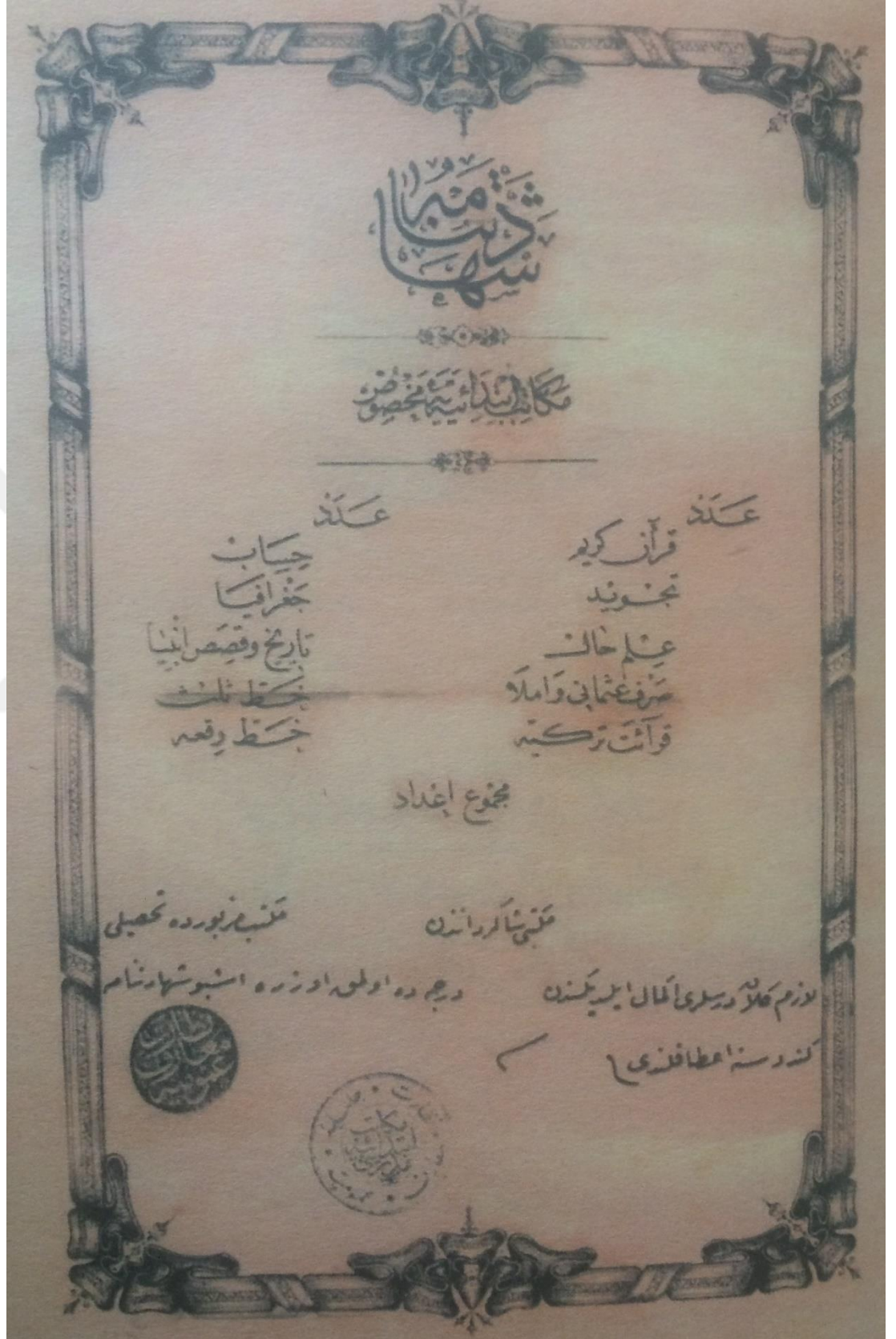
موسسه علمی و تحقیقاتی											
بررسی شده در تاریخ ۱۳۸۵											
ردیف	اسم	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	ملاحظات
۱	محمد افشار	۶۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	
۲	سید علی زاده	۶۷	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	
۳	رضا علی زاده	۶۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	
۴	احمد علی زاده	۶۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	
۵	علیرضا زاده	۶۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	
۶	سید	۶۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	
۷	محمد سید زاده	۶۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	
۸	رضا علی زاده	۶۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	
۹	محمد سید زاده	۶۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	

[illegible]

Ek-9: 1910 yılına ait erkek rüştiye okulu diplomasının bir örneği.

Ek-10: 1890 yılına ait bir ilkokul diploması örneği.

Ek-11: 1898 yılına ait askeri rüştiye okulu diplomasının bir örneği.

